

**Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
Vakgroep Nieuwste Geschiedenis
Academiejaar 2008-2009**

Eggert Reeder

***“Sind das Alles Nazis?” Eggert Reeder (1894-1959).
Aspectbiografische studie van de ‘Militärverwaltungschef’ in België (1940-1944).***

Onderzoekspaper tot het behalen van de graad Master in de Geschiedenis

Laurence Petrone

Studentennummer 20053160

Master in de Geschiedenis

Promotor Prof. Dr. Bruno De Wever

Opgedragen aan
G. E., A. P., A. v. A.

“Ik kan niet begrijpen, niet verdragen dat men een mens beoordeelt niet naar wat hij is, maar naar de groep waar hij toevallig toe behoort. [...] ik kan niet zeggen dat ik de Duitsers begrijp; en iets wat men niet kan begrijpen vormt een pijnlijke leegte, een stekel, een voordurende drang die bevredigd wil worden.”

(Primo Levi, Is dit een mens)

“Wenn keiner dich versteht, dann kann keiner Rechnung von dir fördern.”

(Der Vorleser)

*“[...] Gùjje God wörd ier gezùnge
Oud ons vaer van angst en pijn
Lot de koêre van den oorlog
Uitgezùnge zijn*

*Mor al kan ek et begriipe
zù e redelijk gebed
ginne god eed oêt ne wêreldbol
in braend gezet*

*'t Zen de mense, die et zù wense
nor de zede van den tijd
militaire, ebbe gewere
die ze laje vör de strijd.”*

(Wannes Van de Velde, Al koleh leh)

■ Dankwoord.

Bij het schrijven van deze woorden is het moment aangebroken waarop ik sinds de redactie van de onderzoeksbevindingen het meest gebrand ben om ze neer te schrijven. Het schrijven van een eindverhandeling heeft de reputatie een solitaire aangelegenheid te zijn. Enerzijds klopt dit, maar anderzijds helemaal niet. Doorheen heel de periode van het onderzoek heb ik op de steun en motivatie kunnen rekenen van een fantastische groep mensen. Ik voel een grote dankbaarheid ten aanzien van allen.

In de eerste plaats wil ik mijn dank uitdrukken aan mijn ouders en promotor. Al de mogelijkheden die ik gekregen heb, dank ik aan mijn ouders. Verder studeren is allesbehalve vanzelfsprekend, maar toch mocht ik het met de grootste vanzelfsprekendheid doen – in vergelijking hiermee kan mijn neergeschreven dank niets anders dan tekortschieten. Daarnaast wil ik mijn promotor Prof. Dr. Bruno de Wever bedanken. Reeds vóór het afbakenen van dit scriptieonderzoek wees hij op beslissende momenten de juiste kant aan om de vragen die ik bij de gewelddadige twintigste eeuw had te kunnen beantwoorden. Zonder zijn deskundige kennis, hulp, begeleiding en inspiratie zou ik niet alleen dit onderzoek nooit tot een einde gebracht hebben, maar was mijn opleiding in de geschiedenis zonder twijfel minder doortastend geweest.

Daarnaast wil ik met de grootste oprechtheid mijn dank uiten aan de intellectuele melkweg aan mijn firmament: Jelle Versieren - een zoeklicht waarmee ik onvermoeibaar kon vinden - , mijn broers en Wendy voor het willen nalezen van de teksten en voor de welgekomen momenten van ontspanning.

Tot slot wens ik iedereen te bedanken voor het geven van alle mogelijke tips aangaande literatuur, bronnen en methodologie (Ansbert Baumann, Anselm Doering-Manteuffel, Dirk Heirbaut, Ullrich Herbert, Pieter Lagrou, Thomas Lindemann, Dirk Luyten, Benoît Majerus, Stefan Martens, Dimitri Roden, Robby Van Eetvelde, Antoon Vrints); voor het verlenen van de bronnen en de literatuur (Astrid Schoeters, Marc Weyrich, de behulpzame staf van het Studie- en Onderzoekcentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij, het universiteitsarchief te Kiel, het ‘*Landesarchiv*’ te Düsseldorf en het ‘*Bundesarchiv-Militärarchiv*’ te Freiburg); voor het aanhoren van mijn verzuchtingen; voor het begrijpen van mijn afwezigheid; voor het aanstekelijke enthousiasme en nieuwsgierigheid: ontzettend bedankt.

Het is evident dat de tekortkomingen van dit onderzoek geheel aan mezelf te wijten zijn.

■ **Voorwoord. “Het koninginnehapje van de opleiding”.**

Op de infosessie over de opleiding geschiedenis aan de Universiteit Gent kregen de aanwezigen meer dan vier jaar geleden te horen dat de scriptie “*het koninginnehapje van de opleiding*” zou zijn. Het parcours is doorlopen en de stelling kan bekrachtigd worden: in de eindverhandeling komen kennis en methode samen en worden ze beproefd in het archief. Het is ook in deze praktijk – veel meer dan in theoretische reflecties – dat de onderzoeker zichzelf belaagt met de vraag of “*es eigentlich wirklich so gewesen ist*”.

Deze tekst is één facet van een gelaagde en door menige tinten geschakeerde geschiedenis, het is het resultaat van een onderzoek gedreven door de noodzaak om antwoorden te vinden die in een verleden liggen dat nabij en actueel is. Het is te benadrukken dat de onderzoeker als kennend subject niet inwisselbaar is; iemand anders zou andere vragen stellen, en tot andere antwoorden komen, of dezelfde vragen stellen, maar op een andere manier interpreteren – naast een andere zoekstrategie bij het afbakenen van het onderzoek, het paradigma en de eigen kennis: “*Gebeurtenissen worden gebeurd*” (Van Den Berghe): alle gekende feiten zijn gewaardeerde feiten en kennis van het verleden impliceert daardoor kennis over de beleving van dat verleden.¹ Beyen spreekt over een ‘omgaan met het verleden’, wat een relatie tussen object en subject zou impliceren:

*“Enerzijds wordt het subjectieve aspect recht gedaan, want ‘omgaan met’ impliceert dat iemand (een individu of een collectief) bepaalde keuzes maakt. Anderzijds duidt de term erop dat ook het reëel – zij het niet lijfelijk – aanwezig is en weerstand biedt aan het handelende subject. In tegenstelling tot de ‘constructie van het verleden’ [...], suggereert de ‘omgang met het verleden’ geen soevereine creatie in een vacuüm, maar een moeizaam proces waarin subject en object tot een modus vivendi trachten te komen”.*²

Deze voorstelling van de historische praktijk kan vergeleken worden met Gadamer's beeldspraak van ‘horizonversmelting’: een tekst wordt al tastend geconfronteerd met ‘zinontwerpen’ (‘tentatieve betekenissen’), aldus worden deze onderzocht en is er een wisselwerking tussen tekst en interpretator.³ Zelf beschouwde ik in het middelbaar onderwijs de nationaalsocialisten als demagogen die toch niet echt konden geloven in wat ze predikten. Dit naïeve vooroordeel vormde toen mijn interpretatieve horizon, die intussen verbreed werd. Zo kan de voorgeschiedenis van dit onderzoek voor een deel de

¹ G. VAN DEN BERGHE, “Het verleden is nooit voorbij. Gebeurtenissen, geschiedenissen, identiteiten”, in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 1, 1 (1996), p. 18.

² M. BEYEN, *Oorlog en verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland, 1938-1947*, Amsterdam, 2002, p. 23.

³ CHR. LORENZ, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*, Amsterdam, 2006, p. 117.

benaderingswijze en de vragen die zullen gesteld worden verklaren. Ten eerste doet de bachelorproef - een *status quaestionis* over het onderzoek naar de schendingen van de conventies van Den Haag (1899/1907) tijdens de Eerste Wereldoorlog op Belgische bodem - vragen rijzen over de motieven achter de moeilijke verhouding tussen het oorlogsrecht en het Duitse Rijk. Ten tweede vormt de ‘*völkische Bewegung*’ in al haar verschillende vormen, maten en gewichten een constitutief element in de Duitse geschiedenis vanaf het derde kwart van de negentiende eeuw tot het einde van de Tweede Wereldoorlog.⁴ Een groot aantal van haar ideeën en verworvenheden werden gereciperd door het nationaalsocialisme. Vragen naar de nationale zelfisolering van Duitsland en in welke mate geweld verheerlijkt werd, verbinden het eerste met het tweede aandachtspunt. Dit onderwerp moet theoretisch ingebed worden in het debat over de vermeende Duitse ‘*Sonderweg*’.

Als de onderzoeker kritisch tegenover zijn eigen denken staat door zich bewust te zijn van de eigen beperkingen, en als er een debat bestaat met anderen die deze visie toetsen op zwaktes en sterktes, kunnen thesen en antithesen leiden tot een synthese. De verschillende argumenten en benaderingswijzen vormen de noodzakelijke schakels om de verleden realiteit te interpreteren - aangenomen dat deze realiteit enkel holistisch te vatten is: als resultaat van de samenhang en interactie tussen de verschillende samenstellende elementen, op lange en korte termijn. Van den Berghe: “*Om een werkelijkheid, ook de geschiedkundige, zo goed en zo objectief mogelijk te benaderen en te kennen, moet ze op verschillende wijzen belicht worden en moeten de benaderingswijzen, vraagstellingen en hun consequenties worden verduidelijkt en bestudeerd.*”⁵ Deze masterproef wil in deze zin bijdragen aan het historisch onderzoek.

⁴ De reflecties over de ‘*völkische Bewegung*’ zijn in belangrijke mate gevormd door de colleges bijgewoond in Tübingen: A. Doering-Manteuffel, *Seminarsitzungen ‘Geschichte und Ideologie der völkischen Bewegung’*, Universiteit Tübingen (Sommersemester 2007-2008).

⁵ G. VAN DEN BERGHE, “Het verleden is ...”, p. 39.

	7
■ Dankwoord.....	4
■ Voorwoord.....	5
■ Inhoudstafel.....	7
■ Lijst met gebruikte afkortingen.....	12
● Inleiding.....	13
● HOOFDSTUK 1: Status quaestionis van het onderzoek.	
1.1. De geschiedschrijving in België.....	20
1.2. Geweld, recht en onrecht in de historiografie.....	23
1.2.1. De Grote Oorlog.....	24
1.2.1.1. De Wereldoorlog bekeken vanuit het perspectief van de korte twintigste eeuw.....	24
1.2.1.2. Nationale historiografische grenzen en snelheden.....	25
1.2.1.3. De oorlog en het recht in de historiografie.....	26
Misdaden.	
Berechting – disciplinegebonden accentverschillen.	
‘Sonderweg’.	
1.2.1.4. Besluit. Historiografisch oog voor de lange termijn in de korte twintigste eeuw...	29
1.2.2. Het nationaalsocialisme in de historiografie.....	30
1.2.2.1. De historiografie en de vraag naar een Duitse en/of een Europese <i>Sonderweg</i>	30
Kernpunten <i>Sonderweg</i> debat.	
1.2.2.2. “ <i>Plädoyer für eine Historisierung des Nationalsozialismus</i> ” (Broszat)?.....	32
‘ <i>Historisierung</i> ’ van het nationaalsocialisme in de historiografie. Einddoel of proces?	
1.2.2.3. <i>Täterforschung</i> . Over bruten, gedachteloze bureaucraten, gewone (Duitse) mannen, technocraten en idealisten?.....	34
1.2.2.4. Oostfront VS. Westfront. Kende het nationaalsocialisme een dubbele standaard?..	39
‘ <i>Dichtung und Wahrheit</i> ’.	
■ Drempel.....	41
Waarom is Clio wie ze is?	
De geschiedschrijving in België.	
Het nationaalsocialisme in de historiografie.	
De geschiedschrijving aangaande beide wereldoorlogen.	

● **HOOFDSTUK 2: Biopolitiek als theoretisch baken.**

2.1. Biopolitiek als onderzoeksparadigma: recht, geschiedenis en filosofie. Biopolitiek zoals hij door Giorgio Agamben geconceptualiseerd wordt.....	46
2.1.1. Centrale concepten.....	47
“Soeverein is degene die over de uitzonderingstoestand beslist” (Schmitt).	
Biopolitiek recht.	
“Het soevereine geweld berust in werkelijkheid niet op een verdrag, maar op de uitsluitende insluiting van het naakte leven in de staat.” (Agamben).	
2.1.2. Het ‘Derde Rijk’ als biopolitiek huzarenstuk.....	49
Uitsluiting wordt insluiting, feit wordt recht, recht wordt feit, en wat dan nog?	
■ Drempel.....	52
Historiografische eindnoot.	

● **HOOFDSTUK 3: Eggert Reeder/Agent. Wereldbrand/Structuur.**

3.1. Duitsland. Van het Tweede naar het ‘Derde Rijk’	56
3.1.1. Duits nationalisme. Van de romantiek naar de ‘ <i>völkische Bewegung</i> ’ en het nationaalsocialisme.....	56
Een definitieprobleem.	
3.1.1.2. De romantiek.....	57
3.1.1.3. De ‘ <i>völkische Bewegung</i> ’	58
Wat was de ‘ <i>völkische Bewegung</i> ’? Drie tenoren over de ‘ <i>völkische Bewegung</i> ’: Broszat, Mosse en Puschner.	
Enkele karakteristieken van de ‘ <i>völkische Bewegung</i> ’ nader bekeken.	
3.1.1.4. Naar het nationaalsocialisme.....	65
■ Drempel. Concluderend. Een ‘ <i>völkische</i> ’ afdruk op de geschiedenis?.....	67
Kanttekening bij de ‘ <i>völkische Bewegung</i> ’ en Duitslands ‘ <i>Werdegang</i> ’.	
3.1.2. Politieke en maatschappelijke veranderingen.....	71
3.1.2.1. Politieke ontwikkelingen.....	71
De binnenlandse dans op de vulkaan op de tonen van inflatie en herstel.	
3.1.2.2. Het ‘Derde Rijk’	75
‘ <i>Gleichschaltung</i> ’.	
Polycratie en chaos onder Duits cachet = ‘ <i>Organisiertes Chaos</i> ’ (Broszat).	
‘ <i>Reichswehr</i> ’.	
Een ideologisch explosief Interbellum.	
‘ <i>Ausnahmezustand</i> ’ en de soeverein in het ‘Derde Rijk’.	
■ Drempel. ‘Nazisme’. Op zoek naar het onderscheidend element in de definitie.....	86

3.1.3. Het rechtsdenken.....	87
3.1.3.1. De universiteit en de Republiek van Weimar.....	87
3.1.3.2. Het rechtsdenken ten tijde van het Interbellum.....	89
De evolutie van het rechtsdenken ten tijde van Weimar.	
Decisionisme en ‘ <i>Führerprinzip</i> ’.	
Het nationaalsocialisme en het recht.	
Een nationaalsocialistische instrumentalisering van het recht.	
1933. Continuïteit of breuk? Het recht als instrument van een biopolitiek regime.	
3.1.3.3. Oorlogsrecht.....	93
Het oorlogsrecht rond de eeuwwisseling. Stand van ‘zaken’.	
De Haagse Conventies (1899/1907) in de loop van de tijd.	
Zwaktes van het oorlogsrecht.	
Duitsland en het oorlogsrecht.	
Volksgemeenschap en volkenrecht. Niet bepaald ‘ <i>a match made in heaven</i> ’.	
■ Drempel. Vooruitblik op de bezetting.....	103
Bezetting volgens het oorlogsrecht. <i>Ruhe, Ordnung</i> en... semiotiek.	
Een pragmatisch-instrumentele benadering of een moreel-principiële benadering.	
3.1.4. Tijden van verandering. Vorming en positie-inname Reeder als student en ambtenaar.106	
3.1.4.1. ‘ <i>Politische Generation</i> ’? Geboorte, wereldoorlog, vrijkorps en studie.....	106
3.1.4.2. Ambtenaar ten tijde van het nationaalsocialisme = nationaal- socialistisch ambtenaar?	110
Ambtelijke Blitzcarrière.	
‘ <i>Das deutsche Berufsbeamtentum im Wandel der Zeiten</i> ’. Politiek en historisch bewustzijn.	
Reeder (voorlopig) gewikt en gewogen.	
3.1.4.3. Een vooruitblik op het militaire bestuur.....	122
■ Drempel.....	126

3.2. Het bezette België.....	128
3.2.1. Bezettingsbesturen. De theorie.	128
3.2.1.1. Soorten bezettingsbesturen.	128
3.2.1.2. Voorbereiding van de ‘ <i>Militärverwaltung</i> ’ in België.....	130
3.2.1.3. De structuur van de ‘ <i>Militärverwaltung</i> ’	132
3.2.2. De praktijk van de Belgische ‘ <i>Militärverwaltung</i> ’. Samenwerking en conflict.....	134
3.2.2.1. ‘ <i>Mehrgleisigkeit</i> ’ - ‘ <i>Hineinregieren</i> ’ - ‘ <i>nebeneinander, durcheinander, gegeneinander</i> ’. Het ‘ <i>Führerprinzip</i> ’ paste niet in het rijtje.....	134
De strijd Himmler-Reeder.	
3.2.2.2. ‘ <i>Volkstumspolitik</i> ’ in België. Over ‘ <i>Flamenromantik</i> ’ en realpolitiek.....	139
Reeders <i>Leitmotive</i> aangaande de ‘ <i>Volkstumspolitik</i> ’.	
De collaboratie. Reeder denkt tweemaal aan ontslag.	
Een ‘gematigd’ politiek militair bestuur.	
3.2.2.3. Het Belgische bestuursapparaat onder de bezetting.....	149
België 1940. De politiek van het minste kwaad ontkiemde in een ‘wondere zomer’.	
Het administratief-juridische kader van de ‘ <i>Aufsichtsverwaltung</i> ’.	
Confrontatie.	
3.2.2.4. Oorlogsgeweld. De gijzelaarskwestie en de jodenvervolging.....	154
3.2.2.4.1. Gijzelaarskwestie.....	154
Frankrijk.	
België en Noord-Frankrijk.	
‘ <i>Kriegsräson</i> ’ en het ‘ <i>Sicherheitshafbefehl</i> ’. Naast een militaire noodwendigheid ook een politieke?	
3.2.2.4.2. De jodenvervolging.....	162
De verantwoordelijkheid van de ‘ <i>Militärverwaltung</i> ’.	
Gewillig België.	
3.2.2.4.3. Oorlogsgeweld. Conflict en samenwerking, de gijzelaarskwestie en de jodenvervolging – Ter besluit.....	166
■ Drempel. Samenwerking binnen het militaire bestuur. Een ‘ <i>geestelijke entiteit</i> ’?.....	169
3.3. Blussen na de brand. Gevangenschap en vrijheid.....	173
3.3.1. Gevangenschap en proces.....	173
3.3.2. Pensioen.....	176
■ Drempel. Reeder gewikt en gewogen. ‘ <i>Sind das Alles Nazis?</i> ’	178

● Besluit. “ [...] <i>dass ich dem Führer des Deutschen Reiches und Volkes Adolf Hitler</i> [...] <i>unbedingten Gehorsam leisten</i> [...] <i>will</i> [...]”?.....	184
■ Postscriptum.....	188
■ Bijlagen.....	192
■ Opgave van bronnen en literatuur.....	208

■ **Lijst met gebruikte afkortingen.**

BAMA: *'Bundesarchiv-Militärarchiv'*.

DeVlag: *'Deutsch-Vlämische Arbeitsgemeinschaft'*.

DNVP: *'Deutschnationale Volkspartei'*.

DVP: *'Deutsche Volkspartei'*.

FG: *'Feldgendarmerie'*.

Gestapo: *'Geheime Staatspolizei'*.

GFP: *'Geheime Feldpolizei'*.

HLKO: *'Haager Landkriegsordnung'*.

HSSPF: *'Höherer SS- und Polizeiführer'*.

KPD: *'Kommunistische Partei Deutschlands'*.

Kripo: *'Kriminalpolizei'*.

LA NRW: *'Landesarchiv Nordrhein-Westfalen'*.

LOR: Landoorlogreglement.

MLUA : *'Martin-Luther-Universitätsarchiv'*.

NSDAP: *'Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei'*.

NSDStB: *'Nationalsozialistischer Deutscher Studentenbund'*.

NSFO: *'Nationalsozialistische Führungsoffizier'*.

RSA: *'Reichssicherheitshauptamt'*.

OKH: *'Oberkommando des Heeres'*.

OKW: *'Oberkommando der Wehrmacht'*.

Orpo: *'Ordnungspolizei'*.

SA: *'Sturmabteilung'*.

SD: *'Sicherheitsdienst'*.

SOMA: Studie- en Onderzoekcentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij.

SPD: *'Sozialdemokratische Partei Deutschlands'*.

Sipo: *'Sicherheitspolizei'*.

SS: *'Schutzstaffel'*.

VNV: Vlaams Nationaal Verbond.

O • Inleiding

O.1. Probleemstelling, relevantie en structuur.

Probleemstelling en relevantie.

Het onderwerp van dit onderzoek is Eggert Reeder (1894-1959). Zijn biografisch parcours zal belicht worden vanuit de politiek-maatschappelijke ontwikkelingen in Duitsland waarin hij opgroeide en als hoge ambtenaar carrière maakte. Deze aspectbiografie moet het mogelijk maken om - d.m.v. het belichten van het traject van een individu - inzicht te verkrijgen in het bestuur van het bezette België onder de ‘*Militärverwaltung*’ (10 mei 1940 – 18 juli 1944).

Bij het afbakenen van het onderzoeksterrein was het aanvankelijk het opzet om een exclusief licht te werpen op de omgang van het Duitse Rijk met het *ius in bello*. Op het concrete niveau zou de tijdschaal die het leven van Reeder omsluit (1894-1959) centraal gestaan hebben, en op het abstracte niveau de omgang van Duitsland met het recht van de gewapende conflicten (einde van de negentiende eeuw tot het einde van de Tweede Wereldoorlog). De grenzen van het bezette België zouden de ruimtelijke schaal gevormd hebben. In de loop van het onderzoek werd echter beslist om het thematische perspectief niet toe te spitsen op het oorlogsrecht, maar de focus breder en bijgevolg ook algemener te houden. Dit onderzoek problematiseert het profiel van de tweede belangrijkste autoriteit in het bezette België. Hierin schuilt de essentie van deze scriptie. Het schrijven van een aspectbiografie van Reeder was tot nu toe een leemte in het historisch onderzoek. Het kan gezien worden als een opstap naar een prosopografische studie van het bezettingsbestuur in België en als een bescheiden bijdrage aan het problematiseren van de verhouding tussen Duitsland en het oorlogsrecht.

Het biografisch parcours van Reeder vormt de rode draad van dit onderzoek. Omwille van de aspecten die hij incorporeert vormt hij een interessante casus om het bezettingsbestuur in België te analyseren. Als student gespecialiseerd in het administratief recht klom hij in de ambtenarij hogerop tot de functie van regeringspresident en tijdens de oorlog tot ‘*Militärverwaltungschef*’ onder de hoogste autoriteit in het bezettingsbestuur in België, generaal Alexander von Falkenhausen (1878-1966). Zijn persoon verenigt enerzijds het realisme kenmerkend voor een actor in de ambtenarij en anderzijds de ideologische geladenheid kenmerkend voor de tweede Duitse bezetting van België. Daarenboven ageerde hij vanuit een cruciale positie: als hoofd van de veelomvattende administratieve tak van het bezettingsbestuur moest hij de bevelen vertalen in een concreet beleid op het terrein. Deze januspositie plaats ik interpretatief op het ideologische intermediaire niveau. Elke ideologie omvat drie niveaus. Het descriptieve niveau levert het beeld van hoe de maatschappij is, het

levert een diagnose. Het prescriptieve niveau schrijft voor hoe de wereld zou moeten zijn. Hoe de overgang van het eerste naar het tweede moet gebeuren - opdat descriptie en prescriptie zouden overlappen - wordt beschreven op het strategische tussenniveau: hier worden de toe te passen maatregelen en methoden aangereikt.⁶ In theorie lijkt dit een succesformule, want theoretisch lijken alle regels eenduidig. Maar het intermediaire niveau gunt de actor enige subjectieve ruimte, waardoor de ideologisch gepredikte maatschappij niet zomaar voortvloeit uit het intermediaire niveau. Het is op dit niveau dat de kern van dit onderzoek zich bevindt: net als de andere actoren in het ‘Derde Rijk’ bekleedde ‘*Militärverwaltungschef*’ Reeder een functie die hem toeliet om enigermate een stempel te drukken op het beleid waarvoor hij verantwoordelijk was. Deze aspectbiografie wil dit belichten door de ev. bewegingsruimte waarin hij ageerde in de analyse van de structuur van het ‘Derde Rijk’ en meer bepaald van de bezettingsbestuur uit te lichten. Omdat Reeders beslissingen zich op het concrete beleidsniveau bevonden, kan dit onderzoek de spanning tussen theorie en praktijk opheffen. Op die manier kan een interpretatie van Reeders profiel geformuleerd worden.

Om aan Reeders profiel invulling te geven worden vragen gesteld naar zijn handelingen en de achtergrond ervan. Op die manier kan hij in perspectief geplaatst worden met andere (hoge) functionarissen en kan deze testcase historiografisch gesitueerd worden in de zogenaamde ‘*Täterforschung*’ (cf. infra).

Structuur.

Uit de structuur van het onderzoek blijkt het gecombineerd gebruik van detail en overzicht; radertje en structuur: Reeder en het ‘Derde Rijk’.

Het eerste hoofdstuk - *Status quaestionis van het onderzoek* – is een raming van de historiografie aangaande de problematiek van het onderhavige onderzoek. Het belicht de oorlogsgeschiedschrijving in België, de geschiedschrijving over geweld, recht en onrecht met betrekking tot de Eerste Wereldoorlog en met betrekking tot het nationaalsocialisme. De onderwerpen waarvoor men aandacht heeft gehad passeren de revue, net zoals de dynamiek hierachter. Dit hoofdstuk vormt samen met het tweede hoofdstuk – *biopolitiek als theoretisch baken* – het conceptueel kader waarin dit onderzoek ingebed is. De biopolitiek zoals door Agamben theoretisch uitgewerkt werd, zal gehanteerd worden om gebeurtenissen in het ‘Derde Rijk’ en - indien mogelijk - acties van Reeder te interpreteren. De stellingen van Agamben lijken m.i. onmisbaar om een analyse te maken van het ‘Derde Rijk’ en het ambtenarenapparaat dat het tewerk stelde.

Het derde hoofdstuk – *Eggert Reeder/agent. Wereldbrand/structuur* – vormt de kern van dit onderzoek. Het vertakt zich over drie hoofdstukken, chronologisch Reeders levensstapjes

⁶ L. DEVOS, ed., *De kleermakers en de keizer. Inleiding tot politiek en politieke wetenschappen*, Gent, 2006, p. 86.

volgend. Het eerste deel (3.1.) – *Duitsland van het ‘Tweede’ naar het ‘Derde Rijk’*⁷ - belicht bepaalde ontwikkelingen in de Duitse ruimte tussen het einde van de negentiende eeuw en het begin van de Tweede Wereldoorlog. De eerste paragraaf van dit deel belicht het Duitse nationalisme, van de ‘*Romantik*’, over de ‘*völkische Bewegung*’ naar het nationaalsocialisme. Opdat de ‘*völkischen*’ geëvalueerd kunnen worden als historische actoren en opdat hun niet-eenduidige relatie met de nationaalsocialisten genuanceerd kan worden weergegeven, wordt de opkomst en het bestaan van de ‘*völkische Bewegung*’ in de Europese, respectievelijk Duitse wereld geëvalueerd: wat is de maatschappelijke, politieke, culturele, en (inter)nationale achtergrond ervan? Wat betekende het om zich als nationalist en als antisemiet te profileren? In wisselwerking met welke historische dynamiek stond dit en welk doel diende dit? De historische wortels van het Duitse nationalisme worden blootgelegd om vervolgens in het tweede hoofdstuk de verdere groei ervan te analyseren in combinatie met de politiek-maatschappelijke ontwikkelingen tijdens de onrustige Weimar Republiek. Na de Eerste Wereldoorlog werd het Duitse Keizerrijk begraven en werd de Weimar Republiek in het leven geroepen. De wapenstilstand was internationaal een feit, maar binnen de Duitse grenzen uitte de misnoegdheid over het Vredesverdrag van Versailles en de onenigheid over de Republiek zich in een politieke gewelddadige strijd, die de Republiek meerdere malen op de ‘*Staatsnotstand*’ deed beroepen. Reeder profileert zich zeer duidelijk hierin. In een derde paragraaf wordt het rechtsdenken aangestipt in algemene zin en concreet aangaande Duitslands houding tegenover het oorlogsrecht. Vragen die beantwoord moeten worden, zijn: Hoe kreeg het rechtsdenken invulling in Duitsland en hoe evolueerde dit tegen de achtergrond van de jaren twintig en het geweld van de nazi’s? Bestond er continuïteit in de Duitse houding ten aanzien van het recht of was het nationaalsocialisme werkelijk een breuk? Was er mogelijk sprake van een houding die reeds langer gecultiveerd werd? Twee fundamentele problemen in de handhaving van het recht betreffen de concepten militaire noodzakelijkheid en soevereiniteit. Tenslotte zoomt een vierde paragraaf in op het parcours van Reeder. Bovenstaande hoofdstukken fungeren als interpretatieve achtergrond voor zijn leven als deelnemer in de ‘Grote oorlog’, vrijkorpsstrijder, student en ambtenaar. De ‘drempels’ vormen een slotsom van de vooraf beschouwde problematiek en tegelijkertijd een opstap naar het volgende hoofdstuk. Het tweede deel van dit derde hoofdstuk (3.2.) – *het bezette België* – belicht de vierjarige periode van Reeders aanwezigheid in België. Het begint met een theoretische beschrijving en achtergrond van het bezettingsbestuur. Welke soorten bezettingsbesturen waren er? Waarom werd voor een ‘*Militärverwaltung*’ gekozen en wat impliceerde dit op nationaal en internationaal niveau? Waar lag de uiteindelijke

⁷ Het ‘Eerste Rijk’, ofwel het ‘Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie’ (843-1806), het ‘Tweede Rijk’, ofwel het ‘Duitse Keizerrijk’ (1871-1918) en tenslotte het ‘Derde Rijk’ ofwel Hitlers ‘Duizendjarige Rijk’ van twaalf jaar (1933-1945).

beslissingsmacht? Bestond er rivaliteit tussen verschillende diensten en op welke gronden? Veranderden de machtsstructuren in de loop van de tijd? Wat zijn daar de mogelijke oorzaken en uiteindelijke gevolgen van? Aan welke juridische begrenzings was men gebonden? Vervolgens wordt overgegaan naar de praktijk. Welke definitie hield de Duitse praktijk over aan de theoretisch gestelde grenzen? Werd dit gelegitimeerd, en zo ja, op welke gronden? Hoewel al de hoofdstukken belangrijk zijn om het profiel van Reeder genuanceerd te interpreteren, kan dit hoofdstuk als het belangrijkste beschouwd worden, omdat het in het handelen is - in de actieve articulatie, de eigenlijke vormgeving van de gedachte - dat gestalte gegeven wordt aan de idee. Na de tijdens de ‘*Polenfeldzug*’ opgedane ervaringen, drukte men tijdens het conceptualiseren van het bezettingsbestuur – waarin Reeder een leidende rol vertolkte – op het belang van een zuiver ‘militair’ bestuur dat de partijinfiltratie kon tegenhouden. De vraag is of praktijk zich aan theorie gespiegeld heeft en wat de slotsom is van Reeders beleid. Het derde deel (3.3.) - *Blussen na de brand. Gevangenschap en vrijheid* – kijkt naar hoe het Reeder na de oorlog verging en geeft antwoorden op de vele vragen die gesteld worden bij de interpretatie van zijn persoon. Tot de vele vragen die Reeder behoren o.a.: Op welke manier gaf hij na de Eerste Wereldoorlog vorm aan zijn politieke en ideologische zelfpositionering? Is er met betrekking tot zijn houding een evolutie merkbaar in de tijd, en zo ja, waaraan zou deze te wijten kunnen zijn en wat zou dit kunnen impliceren? Welke orders werden hem opgedragen en hoe gaf hij daar gevolg aan? België werd voor een tweede maal in een kort tijdsbestek door Duitsland bezet. De herinnering lag langs beide kanten vers in het geheugen. Welke impact had de herinnering aan 1914-1918? Had men überhaupt lessen geleerd uit de eerste ervaring die traumatisch was langs beide zijden? Hoe kristalliseerde zich dit in de werkzaamheden van de commissie die opgericht werd om de bezetting van België voor te bereiden en waarvan Reeder deel uitmaakte?

Tenslotte wordt een algemeen besluit geformuleerd dat deels loskomt van Reeders persoon en een blik werpt op de vraag naar (dis)continuïteit in de Duitse geschiedenis op de achtergrond van gedeelde Europese ervaringen.

O.2. Bronnen en methode.

De realiteit van het beperkte tijdsbestek van een masterproef was dwingend om een zorgvuldige selectie door te voeren in het primaire en secundaire bronnenmateriaal waarop deze studie gebaseerd is. De waarde van dit onderzoek schuilt in de eerste plaats in het verbinden van verschillende onderzoeksbenaderingen en inzichten uit de literatuur. Een exhaustieve bronnenanalyse werd naast de tijdschaarste ook gelimiteerd door de

beperkte van de door Reeder nagelaten bronnen. Die delen van het onderzoek die focussen op Reeders biografisch parcours zijn gebaseerd op de sporen die hij nagelaten heeft als student (in het universiteitsarchief te Kiel), als regeringspresident (in het ‘Landesarchiv’ te Düsseldorf) en als ‘*Militärverwaltungschef*’ te Brussel (in het Studie- en documentatiecentrum Oorlog en hedendaagse Maatschappij). Tijdens zijn verblijf in België heeft hij het grootste aantal documenten nagelaten. Dit zijn voor het grootste deel ambtelijke documenten, die echter niet binnen deze masterproef te analyseren waren. Het had nog opportuun geweest om Reeders beleid zoals het zich gekristalliseerd had in deze documenten - en achteraf terecht werd in zijn strafzaak - te onderzoeken. De historiografie beschikt in dit opzicht wel over een aantal fundamentele standaardwerken (cf. hoofdstuk 1) waarop dit onderzoek zich kon beroepen, zoals de artikelenreeks: “*de strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een ‘Höherer SS-und Polizeiführer’ te Brussel*”.⁸ Dit magnum opus verdient een specifieke vermelding omdat dit onderzoek zich baseert op de vaststellingen van De Jonghe die wel belangrijke primaire bronnen aangaande Reeders bestuur in België geanalyseerd heeft, waaronder Reeders strafzaak en zijn memorie.⁹ Nog twee opmerkingen inzake het primaire bronnenmateriaal. Gezien de beperktheid aan nagelaten bronnen door Reeder, berust de interpretatie van zijn persoon en zijn motieven enerzijds op hypothesen en anderzijds op het afwegen van zijn handelingen in ruimer perspectief, i.c. de structuur waarin hij actief was – vandaar het belang dat gehecht wordt aan het betrekken van een langetermijnanalyse van Duitslands ‘*Werdegang*’ gecombineerd met die van Reeder.¹⁰ Deze contextualisering van het onderzoeksobject is dan ook een evident aspect van de gehanteerde methode. Daarnaast vormt de door Agamben getheoretiseerde biopolitiek het paradigma doorheen bepaalde aspecten zullen geïnterpreteerd worden.

⁸ A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel (1942-1944), (I-V), in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 1974-1984.

⁹ De Jonghe schrijft dat er noch schriftelijke sporen zijn van de besprekingen tussen Reeder en de top van de Duitse landmacht, noch van de besprekingen tussen Reeder, Himmler en het Duitse ministerie van politie. In: A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel (1942-1944). Tweede deel: de infiltratie van de politiek kollaboratie in Vlaanderen door de SS van het begin der bezetting tot de dood van Staf de Clercq, (1)”, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 4 (1976), p. 8.

¹⁰ Zelfs Wildt stelt in zijn indrukwekkende analyse van de protagonisten van het ‘*Reichssicherheitshauptamt*’: “*Eine psychohistorische Deutung allerdings lassen die vorhandenen Quellen nicht zu. Sie geben weniger über persönliche Motivationslagen als über berufliche Werdegänge und konkrete Tätigkeiten Auskunft. Daher kann diese Studie individual- oder sozialpsychologische Fragestellungen nicht beantworten; hier geht es vielmehr um eine Entwicklungsanalyse von Akteuren, Institutionen und Praxis*”. In: M. WILDT, *Generation des Unbedingten: Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*, Hamburg, 2002, p. 37.

O.3. Inleidende opmerkingen.

Eigen mogelijkheden.

Van bij het begin moet gewezen worden op de grenzen van (I.) geschiedenis als een menswetenschappelijke discipline en (II.) een biografische benadering van fenomenen die zich op verschillende schalen in tijd en ruimte articuleerden. Er moet gereflecteerd worden over de vraag wat de levensloop van één individu over de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog zegt. Hierbij valt natuurlijk op te merken dat de ervaringen van Reeder gedeelde ervaringen waren. Vele tijdgenoten waren juridisch geschoold, hadden de Eerste Wereldoorlog meegemaakt en wensten op te klimmen in het nationaalsocialistische staatsbestel. Biografische vragen leveren allesbehalve absolute waarheden op. In verschillende Hitlerbiografieën wordt bijvoorbeeld aandacht besteed aan de omgeving waarin Hitler zich als kind, adolescent en student ontwikkelde. Dit is ontegensprekelijk zinvol, maar anderzijds kan een dergelijke werkwijze die eventueel te orthodox zou kunnen zijn, het historische onderzoek belasten, aangezien het een te monocausale en te hypothetische wijze is om aan iemands karakter en mensbeeld gestalte te geven (los van het feit dat historici geen sociologen of psychologen zijn). Men moet met andere woorden de mogelijk vernieuwende elementen van het eigen onderzoek onderkennen, maar er tegelijkertijd relativerend tegenoverstaan. Doorheen de tijd hebben verschillende historiografische generaties en tendensen verschillende vragen gesteld over dezelfde fenomenen.

Historiseren en theoretiseren. Durven denken.

De volgende opmerking kan van toepassing zijn voor elke onderzoeker, en is vooral in verband met de nationaalsocialistische geschiedenis heikel: het postulaat van het historiseren van het onderzoeksobject. De semantiek van het discours of ruwweg de positie-inname van de onderzoeker, lijkt in de literatuur over het nationaalsocialisme vaak a priori het uitspreken van een veroordeling over het onderzochte te impliceren. Om echter door te dringen tot de mechanismen die het verleden mogelijk gemaakt hebben - wat ter wille van het heden mag staan - is het echter noodzakelijk om afstand te nemen van een op ethiek en moraal gebaseerd denkkader en dito argumentatie. Met betrekking tot de nationaalsocialistische geschiedenis, is dit een ongemeen uitdagende oefening, die echter lonend kan zijn. Tracht men een metapositie in te nemen, dan kunnen namelijk argumenten van actoren die zich in een ander politiek-ideologisch denkkader bevinden, begrijpelijk worden. Hierbij moet de aandacht uitgaan naar de perceptie van zichzelf in het politieke krachtenveld, zowel op binnenlands- als op buitenlands niveau, die in zeer hoge mate gebaseerd zal zijn op ervaring en herinnering aan verleden gebeurtenissen. Het wijzen op de

grenzen van het eigen kunnen is geen pleidooi voor een steriele geschiedschrijving die zichzelf ontwapent tot een tandenloze discipline die niet tot betekenisverlening capabel is - wel integendeel. Het is alleen een pleidooi voor een actief bewustzijn van het innemen van een bepaalde positie en de implicaties hiervan. De geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog toont in de eerste plaats en op een tragische wijze de maakbaarheid van de mens aan. Dit kan een fundamenteel positieve gedachte incorporeren: het goede is net als het slechte potentieel aanwezig in de mens en de maatschappij waaraan hij/zij vormgeeft en waardoor hij/zij gevormd wordt. In deze zin kan het ontnemen van de vrijheid van de gedachte als het meest verfijnde en perfide mechanisme van een totalitaire dictatuur gezien worden. Dit vernietigt namelijk de kritische zelfreflectie van het denkend individu dat tot bewust en autonoom denken in staat is, noodzakelijk om intellectueel ontvoogd te zijn van de talrijke maatschappelijke centra die hetzelfde individu gericht beïnvloeden.

1 • Status quaestionis van het onderzoek.

De historiografie betreffende de wereldoorlogen is zeer omvangrijk en groeit gestaag aan. Hier zal achtereenvolgens de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog in België, de historiografie aangaande geweld, recht en onrecht, en tenslotte aangaande het nationaalsocialisme belicht worden. De historiografie wordt gekarakteriseerd door een aantal grondlijnen die (trans)nationaal gebonden zijn. Deze aandachtspunten kunnen benoemd worden als zwaargewichten in de historiografie: ze wegen door op wat er gezien en gedacht wordt. Hierover zullen ter uitleiding een aantal vragen gesteld worden. Pas door de hand op Clio's hoofd te leggen, kunnen we ontdekken wie ze was en is.

1.1. De geschiedschrijving in België.

Menswetenschappelijke disciplines worden gekenmerkt door nuances. Stelling A wordt geponeerd, onderbouwd met argumenten en verzilverd met 'feitelijke' gebeurtenissen uit de realiteit. Tegelijkertijd kan over dezelfde problematiek stelling B geponeerd en onderbouwd worden met een eveneens 'hardgemaakte' argumentatie, gespiegeld aan dezelfde realiteit, maar wel beantwoordend aan een andere logica (het *Sonderweg*debat dat verderop aan bod zal komen, is hiervan een voorbeeld zonder gelijke). Dit is minder te wijten aan intellectuele onstandvastigheid, dan wel aan de meerduidigheid en complexiteit van fenomenen uit de realiteit. De doorslaggevende factor voor alle wetenschappen hierin is, dat er niet geobserveerd kan worden zonder te interpreteren: de objectieve analyse is hierbij het begeerde maar onbereikbare destillaat, (on)gewild op smaak gebracht door de vorser. Het resultaat is een boeiend, animerend, soms ietwat verwarrend debat .

In de Belgische historiografie aangaande de Tweede Wereldoorlog werd de teneur gevoerd door een zwart-wit relaas over een beperkt aantal aspecten. Een handvol onderwerpen domineerden het historiografische blikveld, zoals: het verzet, de verschillende vormen van collaboratie, de repressie, de publieke opinie, en vooral het koningshuis.¹¹ Het laatste onderwerp – handelend over de politieke keuzes van de gevestigde machten in bezet België – wierp z'n schaduw af tot lang na de vijftiger jaren. Het zorgde voor een politisering van de repressie resulterend in twee clusters van beelden waarin Vlaanderen als katholiek, pro-Leopold III, pro-collaboratie en Franstalig België als zijnde vrijzinnig, anti-Leopold III en pro-verzet werd afgeschilderd.¹² Dit is het token om de prille historiografie in België te

¹¹ P. ARON, J. GOTOVITCH, eds., *Dictionnaire de la Seconde Guerre Mondiale en Belgique*, Brussel, Versailles, 2008, p. XIII.

vatten, een historiografie die geen oog had voor de hoge concentratie aan grijswaarden tussen beide polen.

In dit verengde kader zat niet alleen het politieke, maar ook het maatschappelijke en culturele leven tijdens de bezetting gevangen.¹³ Met de oprichting van het Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in 1967¹⁴ start de verwetenschappelijking van de oorlogshistoriografie. De pionierswerken zijn onder andere van de hand van Gotovitch-Libois, De Jonghe, Van Den Wijngaert en De Bens.¹⁵ De studies die nu verschenen, poneerden dat de zwart-wit tegenstelling voor of tegen de bezetting een realiteit was die zich afspeelde bij een minderheid van de bevolking. De aanzet werd gegeven om los te komen van dit enge spectrum¹⁶ en er verschenen onderzoeken die de institutioneel beschrijvende aanpak overstegen. In de tussentijd was internationaal gezien een achterstand opgelopen.¹⁷ Het zal de lezer niet ontgaan zijn dat het huidig omnipresente Auschwitz-Birkenau paradigma tot nu toe afwezig is gebleven. De internationale ontwikkelingen aangaande de berechting van oorlogsmisdaden en de staat Israël¹⁸ zetten - samen met de stichting van het vermelde onderzoekscentrum en de televisiereeks 'De Nieuwe Orde' van journalist Maurice De Wilde - de trend om ook in België het onderzoeksspectrum van de oorlogshistoriografie te verruimen in zowel beperkte, academische kring als bij het grote publiek. Ondertussen schreed de verwetenschappelijking verder en werd in de jaren negentig vastgesteld dat de postmoderniteit ook in dit onderzoeksveld doorgebroken leek te zijn door de grote verscheidenheid aan thema's.¹⁹

¹² College BR. DE WEVER, *De Tweede Wereldoorlog. Een 'Nachleben'*, 30.10.2008, Universiteit Gent.

¹³ M. BEYEN, *Oorlog en verleden ...*, pp. 28-29.

¹⁴ Sinds 1997: Studie- en Onderzoekcentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA).

¹⁵ J. GERARD-LIBOIS, J. GOTOVITCH, *L'an 40. La Belgique occupée*, Brussel, 1971, 517 p. ; A. DE JONGHE, *Hitler en het politieke lot van België (1940-1944. De vestiging van een Zivilverwaltung in België en Noord-Frankrijk. Deel 1: Koningskwesie en bezettingsregime van de kapitulatie tot Berchtesgaden (28 mei -19 november 1940)*, Antwerpen – Utrecht, 1972, 488 p. ; E. DE BENS, *De Belgische dagbladers onder Duitse censuur (1940-1944)*, Antwerpen, 1973, 564 p. ; M. VAN DEN WIJNGAERT, *Het beleid van het comité van de Secretarissen-generaal in België tijdens de Duitse bezetting 1940-1944*, Brussel, 1975, 326 p.

¹⁶ M. BEYEN, *Oorlog en verleden ...*, pp. 28-29.

¹⁷ P. ARON, J. GOTOVITCH, eds., *Dictionnaire de la ...*, p. XI, p. XVII.

¹⁸ Het proces tegen A. Eichmann (1962), het Auschwitzproces (1965), de Zesdaagse Oorlog (1967) de Yom Kippoeroorlog (1973).

¹⁹ Verwetenschappelijking, want de Tweede Wereldoorlog werd niet geïsoleerd van de rest van de geschiedenis en de analyse beperkte zich niet tot de hoofdstukken 'collaboratie' en 'verzet'. In: R. VAN DOORSLAER, "Steeds wordt een andere oorlog beschreven. Recente tendensen in de oorlogshistoriografie in België", in: *Spiegel Historiae. Maandblad voor geschiedenis en archeologie*, 29, 3/4 (1994), p. 144. ; Verschillende standaardwerken over een aantal deelthema's: Collaboratie: BR. DE WEVER, *Greep naar de macht. Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde. Het VNV, 1933-1945*, Tielt - Gent, 1994, 701 p. ; de jodenvervolgung: L. SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad: een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)*. Tielt, 2000, 847 p. ; L. SAERENS, *De jodenjagers van de Vlaamse SS. Gewone Vlamingen?*, Tielt, 2007, 301 p. ; R. VAN DOORSLAER, E. DEBRUYNE, FR. SEBERECHTS, N. WOUTERS, L. SAERENS, eds., *Gewillig België: overheid en jodenvervolgung tijdens de Tweede Wereldoorlog*.

Na het verstrijken van zestig jaar kunnen een aantal vaststellingen gemaakt worden. Ten eerste is het duidelijk dat de wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog in België pas laat van start ging. Naast de vermelde pionierswerken en de standaardwerken over deelthema's werden pogingen tot neerslag van een algemene nationale bezettingsgeschiedenis ondernomen.²⁰ Hiervoor moest men tot 2004 wachten, toen het magnum opus van Wouters verschenen is.²¹ Ten tweede wordt de heroïsering van het nationale verleden gezien als een grote gemene deler van de oorlogshistoriografie in de Benelux, waarin parallel met het verstrijken van de tijd en de ontsluiting van archieven de vraag naar goed of fout, zwart of wit beantwoord werd.²² De waarneming van de Tweede Wereldoorlog wordt aangeduid als zijnde een verschuiving van focus van nationale en democratische waarden naar het universalistische perspectief van mensenrechten binnen het 'Holocaust Memorial' paradigma.²³ Onmiddellijk na de oorlog domineerde de herinnering van de overlevenden en instrumentaliseerde men het nationale verleden door die slachtoffers te belichten die de natie luister konden bijzetten. In de jaren zestig brak de herinnering van de doden door.²⁴ De Joodse bevolkingsgroep kreeg in België in vergelijking met het buitenland pas zeer laat een plaats in de beeldvorming. De aandacht hiervoor bleef tot in de jaren zeventig laag. De toon voor verandering werd gezet toen in de jaren tachtig het werk van Steinberg (*L'étoile et la fusil*, Brussel, 1983-1987) verscheen.²⁵ Vervolgens nam de belangstelling alleen maar toe zowel door privé- als overheidsinitiatieven.²⁶ Deze evolutie zal zich in de toekomst wellicht versterkt doorzetten, waardoor de

Antwerpen, 2007, 1643 p. ; Verzet: J. GOTOVITCH, *Du rouge au tricolore. Les communistes belges de 1939 à 1944: un aspect de l'histoire de la Résistance en Belgique*, Brussel, 1992, 609 p.

²⁰ W. WARMBRUNN, *The Dutch under German occupation, 1940-1945*, Stanford, 1963, 365 p. ; E. VERHOEYEN, *België bezet 1940-1944: een synthese*, Brussel, 1993, 456 p.

²¹ N. WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters 40/44. Lokaal bestuur en collaboratie in België*, Tiel, 2004, 750 p.

²² CH. KESTELOOT, "Die Stellung des Krieges in den nationalen Gesellschaften: Belgien, Luxemburg und die Niederlande", in: J. ECHTERNKAMP, ST. MARTENS, eds., *Der Zweite Weltkrieg in Europa: Erfahrung und Erinnerung*, München, 2007, p. 23.

²³ CH. KESTELOOT, "Die Stellung des ...", p. 45.

²⁴ P. LAGROU, "Herdenken en vergeten. De politieke verwerking van verzet en vervolging in België na 1945", in: *Spiegel Historiael. Maandblad voor geschiedenis en archeologie*, 29, 3/4 (1994), pp. 121-122.

²⁵ M. MICHMAN, "Research on the Holocaust in Belgium and in general: history and context", in: D. MICHMAN, ed., *Belgium and the Holocaust. Jews - Belgians - Germans*, Jeruzalem, 1998, pp. 21-22.

²⁶ Zoals: de voordrachten van R. Beer; de oprichting van Stichting Auschwitz (1980), de studiegroep *Démocratie ou Barbarie* (1994); het Joods Museum van Deportatie en Verzet (1995); de wet ter bestrijding van het negationisme (1995). In: R. VAN DOORSLAER, "Gebruikt verleden. De politieke nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog in België, 1945-2000", in: G. DENECKERE, BR. DE WEVER, eds., *Geschiedenis maken: liber amicorum Herman Balthazar*, Gent, 2003, pp. 239-242.

oorlogsherinnering voor het eerst het nationale kader zal overstijgen. De beeldspraak van De Wever verwoordt dit als het vervangen van de wierook van de Vlaams-nationalistische historiografie door gaslucht: de monochroom-stereotyperende geschiedschrijving over collaboratie en repressie werd vervangen door het analyseren van de verhouding van het Vlaams-nationalisme tot het nationaalsocialisme en de gevolgen hiervan.²⁷

De jongste tendensen die zich aftekenen zijn onder andere de aandacht voor het artistieke leven.²⁸ Een belangrijke methodologisch en thematisch nieuwe ontwikkeling is het onderzoeken van beide wereldoorlogen in een gecombineerd analysekader. Dit brengt ons tot de volgende paragraaf.

1.2. Geweld, recht en onrecht in de historiografie.

Op het einde van de jaren tachtig viel in België de chronologische en historisch-theoretische beperking van de oorlogshistoriografie op: de Tweede Wereldoorlog begon in 1939 en eindigde in 1945. Sporadisch verwees men naar de richtingaangevende ontwikkelingen van de jaren dertig.²⁹ Dit enge blikveld staat in scherp contrast met de jongste ontwikkelingen in de historiografie, die - om tot een genuanceerde analyse van de Tweede Wereldoorlog te komen - de wereldbrand in de lange termijnontwikkeling van de ‘korte twintigste eeuw’ (Hobsbawm) plaatst. Dit betreft het onderzoek naar de Eerste Wereldoorlog mee in de analyse.³⁰ Majerus stelt vast dat de historiografie te weinig aandacht heeft besteed aan de bezette gebieden tijdens de Eerste Wereldoorlog. Het omgekeerde geldt voor de Tweede Wereldoorlog en er is pas recent een conjunctuurwissel in belangstelling voor beide conflicten waar te nemen. Tegelijkertijd oppert hij de gedachte om verschillende soorten militaire bezettingen in het kader van een synchroon of een diachroon perspectief te analyseren.³¹ In deze conjunctuurwissel plaatst hij zichzelf door beide Duitse bezettingen van België in één, genuanceerde analyse tegen elkaar af te wegen. Zijn concrete bevindingen komen verderop nog aan bod, hier wordt louter gewezen op de zeldzaamheid

²⁷ R. VAN DOORSLAER, “Gebruikt verleden. De ...”, p. 230, p. 246.

²⁸ P. ARON, J. GOTOVITCH, eds., *Dictionnaire de la ...*, p. XXI.

²⁹ R. VAN DOORSLAER, “Continuïteit en discontinuïteit in de geschiedenis. België in de Tweede Wereldoorlog”, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 102, 4 (1987), p. 610

³⁰ P. ARON, J. GOTOVITCH, eds., *Dictionnaire de la ...*, p. XV.

³¹ B. MAJERUS, “Von Falkenhausen zu Falkenhausen. Die deutsche Verwaltung in den zwei Weltkriegen”, in: G. KRONENBITTER, M. PÖHLMANN, D. WALTER, eds., *Besatzung. Funktion und Gestalt militärischer Fremdherrschaft von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*, Paderborn – München – Wenen - Zürich, 2006, p. 131, pp. 144-145.

van een dergelijke aanpak. Internationaal geïnspireerde benaderingen van de Europese maatschappijen in oorlog zijn geheel een zeldzaamheid, ondanks de toegenomen interesse.³²

Dit luik wil de aandacht vestigen op het onderzoek naar geweld, recht en onrecht in de historiografie – meer bepaald de moeilijkheden hierin - en zal daarvoor kort beide Wereldoorlogen – zoals zij aan bod kwamen in de historiografie - de revue laten passeren

1.2.1. De Grote Oorlog.

1.2.1.1. De Wereldoorlog bekeken vanuit het perspectief van de korte twintigste eeuw.

De Eerste Wereldoorlog stond en staat centraal in onderzoeken wereldwijd. Dit heeft geresulteerd in een omvangrijk corpus aan literatuur. Reeds in de jaren 1920 geeft Pirenne aan dat het voor hem onmogelijk was om alle literatuur te lezen die tijdens en na de oorlog verschenen is.³³ Recente historiografische werken wijzen allemaal op de onmiskenbare opmars van het onderwerp die de laatste jaren aan de gang is.³⁴

De laatste historiografische hoogconjunctuur in het kielzog van de gewelddadige Balkan confrontaties van de jaren 1990 zou bovendien een gewijzigde perceptie van het conflict in 1914-1918 hebben teweeggebracht.³⁵ Beide fenomenen, die niet in rechtstreeks verband met elkaar staan, worden in de geesten met elkaar gerelateerd. Dit onderstreept de terechtheid om – met het vallen van de Berlijnse Muur – ook de muur te slopen tussen de Eerste en de Tweede Wereldoorlog en een collectieve analyse te maken in de ‘korte twintigste eeuw’. Verschillende onderzoekers nemen in ditzelfde opzicht de woorden ‘tweede Dertigjarige Oorlog’ in de mond.³⁶

³² J. ECHTERNKAMP, ST. MARTENS, eds., “Vorwort”, in: J. ECHTERNKAMP, ST. MARTENS, eds., *Der Zweite Weltkrieg in Europa: Erfahrung und Erinnerung*. Paderborn, München, 2007, p. VII.

³³ H. PIRENNE, *La Belgique et la Guerre mondiale*, Parijs, 1928, p. 4.

³⁴ Cf. woorden Majerus: “Bevestigen dat de historiografie over de Eerste Wereldoorlog vandaag een spectaculaire wedergeboorte kent is een waarheid als een koe geworden.” In: B. MAJERUS, *Occupations et logiques policières. La police communale de Bruxelles pendant les Première et Deuxième Guerres mondiales (1914-1918 et 1940-1945)*, Brussel (onuitgegeven doctoraatsverhandeling, geschiedenis, Université Libre de Bruxelles), 2005, pp. 9-10. Concrete illustraties van de groeiende interesse naar het onderwerp zijn: Het colloquium “En toen zwegen de kanonnen”, georganiseerd door het Koninklijk Legermuseum en het Algemeen Rijksarchief (november 2008); naast de vernieuwde academische interesse valt ook het project van de VRT op om de Eerste Wereldoorlog tot leven te brengen via een drama- en documentaireserie; het ontsluiten van archief en het organiseren van allerlei evenementen.

³⁵ S. AUDOIN-ROUZEAU, A. BECKER, *1914-1918: Understanding the Great War*, Londen, 2002, pp. 7-8. Hiernaar wordt ook verwezen in: A. PROST, J.M. WINTER, *The Great War in History: debates and controversies, 1914 to the Present*, New York, 2005, p. 171. Elders wordt ook de Eerste i.p.v. de Tweede Wereldoorlog als waterscheiding gezien, cf.: A. BECKER, H. ROUSSO, “D’une guerre à l’autre”, in: S. AUDOIN-ROUZEAU, A. BECKER, C. INGRAO, H. ROUSSO, eds., *La violence de guerre 1914-1945: Approches comparées des deux conflits mondiaux*, Brussel, 2002, pp. 11-25.

1.2.1.2. Nationale historiografische grenzen en snelheden.

Van de jaren twintig tot zestig domineerde de militaire en diplomatieke geschiedenis de historiografie inzake de Eerste Wereldoorlog. Vervolgens werd plaats gemaakt voor de strijders en burgers en vanaf de jaren tachtig ook voor een culturele en herinneringsgeschiedenis. Winter gaf hiervoor belangrijke impulsen. Het is in dit kader dat een ‘*culture de guerre*’ kon gedijen. Dit laatste betreft de analyse van

“[...] *les sociétés européennes face à la guerre et plus particulièrement l’homme moyen dans son rapport à la guerre, car l’utilisation de la notion ne se limite pas au front, mais envisage le rapport au conflit, pendant et après celui-ci, des populations, qu’elles soient civiles ou militaires, sous des angles multiples*”.³⁷

De Duitse historiografie heeft sinds het midden van de jaren tachtig een paradigmawissel gekend. Sinds 1919 bleef voor lange tijd de aandacht onverdeeld gericht op de politieke oorzaken en verantwoordelijkheden en op de onmiddellijke voorgeschiedenis van de oorlog. De historiografie van de jaren veertig en vijftig stond in continuïteit met de voorgaande jaren, aangezien oude interpretaties opnieuw werden geformuleerd.³⁸ Er kon over een ‘staatsophemelende’ mentaliteit gesproken worden. Voor de tweede helft van de jaren twintig is een literaire en historische cultivering van de oorlogservaringen in het bijzonder op te merken.³⁹ Hiermee is in de jaren tachtig – na de attitude van de jaren zeventig om de oorlog eerder als een socio-economisch probleem in plaats van een menselijke extreemsituatie te zien⁴⁰ – de cirkel rond met de vernieuwde actualisering van de ‘*Kriegserlebnisse*’. Deze zijn een belangrijke ontwikkeling van de opgekomen wending tot de ‘*Alltagsgeschichte*’, die vermoedelijk een bijzondere Duitse versie van de mentaliteitsgeschiedenis vormt. Het is echter te vroeg om te kunnen spreken van een geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog van onderuit.⁴¹ Hirschfeld ziet in het nieuwe onderzoek naar de Wereldoorlog een terugkeer van het individu in de historiografie, en ziet de weg geplaveid naar een cultuurgeschiedenis van de Eerste Wereldoorlog. Hij verwijst naar de lange Franse traditie hierin sinds Bloch, Lefebvre en de Annales School. De Duitse historiografie stelt aarzelend mentaliteitshistorische vragen - slechts sinds enige jaren zijn

³⁶ Bijvoorbeeld: G. HIRSCHFELD, “Der Erste Weltkrieg in der deutschen und internationalen Geschichtsschreibung”, in: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 29-30 (2004), p. 3. ; J.-J. BECKER, “Retour sur la comparaison et la réflexion sur les héritages”, in: S. AUDOIN-ROUZEAU, A. BECKER, C. INGRAO, H. ROUSSO, eds., *La violence de ...*, pp. 329-339.

³⁷ TH. LEMOINE, “Chapitre VII. ‘Culture(s) de guerre’, évolution d’un concept”, in: L. VAN YPERSELE, ed., *Questions d’histoire contemporaine. Conflits, mémoires et identités*, Parijs, 2006, pp. 133-136.

³⁸ G. HIRSCHFELD, “Der Erste Weltkrieg...”, p. 4, p. 6.

³⁹ G. KRUMEICH, “Kriegsgeschichte im Wandel.”, in: G. HIRSCHFELD, G. KRUMEICH, I. RENZ, *Keiner fühlt sich hier mehr als Mensch... Erlebnis und Wirkung des Ersten Weltkriegs*, Essen, 1993, pp. 11-12.

⁴⁰ G. KRUMEICH, “Kriegsgeschichte im Wandel...”, p. 14.

⁴¹ G. KRUMEICH, “Kriegsgeschichte im Wandel ...”, pp. 14-17.

Duitse historici begonnen met de culturele verwerking van de Wereldoorlog, zijn ideeën en herinneringsgeschiedenis.⁴²

1.2.1.3. De oorlog en het recht in de historiografie.

Het oorlogsrecht lijkt een stiefmoederlijke behandeling te hebben gekend in de historiografie, d.w.z. dat het recht slechts rakelings in het onderzoek betrokken werd. Nochtans is deze juridische verwerking een niet te miskennen facet van een individu of een gemeenschap in een rechtstaat om geleden leed te verwerken. Winter stelt dat de geschiedenis van de twintigste eeuw haast geschreven is geweest als een opeenvolging van catastrofes.⁴³ De Eerste Wereldoorlog – *sensu stricto* – getuigt hiervan. Haar verleden werd en wordt in handboeken veelal geschetst als een nationalistische draaikolk, resulterend in een ‘*Grote Oorlog*’. Pogingen om de vrede te bewaren of om conflicten te humaniseren, komen hierin veel minder aan bod.

Bij de historiografie over het oorlogsrecht, is een parallelle neiging waar te nemen om via het gekende verleden het beeld van het verleden in te kleuren en vorm te geven. De Vredesverdragen van Parijs hebben rechtshistorici ertoe gebracht te denken in een oude, ‘preversailles-orde’ enerzijds, en een ‘nieuwe twintigste-eeuwse orde’ anderzijds. Dit gebeurde onder invloed van de waarneming van deze verdragen als een fundamenteel keerpunt in de geschiedenis van het internationaal recht. Aldus werd de staatssoevereiniteit te veel benadrukt als het leidende principe sinds Westfalen (1648), waardoor alle ideeën en praktijken die deze soevereiniteit beperkten of tegenspraken, gemarginaliseerd werden. Sinds de jaren zestig en vooral sinds het einde van de Koude Oorlog is hierin een kentering vast te stellen.⁴⁴

Winter geeft terecht aan dat de wereld vóór 1914 niet louter een negatieve draaikolk was: vóór 1914 was pacifisme volgens hem een internationale kracht, en hij verwijst hierbij naar de Conventies van Den Haag.⁴⁵ Het antwoord op de vraag waarom het recht in de historiografie van de Eerste Wereldoorlog een stiefmoederlijke behandeling gekend heeft, is m.i. meerduidig. Enerzijds betekent de Wereldoorlog en de manier waarop deze gevoerd en uiteindelijk afgehandeld werd een overwinning van de macht en niet van het recht, de eindsisser draagt de naam ‘*Leipziger Prozesse*’ (de berechting van oorlogsmisdadigers uit de Eerste Wereldoorlog door het ‘*Reichsgericht*’ te Leipzig, 1921-1927). Anderzijds moet

⁴² G. HIRSCHFELD, “Der Erste Weltkrieg...”, p. 8, pp. 10-11.

⁴³ J.M. WINTER, *Dreams of peace and freedom: utopian moments in the twentieth century*, New Haven, 2006, p. 1.

⁴⁴ R. LESAFFER, ed., *Peace treaties and international law in European history: from the late Middle Ages to World War One*, Cambridge, 2004, p. 1, pp. 400-401.

⁴⁵ J.M. WINTER, *Dreams of peace...*, p. 13. Zie ook: H. TOOLEY, *The western front: battleground and home front in the First World War*, Basingstoke, 2003, p. 30.

ook de historiografische conjunctuur in aanmerking genomen worden: de huidige conjunctuur die de geschiedenis van onderuit wil beoefenen, staat mogelijk afkerig tegenover een precedent dat haar licht van bovenaf projecteerde, hierbij werd de militaire en diplomatieke geschiedenis in opgenomen. Deze diplomatieke geschiedenis geeft meestal niet het geheel van tegengestelde krachten weer, maar reduceert ze veelal tot een rechtlijnig verhaal corresponderend met het aan de historicus bekende eindresultaat. Dat dit onterecht is, is evident, aangezien de toen genomen maatregelen - die toen evenwel te zwak bleken om de twintigste eeuw een meer vreedzaam karakter te geven – vandaag de kern zijn van het internationale veiligheidssysteem zoals het pas na 1945 zou functioneren.⁴⁶

Indien de stelling dat het recht in de historiografie een stiefmoederlijke behandeling gekend heeft terecht is, dan is het ook terecht te stellen dat hierin een kentering heeft plaatsgevonden. Door het schetsen van de evolutie ervan en door het schetsen van het belang van de artikels dat het creëerde, wordt gewicht en reliëf gegeven aan de betekenis en reikwijdte van de Haagse Conferenties. De regels die expliciet gearticuleerd werden, vormden het echte startpunt van het ‘*jus in bello*’.

Misdaden

Met de vroegere perceptie van misdaden als propagandaleugen in het achterhoofd, is het weinig verrassend te lezen dat de Duitse gruweldaden tijdens de Eerste Wereldoorlog te weinig aandacht hebben gekend onder historici.⁴⁷ Op de lange termijn zijn er twee mogelijke vaststellingen te maken: (I.) de problematiek kent een heuse opgang in de historiografie, (II.) er is sprake van een cirkelbeweging.

Wanneer de oorlog nog aan de gang was, werd reeds door Van Langenhoven nagedacht over de ‘*franc-tireur*’-problematiek.⁴⁸ In de poging te verklaren hoe het kwam dat Duitse soldaten collectief in iets onbestaands geloofden, stelde hij vast dat deze collectieve waanvoorstelling gerelateerd moet worden met haar bredere, culturele context. Dit onderzoek werd als baanbrekend beschouwd door Bloch, wat vervolgens de richting ging aangeven van de geschiedenis van mentaliteiten later geïncorporeerd door de Annales School. Beiden vormden echter een marge in het toenmalige onderzoek, kwamen eerst in de

⁴⁶ P. VAN DE MEERSSCHE, *Internationale Politiek 1815-1945: overzicht en interpretaties*, Leuven, 1998, pp. 203-204.

⁴⁷ J. HORNE, A. KRAMER, *German atrocities, 1914: a history of denial*, New Haven, 2001, p. 3.

⁴⁸ F. VAN LANGENHOVEN, *Comment naît un cycle de légendes. Francs-tireurs et atrocités en Belgique*, Lausanne - Parijs, 1916, 268 p.

vergetelheid, maar werden later herontdekt.⁴⁹ Dit gebeurde bij een nieuwe historiografische conjunctuur m.b.t. de Eerste Wereldoorlog en maakt zo de vermelde cirkelbeweging rond. Het Interbellum met de perceptie van Duitse misdaden als gruwelpropaganda, de totale oorlogskosten en de ‘*appeasementsehnsucht*’ en de periode na de Tweede Wereldoorlog waarin een parallelle dominante visie heerste, maakte vernieuwend onderzoek bij voorbaat onmogelijk. In de jaren vijftig heeft een coöperatie van Belgische en Duitse historici geprobeerd om na te gaan wat er echt gebeurd was.⁵⁰ Onderdeel van dit onderzoek was de Leuvense case studie van Schöller: ‘*Der Fall Löwen*’. Het ondergraven van de officiële these via het onderzoek van Schöller – dat aantoonde dat België terecht haar onschuld verdedigde en dat het Witboek niet te vertrouwen was – genereerde echter nog steeds geen nieuwe visie op de geschiedenis van de ‘gruweldaden’. Het Belgisch-Duits comité veroordeelde eensgezind de waanvoorstelling die gebaseerd was op paniek en gevoed werd door een ongedisciplineerde overreactie, maar bleef louter een eenzame schreeuw in de woestijn. De jaren zestig met het debat over de verbanden tussen het Tweede en het ‘Derde Rijk’ raakte de Duitse militaire doctrine en het gedrag t.a.v. burgers niet aan. Aldus bleef de Duitse onschuldigheidscampagne niet uitgedaagd.⁵¹ Het recente onderzoek van Horne en Kramer in de huidige historiografische conjunctuur is in dit opzicht ‘baanbrekend’ te noemen. Hun studies vormen een nieuw vertrekpunt, o.a. door de aandacht voor de culturele geschiedenis van de gebeurtenissen.⁵²

‘*Sonderweg*’.

Het onderzoek van Horne en Kramer kwam onder vuur te liggen wanneer gesteld werd dat het een pleidooi was voor de *Sonderweg*interpretatie van de Duitse geschiedenis (cf. infra). M.i. stellen de auteurs terecht dat zij niet louter het pleidooi hebben gevoerd waarin de ervaring van de Eerste Wereldoorlog een cruciale stap was in de richting van 1933, met de Duitse militaire doctrine als enige factor van belang. Net zoals zij voorstanders van een lineaire continuïteit van 1914 tot 1933 waarschuwen, wijzen zij een monocausale verklaring voor de misdaden van 1914 af, en pleiten ze voor het gebruik van lange- en kortetermijnfactoren.⁵³

⁴⁹ J. HORNE, A. KRAMER, *German atrocities, 1914...*, p. 3, pp. 89-91.

⁵⁰ J. HORNE, A. KRAMER, *German atrocities, 1914...*, p. 3. Een wankel punt van dit onderzoek is dat het noch gewag maakt van Duitse militaire bronnen, noch van dagboeken van Duitse soldaten. In: A. KRAMER, “Les ‘atrocités allemandes’: mythologie populaire, propagande et manipulations dans l’armée allemande”, in: J.-J. BECKER, J.M. WINTER, G. KRUMEICH, A. BECKER, S. AUDOIN-ROUZEAU, *Guerre et cultures*, Paris, 1994, p. 148.

⁵¹ cf. toenmalige Duitse schoolboek. In: J. HORNE, A. KRAMER, *German atrocities, 1914...*, pp. 413-415.

⁵² Horne en Kramer wijzen andere studies aan die een frisse kijk werpen op de gebeurtenissen, in: J. HORNE, A. KRAMER, *German atrocities, 1914...*, pp. 119-120.

1.2.1.4. Besluit. Historiografisch oog voor de lange termijn in de korte twintigste eeuw

Wanneer historici en juristen zich over de twintigste eeuw buigen, duiken er respectievelijk twee belangrijke vragen op: wat is de betekenis van de Eerste Wereldoorlog in de totale geschiedenis van de twintigste eeuw? En wat is de betekenis van het recht in diezelfde eeuw? Vanzelfsprekend is bij het beantwoorden van beide vragen de Tweede Wereldoorlog steeds in de buurt. De erfenis van de Eerste Wereldoorlog in het algemeen, en meer in het bijzonder m.b.t. Duitsland, was o.a. het achterlaten van een gebrutaliseerde maatschappij door het vergruizen van vroegere gewelddrempels.⁵⁴ ‘Deze erfenis heeft mee bijgedragen tot de erfenis aan misdaden van de Tweede Wereldoorlog.’⁵⁵ Rekening houdend met de verscheidenheid aan misdaden ziet Hankel het steeds verder uitrekken van de gestipuleerde gewelddrempels als de grootse gemene deler tussen de Eerste en de Tweede Wereldoorlog.⁵⁶

De kentering in de historiografie van de laatste tien jaar, betekende een herwaardering van de Eerste Wereldoorlog. Het is in deze conjunctuur dat het onderzoek van Horne en Kramer opnieuw leven heeft geblazen in de historiografie van de Eerste Wereldoorlog die concreet handelt over het oorlogsgeweld en oorlogsmisdaden, in combinatie met de toegenomen interesse voor oorlogstribunalen, n.a.v. de gebeurtenissen op de Balkan en in Rwanda in de jaren 1990. Dit wijst op het belang om, wanneer bij onderzoek naar de stroming die de historiografie gevolgd heeft en aan het volgen is, steeds oog te hebben voor de feitelijke historische conjunctuur. M.b.t. de hernieuwde aandacht voor de Eerste Wereldoorlog in de historiografie, wil men o.a. de vraag nagaan hoe tijdens het Interbellum werd omgegaan met het geweld uit de Grote Oorlog en welke invloed dit had op de volgende.⁵⁷ Het is een vraag die ook in onderhavig werk relevant is.

⁵³ Op de lange termijn spelen culturele factoren en mentaliteiten een rol. Deze werden afgeleid van de ervaringen opgedaan tijdens de Napoleontische oorlogen, de Frans-Pruisische in 1870-1871, de Duitse militaire doctrine en het Duitse concept van internationaal recht. Daarnaast waren er ook verschillende situationele factoren: de uitputting van de troepen, de nood aan voedsel en drinken, gebrek aan discipline, dronkenschap, de kracht van moderne wapens die shockerende wonden creëerden. In: J. HORNE, A. KRAMER, “German Atrocities in the First World War: A Response”, in: *German History*, 24, 1 (2006), pp. 118-120 (reviewartikel). De critica heet Margaret L. Anderson.

⁵⁴ J. HORNE, “Atrocités et exactions contre les civils”, in: S. AUDOIN-ROUZEAU, J.-J. BECKER, eds, *Encyclopédie de la Grande Guerre 1914-1918: histoire et culture*, Parijs, 2004, pp. 377-378. ; M.b.t. Duitsland: J. HÜRTER, “Totaler Krieg und Massenvernichtung. Krise und Ambivalenz der Moderne (20. Jahrhundert)”, in: H.-J. BLANK, F. KUSIDLO, A. WIRSCHING, *Neueste Zeit*, Oldenbourg, 1986, p. 124.

⁵⁵ A. BECKER, *Oubliés de la Grande Guerre. Humanitaire et culture de guerre 1914-1918, Populations occupées, déportés civils, prisonniers de guerre*, Parijs, 1998, pp. 383-384, pp. 386-387. Becker stelt hierbij de vraag hoe tijdens de Tweede Wereldoorlog humanitaire en juridische normen nagestreefd worden, in een wereld waar het niet-recht en het niet-humanitaire, de norm zijn geworden. In een concluderende paragraaf stelt Tooley dat de twintigste eeuw een eeuw was waarbij ideologieën een beperking vormden voor vrijheid en zelfontwikkeling, waarbij bevolkingen gecontroleerd en vermoord werden. Hij stelt de gehanteerde repressietechnieken hun wortels in de Eerste Wereldoorlog hebben. H. TOOLEY, *The western front...*, p. 267.

⁵⁶ G. HANKEL, *Die Leipziger Prozesse: Deutsche Kriegsverbrechen und ihre strafrechtliche Verfolgung nach dem Ersten Weltkrieg*. Hamburg, 2003, p. 517.

1.2.2. Het nationaalsocialisme in de historiografie.

1.2.2.1. De historiografie en de vraag naar een Duitse en/of een Europese ‘Sonderweg’.

In het *Sonderweg*debat staat de vraag centraal of het ‘Derde Rijk’ een afwijking dan wel een verderzetting was van de Duitse geschiedenis. Na 1945 zijn hierin grosso modo twee visies te onderscheiden. Enerzijds ziet een nationaalconservatieve lezing van de gebeurtenissen het ‘Derde Rijk’ als afwijkend van de Duitse geschiedenis. Een van de oorzaken was de ontworteling van de massa’s in het (Europese) kielzog van de industriële en de Franse Revolutie. Anderzijds wordt in een liberaaldemocratisch interpretatieschema een continuïteitspleidooi gevoerd, waarbij de wortels van het ‘Derde Rijk’ uit het autoritaire Pruisen zouden stammen, en zo wordt het gebrek aan een succesvolle democratisering en parlementarisering als doorslaggevend gezien voor de Duitse ‘Sonderweg’ in Europa (cf. Kehr, Rosenberg, Fischer, Wehler, Kocka, e.a.).⁵⁸

Kernpunten *Sonderweg*debat.

Een eerste cluster in het debat wordt gevormd door het primaat van de ‘*Innenpolitik*’. Factoren van belang zijn hier: het gebrek aan democratisering (autoritarisme, een starre bureaucratie en een ‘gefeodaliseerde bourgeoisie’ die elke vorm van democratisering bestreed), militarisme, antisemitisme en nationalisme. Één nationaalconservatieve visie (de lijn gevolgd door Ritter, Meinecke, Schieder, Conze, e.a.) evalueert deze sterke staatsbureaucratie als positief en ziet de algemeen-Europese doorbraak van de ‘technisch-industriële maatschappij’ als oorzaak van de ontsporing naar het ‘Derde Rijk’, welke als wezensvreemd voor de Duitse geschiedenis bestempeld werd.⁵⁹ Een tweede nationaalconservatieve lezing (Dehio, Hillgruber, Stürmer, Hildebrand en Schulze) beaamt de bijzondere autoriteit van de staat en de prominente positie van het leger. Dit is echter een pleidooi voor continuïteit, want wanneer deze factoren in de analyse betrokken worden, wordt duidelijk dat de Duitse geschiedenis reeds vanaf 1871 een ‘Sonderweg’ volgde. De reden voor de ontsporing wordt hier toegeschreven aan een tweede cluster beslissende factoren, die van de ‘*Außenpolitik*’.⁶⁰ Deze wijst op een geopolitiek expansiestreven,

⁵⁷ M.b.t. tot de invloed van de Eerste op de Tweede Wereldoorlog wordt gesteld dat het verkeerd zou zijn om de ervaringen tijdens de invasie van België 1914 als een noodzakelijke voorbereidende fase op oorlogsvoering van 1940-1945. In: J. BÖHLER, “L’adversaire imaginaire: “Guerre des francs-tireurs” de l’armée Allemande en Belgique en 1914 et de la Wehrmacht en Pologne en 1939. Considérations comparatives”, in: G. EISMANN, ST. MARTENS, eds. *Occupation et répression militaire allemandes: la politique de ‘maintien de l’ordre’ en Europe occupée, 1939-1945*, Parijs, 2007, p. 35, p. 39.

⁵⁸ Een recentere lezing van dit laatste pleidooi stelt echter dat elke Europese staat een bijzondere geschiedenis kent. In CHR. LORENZ, “De Sonderweg in de Duitse historiografie na 1945: Posities, problemen en discussies”, in: H. BELIËN, G.J. VAN SETTEN, *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw: discussies zonder eind*, Amsterdam, 1991, pp. 143-144.

⁵⁹ CHR. LORENZ, “De Sonderweg in ...”, p. 143.

waarbij de rol van de Duitse ‘*Mittellage*’, de verlate eenwording en later het Verdrag van Versailles en de economische crisis van belang zijn. Volgens beide nationaalconservatieve visies heeft de Duitse ‘*Sonderweg*’ hoofdzakelijk Europese wortels.⁶¹

De liberaaldemocratische visie op de ‘*Sonderweg*’ benadrukt het primaat van de binnenlandse politiek, want hiervan was - samen met de economische verhoudingen tussen maatschappelijke groepen - de buitenlandse politiek een exponent. Daarnaast evalueert het de parlementaire democratie als positief, in tegenstelling tot de conservatieve historici die het als een ‘on-Duitse’ staatsvorm bekritiseerden en er een voorfase van de totalitaire dictatuur in zagen. Men zag een duidelijke continuïteit tussen het Keizerrijk en het ‘Derde Rijk’, wat van Hitler geen historisch toeval in de Duitse geschiedenis maakte.⁶²

Ten derde wordt een zgn. ‘*Eigenweg*’ geopperd: de these dat alle Europese staten een bijzondere geschiedenis kennen.

De ‘*Historikerstreit*’ (1986-1987) was een nieuwe halte in het debat ontstaan uit de vraag hoe de Bondsrepubliek zich tot de Duitse geschiedenis verhield. In deze discussie verzette Habermas zich tegen apologetische tendensen in interpretaties van het nationaalsocialisme door nationaalconservatieve Duitse historici, i.c. Nolte en Hillgruber, die allebei de Duitse vernietigingspraktijken in verband brachten met een algemene Europese geschiedenis.⁶³ Nolte zag het antisemitisme van de nazi’s als exponent van hun terechte angst voor het bolsjewisme, waarbij het traditionele antisemitisme van de Duitsers geen factor van belang was. Volgens Nolte bracht de dreiging van de Russische Revolutie Hitler tot Auschwitz-Birkenau, een kopie van de goelagkampen.⁶⁴ Hillgruber pleitte ervoor om de Joodse en de Duitse catastrofe – de verdrijving van twaalf miljoen Duitsers uit Oost- en Midden-Europa in 1944-1945, de inlijving van hun woongebieden en de Duitse staatsdeling – gecombineerd in het perspectief te zien van de in de twintigste eeuw gegroeide praktijk om bevolkingsgroepen te deporteren onder het motief van een ‘*völkische Feld-und Flurbereinigung*’.⁶⁵

Het debat bleef niet steken in de ‘*Historikerstreit*’. Het voorbeeld van Nipperdey toont dat men dialectisch van thesen naar syntheses geëvolueerd is: de meeste van de veronderstelde ‘bijzondere’ kenmerken van de Duitse geschiedenis zijn volgens hem algemeen Europees,

⁶⁰ CHR. LORENZ, “De Sonderweg in ...”, pp. 143-144.

⁶¹ CHR. LORENZ, “De Sonderweg in ...”, p. 150.

⁶² CHR. LORENZ, “De Sonderweg in ...”, pp. 152-153, p. 161.

⁶³ CHR. LORENZ, “De Sonderweg in ...”, pp. 169-170, p. 172.

⁶⁴ CHR. LORENZ, “De Sonderweg in ...”, p. 171.

⁶⁵ CHR. LORENZ, “De Sonderweg in ...”, pp. 171-172.

voor hem is de Duitse contemporaine geschiedenis geen ‘*Sonderweg*’, maar een ‘*Eigenweg*’.⁶⁶

De overtuigende argumentaties van de verschillende historici handelen over dezelfde zwaartepunten, maar bevinden zich vaak diametraal tegenover elkaar; het standpunt van de ene, wordt vergruisd door de argumentatie van de andere. Wanneer de standpunten en kritieken van en op de verschillende kampen gelezen worden, dringt zich het besluit op dat noch de ene, noch de andere visie an sich bevredigend is. Enerzijds klopt m.i. de stelling dat, door alleen de ‘prefascistische’ trekken van het Keizerrijk uit te vergroten, een inadequaat beeld van de complexe historische realiteit ontstaat.⁶⁷ Indien anderzijds het standpunt van een gedeelde Europese ervaring ingenomen wordt, kan men er niet omheen dat er steeds ‘Duitse bijzonderheden’ blijven bestaan. Deze zijn onvermijdelijk. Het verloop van de geschiedenis is steeds een combinatie van structurele ontwikkelingen op langere termijn en conjuncturele bijzonderheden die tijd- en regiogebonden zijn. Beide theoretisch isoleren is niet mogelijk, aangezien ze vaak sluipend een impact uitoefenen op elkaar – wat de analyse in verhoogde mate op hypothesen doet berusten. Het resultaat is een compromis tussen structuur en actor, waarbij laatstgenoemde van fundamenteel belang kan blijken te zijn, op het moment dat de structuur een breukpunt/kantelmoment doorloopt.

1.2.2.2. “*Plädoyer für eine Historisierung des Nationalsozialismus*” (Broszat)?

‘Historisering’ van het nationaalsocialisme in de historiografie. Einddoel of proces?

Het *Sonderweg*debat illustreert dat de historiografie aangaande het nationaalsocialisme een gebied is dat men op eigen risico betreedt. De ‘*Historikerstreit*’ toonde in welke mate de Duitse geschiedenis en historiografie nog in de schaduw van Hitler stonden. Het verdeelde de Duitse historici in twee kampen. Links van het politieke middenveld (de gebroeders Mommsen, Winkler, Jäckel, Kocka, Wehler) sloot men zich grotendeels aan bij Habermas’ kritiek aangaande de apologetische tendensen in de Duitse geschiedschrijving. Rechts ervan sloot men de rangen bij Nolte en Hillgruber in functie van het ontwikkelen van nieuwe vraagstellingen. Kritiek schudde men van zich af door deze te herleiden tot een politisering en moralisering van de geschiedwetenschap (cf. Fest, Hildebrand, Schulze, Stürmer).⁶⁸

⁶⁶ Nipperdey verzet zich tegen de identificatie van de Duitse geschiedenis met de Pruisische; verwerpt de these dat de Pruisische staat door een conservatieve adel werd beheerd; zag de Duitse cultuur eerder als burgerlijk dan als aristocratisch; en typeert het vervolgens als onjuist om de gebrekkige democratisering te linken aan de politiek zwakke liberale burgerij. In: CHR. LORENZ, “De Sonderweg in ...”, pp. 175-176.

⁶⁷ CHR. LORENZ, “De Sonderweg in ...”, p. 166.

⁶⁸ CHR. LORENZ, “De Sonderweg in ...”, p. 173.

In 1985 schreef Broszat zijn “*Plädoyer für eine Historisierung des Nationalsozialismus*”.⁶⁹ In een bundel van zijn verzamelde geschriften hieromtrent staat: “*Trotz des wachsenden zeitlichen Abstands ist der Nationalsozialismus, zumal aus deutscher Perspektive, kein ‘normaler’ Gegenstand der historischen Wissenschaft wie andere Epochen unserer neueren Geschichte.*”⁷⁰

Broszat stelde dat het historisch onderzoek naar het nationaalsocialisme in de Bondsrepubliek in bijzondere omstandigheden moest volbracht worden. Men moest de persoonlijke medeverantwoordelijkheid verzwijgen, en tegelijkertijd principieel het nationaalsocialisme afkeuren in de nieuwe republiek. Het was in dit raamwerk dat de Duitse geschiedwetenschap zichzelf opnieuw vormgaf.⁷¹ Hij stelde fundamentele vragen zoals: “*Wie historisch ist der Nationalsozialismus vierzig Jahre nach der Kapitulation des Dritten Reiches? Was heißt das: vergangene Geschichte?*” En meende: [...] “*Diese Fragen nur stellen, hat fast etwas politisch verdächtiges, denn der Nationalsozialismus als Negativmaßstab der politischen Erziehung, als Gegenmodell von Recht, Freiheit und Friedensordnung, scheint unverzichtbar für die Orientierung und Begriffswelt der Gegenwart.*”⁷² Het leidde tot een uitwisseling van brieven tussen hem en Friedländer.⁷³ Broszat zag de nood om te breken met de morele quarantaine en de zwart-wit analyse van het ‘Derde Rijk’. Friedländer stelde dat de judeocide niet op eenzelfde wijze als een andere gebeurtenis kon onderzocht worden, daarenboven was het nog te vroeg om een objectieve visie mogelijk te maken en kon de roep naar een meer algemeen historisch begrip tot moreel relativisme leiden.⁷⁴ Broszat’s ‘*Historisierung*’ probeerde de geschiedenis te bevrijden van stereotyperingen. Een nieuwe openheid was nodig in functie van het normaliseren van het historisch bewustzijn. Friedländer achtte een algemene distantiëring van de betreffende periode nodig.⁷⁵ De historiografische tradities waarin beide historici wortelden kan meer duidelijkheid scheppen in het debat. Friedländer ziet zichzelf als intentionalist, Broszat beoefende de ‘*Alltagsgeschichte*’. Braun meent dat:

⁶⁹ M. BROSZAT, “Plädoyer für eine Historisierung des Nationalsozialismus”, in: *Merkur*, 39 (1985), pp. 373-385.

⁷⁰ M. BROSZAT, “Das Dritte Reich als Gegenstand historischen Fragens”, in: M. BROSZAT, *Nach Hitler. Vom schwierigen Umgang mit der deutschen Geschichte*, München, 1986, p. 140 (eds. H. GRAMML, KL.-D. HENKE).

⁷¹ M. BROSZAT, “Plädoyer für eine ...”, p. 162.

⁷² M. BROSZAT, “Plädoyer für eine ...”, p. 159.

⁷³ M. BROSZAT, S. FRIEDLÄNDER, “Um die ‘Historisierung des Nationalsozialismus’. Ein Briefwechsel”, in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 36 (1988), pp. 339-372.

⁷⁴ R. BRAUN, “The holocaust and problems of historical representation”, in: *History and theory*, 33, 2 (1994), p. 189.

⁷⁵ R.M. FELDMAN, “Encountering the trauma of the holocaust: dialogue and its discontents in the Broszat-Friedländer exchanges of letters”, in: *Ethos*, 28, 4 (2001), pp. 558-559.

“[...] by focussing on the normal, local, and long-term *Alltagsgeschichte* implies a split of reality between the context of living of so-called regular people on one hand, and perpetrators and victims on the other. This implies a relativization of the Holocaust as just another aspect of life under the Nazi regime. It is also in danger of excluding the majority of the German population from any responsibility for the criminal aspects of the regime”.⁷⁶

De ‘*split of reality*’ wordt hier als implicatie van de ‘*Alltagsgeschichte*’ aanzien, maar hoeft dit niet te zijn en was m.i. ook geen aspect van de verleden realiteit. Daarnaast is het m.i. achterhaald om te spreken over een reële dreiging dat het debat zou gedomineerd worden door de rigide scheiding tussen ‘gewone’ mensen enerzijds en daders en slachtoffers anderzijds. Het kan aanzien worden als een verdienste van de ‘*Täterforschung*’ (cf. 1.2.2.3.) dat tot het besef gekomen is dat de grenzen tussen schuldige of onschuldige deelname allesbehalve standvastig zijn. De judeocide omvatte de deelname van verschillende actoren en bijgevolg verschillende beweegredenen, waarbij verschillende omstandigheden verschillende acties en reacties genereerden. Als historiseren gaat over het bewerkstelligen van een totale contextualisering - zoals Feldman opwerpt⁷⁷ - hoeft dit m.i. geen afbreuk te doen aan de uniciteit van een historische gebeurtenis

De vermelde ‘*Alltagsgeschichte*’ – ofwel een sociale geschiedenis en een geschiedenis van het dagelijks leven – boekte vooruitgang in de jaren tachtig. Voor een groot deel staat in recent onderzoek de analyse van de werking van het nationaalsocialistische militaire en politieke apparaat op de voorgrond. Dit leidde tot een gedifferentieerd beeld van de verschillende actoren, onderdelen en dynamieken van het nationaalsocialistische apparaat.⁷⁸ De onderzoekers die een plaats hebben in deze vernieuwing van de historiografie over het nationaalsocialisme zijn o.a.: Herbert, Wildt, Bartov, Heer; e.a. Dit brengt ons bij de woelige *Täterbilder*historiografie.

1.2.2.3. *Täterforschung*. Over bruten, gedachteloze bureaucraten, gewone (Duitse) mannen, technocraten en idealisten?

Net zoals bij het *Sonderweg*debat duidelijk werd dat monocausale verklaringen steeds tekort schieten om de complexe loop van de geschiedenis te analyseren, heeft de historiografie over de uitvoerders van de judeocide evenzeer lak aan reductionisme. Wildt stelt:

⁷⁶ R.M. FELDMAN, “Encountering the trauma ...”, pp. 560-561.

⁷⁷ R.M. FELDMAN, “Encountering the trauma ...”, p. 567.

⁷⁸ G. EISMANN, ST. MARTENS, “Avant-propos”, in: G. EISMANN, ST. MARTENS, eds., *Occupation et répression militaire allemandes: la politique de ‘maintien de l’ordre’ en Europe occupée, 1939-1945*, Parijs, 2007, pp. 9-11

*“Je mehr die Verfolgung und Vernichtung der europäischen Juden nicht als Tat Hitlers oder nur spezifischer bürokratischer Instanzen, sondern die gesellschaftliche Dimension, die Tatbeteiligung zahlreicher Gruppen und Institutionen wahrgenommen wird, desto eingehender wird sich auch die Analyse der Täter differenzieren müssen. Nicht die Annahme eines dominanten Tätertypus wird den Weg der künftigen Forschung weisen, als vielmehr die Analyse des Zusammenhangs verschiedener Akteure und Institutionen, von intentionalem Vernichtungswillen und strukturellen Bedingen, von Ideologie und Funktion, individuellem Vorsatz und situativer Gewaltdynamik”.*⁷⁹

De verleden realiteit was complex en divers, en aan deze realiteit mag de theorievorming geen afbreuk doen. De onderstaande weergave van het historiografisch debat aangaande de actieve moord op de slachtoffers van het ‘Derde Rijk’, is een pleidooi voor een gecombineerd gebruik van de verschillende benaderingswijzen, met aandacht voor hun zwaktes. Dit debat kent grosso modo twee interpretatieclusters, bestaande uit het intentionalistische kamp enerzijds en het functionalistische of structuralistische kamp anderzijds.

Volgens de intentionalisten had Hitler reeds in de jaren twintig de judeocide gepland. Zij wijzen hem en het antisemitisme een sleutelrol toe, zodat in de jaren dertig een gericht beleid kon gevoerd worden. Bij de functionalistische interpretatie vervaagt de rol van Hitler. Antisemitisme vormt hier een zelfstandig onderzoeksveld omdat het niet als een cruciale factor gezien wordt in de analyse: nationaalsocialisme is méér dan een door antisemitisme gedreven politiek. Daarnaast beschouwt het de judeocide als het resultaat van een situatieve radicalisering en was het het eindpunt van een ‘*twisted road*’ (Schleunes). In 1996 stelde Bartov de evolutie naar een middenpositie in dit debat vast net als de toename van een versplintering die te wijten was aan detailstudies.⁸⁰ Volgens de door Aly en Heim uitgestippelde ‘Derde Weg’ noopten economische motieven tot genocide van een bepaalde bevolkingsgroep, welke vanuit het racistisch gedetermineerd nationaalsocialisme te verantwoorden – zelfs te bepleiten – was. De ‘*Gefälligkeitsdiktatur*’ (voor elke Duitser een huis, auto, vakantie, enz.) resulteerde in een politieke neutralisering van de bevolking.

Elke benadering omvat sterktes en zwaktes. M.i. veronachtzamen de intentionalisten de grote onduidelijkheid die bestond onder de toehoorders en retorici van het nationaalsocialistische discours (cf. hun ‘obscene’ retoriek onderzocht door Van Samang). Daarnaast stelt Mommsen in zijn kritiek op het intentionalisme dat: [...] *“veel belangrijker dan de analyse van de mentaliteit en het karakter van de dictator is toch het onderzoek naar de omstandigheden die het hem mogelijk maakten om zich een wereldhistorische betekenis*

⁷⁹ M. WILDT, *Generation des Unbedingten ...*, pp. 22-23.

⁸⁰ O. BARTOV, *Murder in our midst. The holocaust, industrial killing, and representation*, Oxford, 1996, pp. 65-66.

te verwerven.” Mommsen zoekt de verklaring voor de radicalisering van de rassenpolitiek in de politieke structuur van het ‘Derde Rijk’.⁸¹ De waarde van het intentionalisme schuilt zich m.i. in het vestigen van de aandacht op een harde, radicale kern (met uiteenlopende motieven) die de koers bepaalde - door de gegeven historische omstandigheden was dit mogelijk – maar daarbij onder invloed van externe factoren kon gestaan hebben. Het te verwachten zwakke punt van het structuralisme is het veronachtzamen van de individuele actor door het benadrukken van de structuur.⁸² Ook de zgn. derde weg is voor kritiek vatbaar.⁸³ Bij wijze van synthese wordt vandaag aangenomen dat intentionalistische en structuralistische verklaringswijzen als complementair te beschouwen zijn.⁸⁴

Bartov wijst erop dat er in het proberen verklaren van de judeocide een algemene tendens bestaat om het verloop ervan als een ‘logisch’ intrige te beschrijven, waarbij nazisme volgde op een virulent antisemitisme dat uiteindelijk tot de *Endlösung* leidde.⁸⁵ Wat in de historiografie alleszins opvalt, is het verschuiven van de beschuldigende vinger van een duidelijk te isoleren, gemarginaliseerde groep beulen - waarvan men zich makkelijk kan distantiëren - naar een bontgekleurde groep die terug te voeren is op de man in de straat.

De karakterisering van de daders als sadistische demonen, was een onderdeel van het vroegste discours ter verklaring van hun daden. Dit uiterst morele standpunt is te begrijpen, gezien de nabijheid van het lijden. De analyse van Kogon is hiervan een standaardvoorbeeld. De voormalige verzetstrijder en concentratiekampgevangene typeerde

⁸¹ H. Mommsen aangehaald door Chr. Lorenz in: CHR. LORENZ, *De constructie van ...*, p. 96.

⁸² Hoewel een te eng intentionalisme zelf schuldig kan zijn aan een te vergelijken eng vizier indien enkel de topleiders zouden belicht worden (Hitler, Goebbels en Himmler). In: M. WILDT, “The Spirit of the Reich Security Main Office”, in: *Totalitarian Movements and Political Religions*, VI, 3 (2005), p. 337.

⁸³ De problematiek ontrafelen op basis van economische motieven die een rol speelden, impliceert een monocausale verklaringsstructuur. Deze motieven kunnen doorslaggevend geweest zijn, maar het argument dat aangereikt wordt, mag niet verabsoluteerd worden. Twee voorbeelden om dit duidelijk te maken: Ten eerste wat met de sinti-en roma-bevolkingsgroep, die ook vervolgd werd maar allesbehalve profitabel was? Ten tweede kan er gekeken worden naar motieven van personen die zich aansloten bij de verschillende geledingen van het nationaalsocialisme. M.i. vormde het antisemitisme an sich een bewegingsgrond daarvoor, vooral in de beginperiode. Wat dus met individuen die uit idealisme (uit oprechte ideologische overtuiging) handelden? Dit blijkt bijvoorbeeld uit de getuigenis van Oswald Pohl, die als ‘*SS-Verwaltungschef*’ o.a. verantwoordelijk was voor het inzetten van gevangenenarbeid voor SS-ondernemingen. “*Da kam das grauenhafte Jahr 1945. Der Zusammenbruch Deutschlands im totalen Sieg der Alliierten brachte mich vor das Tribunal des Siegers. [...] Am 1. Dezember 1947 krachten die Tore des Gefängnisses hinter mir zu [...] vor dem Tore blieb mein Leben, das mich ohne Protektion und ohne ‘Beziehungen’ vom schlichten Arbeitersohn in die höchsten Stellen des Soldatenwerks geführt hatte: durch Fleiß, Nüchternheit und Aufopferung für eine Sache, der ich mich zu Beginn in begeistertem Idealismus hingegeben hatte. Mein Lebenswerk war zerschlagen.*” In: J. TUCHEL, “Fall 4: Der Prozess gegen Oswald Pohl und andere Angehörige des SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamtes”, in: G.R. UEBERSCHÄR, ed., *Der Nationalsozialismus vor Gericht. Die alliierten Prozesse gegen Kriegsverbrecher und Soldaten 1943-1952*, Frankfurt, 1999, p. 117. Hierbij moet natuurlijk in het achterhoofd gehouden worden dat Pohl zich op dat moment moet verantwoorden voor de geallieerden. Desalniettemin kan zijn getuigenis het vermoeden versterken dat de ideologie van het nationaalsocialisme en zijn diepere wortels in de ‘*völkische Bewegung*’, een sleutelrol vervult om het gebeurde te begrijpen.

⁸⁴ CHR. LORENZ, *De constructie van ...*, p. 98.

⁸⁵ O. BARTOV, *Murder in our ...*, p. 53.

de SS-er als een onstabiele, amper opgeleide bruto. Een criminele minderheid, waarvan men mijlenver afstand kon nemen, werd aldus als schuldig aangewezen. De gedachteloze bureaucraten passen in het totalitaristische verklaringsmodel zoals het geschetst werd door Arendt en Hilberg. Hierin volbracht ieder zijn/haar deeltaak en niemand beschouwde het geheel. Individuen losten in de analyse op in administraties, bureaucratieën, procedures en structuren.⁸⁶ Bauman ging hierop verder en theoretiseerde de Holocaust als orgelpunt van de moderniteit.⁸⁷ Gedurende de jaren vijftig en zestig domineerden structuralistische theorieën de sociale wetenschappen. Hilbergs studie onttrok de schuld aan de hoofdschuldige Hitler of een beperkte groep rond hem en verspreidde het over alle bureaucraten over de gehele Duitse maatschappij. De beschuldigende vinger wees nu naar de bureaucraat – die aanwezig is in elke moderne maatschappij – en genocide werd beschouwd als een geïndustrialiseerde productievorm van moord.⁸⁸ Op deze these volgde al gauw de antithese. Deze werd geleverd door recenter empirisch onderzoek in het kielzog van de internationale omwentelingen na 1989/1991 en het daardoor vrijgekomen archiefmateriaal. Onderzoek gebaseerd op de Oost-Europese archieven relativeerde het geïndustrialiseerde beeld van de moord met de sociaalingenieur (Koehl en Welzer) als dader. SS- en legerofficieren droegen naast andere verantwoordelijken in de bezette gebieden de schuldlast; individuen die weldegelijk overzicht hadden over de dynamiek van de structuren die zij controleerden.⁸⁹ Aly en Heim poneerden dat de impulsen die tot de judeocide geleid hebben door vaak goed opgeleide technocraten gegeven werden, die eerder gedreven waren door modernisering dan door uitroeiing. Vanuit de *'Alltagsgeschichte'* en de sociale psychologie beschreven vorsers als Browning en Goldhagen de individuele daders als *'ordinary men'*. Goldhagen gaat in zijn boek *'Hitler's willing executioners: ordinary Germans and the Holocaust'* (1996) terug naar de middeleeuwen en komt tot de simplistische these dat er zonder Duitsers geen Holocaust zou geweest zijn. Daarbij hebben ze niet onder dwang, maar uit vrije wil gehandeld. In zijn essentialistische benadering doet hij de complexiteit van de geschiedenis geweld aan. Browning stelde – samen met Herbert – dat de rol van de bovenvermelde technocraten overdreven werd en dat de beslissende rol die de ideologie gespeeld heeft niet genegeerd kon worden. Het nazibeleid was allesbehalve economisch rationeel.⁹⁰ Volgens Browning ageerde de in de massamoord betrokken bureaucraat niet in reactie op een van onderuit gegeven impuls (zoals de functionalisten het

⁸⁶ M. WILDT, "The Spirit of ...", pp. 336-337.

⁸⁷ M. WILDT, *Generation des Unbedingten ...*, p. 17.

⁸⁸ M. WILDT, *Generation des Unbedingten...*, p. 18. ; M. WILDT, "The Spirit of ...", p. 336.

⁸⁹ M. WILDT, *Generation des Unbedingten...*, pp. 19-20. ; M. WILDT, "The Spirit of ...", p. 337.

⁹⁰ O. BARTOV, "An idiot's tale: memories and histories of the holocaust", in: *The Journal of Modern History*, 67 (1995), p. 58.

zouden stellen), noch op van bovenuit gegeven bevelen (zoals intentionalisten het zouden stellen), maar reageerde hij enkel op de signalen van zijn bureaucratische en administratieve omgeving zoals hij die zelf het beste begreep.⁹¹ Tot slot heeft Browning de ontwikkeling naar massamoordenaar beschreven als een proces dat bepaald werd door groepsdruk, aanpassing, gehoorzaamheid en een situatief bepaalde bereidheid tot geweld.⁹² Hiermee - aldus Bartov - zet Browning apologetische argumenten over een gebrek aan keuze op de helling en verzwakt hij toch onrechtstreeks het belang van de factor ideologie. Dit brengt Bartov tot het stellen van verontrustende, maar absoluut fundamentele vragen die moeten gesteld worden:

*“Does he [Browning] imply that anyone could be made into a mass murderer, no matter his education, social background, political convictions, and so forth? If so, then the conclusions he draws about human nature and the modern state are so devastating as to merit more serious discussion.” [...] “What does it tell us about the modern state’s police in general and about its predilection to serve any regime and enforce any law by any means allowed it at any given moment? And finally, what does all this tell us about the plight of the individual law-abiding citizen, when the law and its enforcers turn out to be criminal?”*⁹³

Het is net de verdienste van studies van de hand van Bartov (naast die van Wild en Herbert) dat ideologische overtuiging opnieuw onder de aandacht gekomen is. Vóór de publicatie van *‘Generation des Unbedingten: Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes’* (2002) hield Wildt het niet voor mogelijk om zijn protagonisten uit het *‘Reichssicherheitshauptamt’* een plaats te geven in de toenmalige historiografie.⁹⁴ Bartov, langs zijn kant, belicht de factor ideologie als onderscheidend element om groepsdynamieken binnen het Duitse leger te onderzoeken. Naar zijn mening was de gehele Duitse maatschappij veel enthousiaster voor en meer gefascineerd door het nazisme dan de historiografie vroeger heeft aangegeven.⁹⁵ Het is ook een verdienste van o.a. Bartov dat in de late jaren negentig de link tussen nazisme en moderniteit meer en meer belicht werd.⁹⁶ Vroeger golden de fenomenen nationalisme en geweld als irrationele impulsen, inherent verbonden aan traditionele denkpatronen waarbij geweld voortkwam uit de confrontatie van beschaafden met onbeschaafden. Aan de moderniteit werd vreedzaamheid en rationaliteit

⁹¹ O. BARTOV, “An idiot’s tale ...”, pp. 58-59.

⁹² M. WILDT, *Generation des Unbedingten...*, p. 11.

⁹³ O. BARTOV, *Murder in our ...*, p. 60.

⁹⁴ M. WILDT, *Generation des Unbedingten...*, p. 23.

⁹⁵ N. GREGOR, “Politics, culture, political culture: recent work on the Third Reich and its aftermath”, in: *The Journal of Modern History*, 78 (2006), pp. 664-665.

⁹⁶ O. BARTOV, *Murder in our ...*, p. 64.

toegeschreven, traditie werd als onbeschaafd en gewelddadig gezien. Postmodernistische noties van nationalisme en geweld zagen het anders. Nationalistisch geweld zou ontspruiten uit de rationaliteit en moderniteit en zou net door de staat gegenereerd worden, een van de moderne instituten bij uitstek.⁹⁷

Het is duidelijk geworden dat het invullen van ‘het’ profiel van ‘de’ dader een zeer moeilijke oefening is in de historiografie. Voorlopig is het een discussie zonder einde. Wildt stelde dat het voor komend onderzoek niet mogelijk zal zijn om vast te houden aan één type dader en dat het een evenwichtsoefening zal zijn tussen de theoretische positioneringen aangaande individuen en instellingen, intenties en structuren.⁹⁸ Uit bovenstaande schets van het historiografisch debat blijkt het m.i. een combinatie van overtuigingen te zijn, enerzijds politiek-ideologisch, anderzijds politiek-economisch en beide konden uit opportunisme worden uitgebuit. De vraag stelt zich of er één overtuiging was die eerst opdook en alles in gang zette? Over het antwoord zal geen consensus bestaan. Waarover wel zekerheid kan bestaan, is dat verschillende overtuigingen elkaar niet hoeven uit te sluiten, en dat eenmaal bepaalde stappen ondernomen werden, de verschillende overtuigingen een versterkend effect op elkaar uitoefenden.

1.2.2.4. Oostfront VS. Westfront. Kende het nationaalsocialisme een dubbele standaard?

Tot vandaag vormt de perceptie van het gedrag van de ‘*Wehrmacht*’ tijdens de Tweede Wereldoorlog bron van ambiguïteit. Aan het Oostfront zou zij een ‘*Vernichtungskrieg*’ gevoerd hebben, aan het Westfront een conventionele oorlog. Recent onderzoek heeft aangegeven dat de ‘*Wehrmacht*’ veel vatbaarder was voor de nationaalsocialistische ideologie dan oorspronkelijk vermoed werd. Onderzoek hiernaar wil het Duitse militaire apparaat als factor in de radicalisering van het Duits geweld in bezet Europa belichten.⁹⁹ Door het vermoeden van een dubbel gehanteerde standaard verder te onderzoeken, kan m.i. het inzicht in het machtsschouwspel binnen het heterogene ‘Derde Rijk’ groeien. Verderop in dit onderzoek kan Reeder als concrete onderzoekscase hierin gesitueerd worden.

⁹⁷ M.L. BEISSINGER, “Violence”, in: A.J. MOTYL, ed., *Encyclopedia of nationalism. Fundamental Themes*, San Diego, 2001, I, p. 864.

⁹⁸ M. WILDT, “The Spirit of ...”, p. 337.

⁹⁹ J.-P. AZEMA, “Préface”, in: J. ECHTERNKAMP, ST. MARTENS, eds, *Der Zweite Weltkrieg in Europa: Erfahrung und Erinnerung*, München, 2007, p. 5, p. 7.

‘Dichtung und Wahrheit’.

De hardnekkige legende van de ‘*saubere Wehrmacht*’ dateerde uit 1945. Leidende generalen stelden dat: (I.) de verhouding tussen het leger en Hitler gedistantieerd was; (II.) zij de vooroorlogse vervolging van de Joden als onwaardig voor het Duitse volk verworpen hadden en dat ze er tijdens de oorlog kennis noch controle over hadden; (III.) zij de oorlog tegen de Sovjet-Unie als een preventieve oorlog aanvaard hadden maar met unanieme verontwaardiging gereageerd hadden op Hitlers voornemen van een raciale uitroeiingsoorlog; (IV?) ze de oorlog volgens het internationaal recht gevoerd hadden, de partizanenoorlog door Stalin begonnen was en tot schendingen van het oorlogsrecht leidde, de repliek van de Duitsers uit noodzaak en als beschermende militaire maatregel genomen was. In hun betoog namen zij de termen ‘plicht’ en ‘slachtoffer’ in de mond.¹⁰⁰ Zo werd de dichotomie gecreëerd tussen het misdadige naziregime enerzijds, en de zuivere militaire lijn anderzijds. Het ‘*himmeroder Denkschrift*’ (1950) zette deze overtuiging kracht bij en was eigenlijk een dubbel wapen: ingezet in het proces tegen oorlogsmisdaden was het tegelijk een katalysator om het leger van de jonge Bondsrepubliek in de westerse alliantie te verankeren.¹⁰¹ Het was wachten op het einde van de Koude Oorlog en de ontsluiting van nieuw archiefmateriaal om de waarheid uit de ‘*Dichtung*’ te destilleren.¹⁰² In de vorm van een tentoonstelling door het *Institut für Sozialforschung* te Hamburg zorgden de inzichten van dit onderzoek voor een keerpunt in deze perceptie. De tentoonstelling liet zien dat de misdaden die begaan werden onder het naziregime zich niet beperkten tot de concentratie- en uitroeiingskampen, maar ook op het door de ‘*Wehrmacht*’ bezette gebieden, territorium van miljoenen soldaten.¹⁰³ Lagrou stelt: “*La participation du monde en deux sphères – l’une civilisé et l’autre barbare – permet une restauration partielle des normes de la guerre honorable dans la première et, à l’inverse, la disparition de toute norme dans la seconde*”.¹⁰⁴ Op dit punt van het onderzoek volstaat het om deze mythe te doorprikken met het besef dat er een dubbele standaard gehanteerd werd. In dit kader zal later de analyse van de Belgische bezettingsjaren geïnterpreteerd worden (cf. hoofdstuk drie).

¹⁰⁰ H. HEER, J. CAPLAN, “The difficulty of ending a war: reactions to the exhibition ‘War of extermination: crimes of the Wehrmacht 1941-1944’”, in: *History Workshop Journal*, 46 (1998), p. 189.

¹⁰¹ P. LAGROU, “Guerre honorable sur le front de l’ouest: crime, punition et réconciliation”, in: G. EISMANN, ST. MARTENS, eds. *Occupation et répression militaire allemandes: la politique de ‘maintien de l’ordre’ en Europe occupée, 1939-1945*, Parijs, 2007, p. 204.

¹⁰² G. EISMANN, ST. MARTENS, eds. “Avant-propos”, pp. 13-14.

¹⁰³ H. HEER, J. CAPLAN, “The difficulty of ...”, pp. 190-191.

¹⁰⁴ Hij voegt hieraan toe dat dit proces een constante is voor de gehele twintigste eeuw en dat 1945 geen fundamentele breuk vormt in de moderne oorlogsvoering. In: P. LAGROU, “Guerre honorable sur ...”, p. 206.

■ Drempel.

“[...] Il faut exclure toute ‘moralité’ spécifique à la guerre. Il n’y aura point ici d’histoire-tribunal. Les faits seront analysés et restitués, les mécanismes décrits, les action et interactions éclairées. Chacun sera libre d’insérer ce qu’il aura retenu de ces pages dans sa proper interpretation politique.”¹⁰⁵

Waarom is Clio wie ze is?

Wetenschap is cumulatief: huidig en toekomstig onderzoek baseert zich op de vruchten van voorgaand onderzoek. In functie van een kritische historische discipline is het evident dat men zich bewust moet zijn van de op haar inwerkende interne of externe, remmende of dynamiserende invloeden. Verschillende actoren nemen deel aan de vormgeving en het doorwegen van het verleden op het heden. De academische geschiedschrijving staat hier naast bijvoorbeeld de media, herinnering- en educatieve middens en verschillende agenda’s verbinden of scheiden hen (een politieke, emotionele, culturele, enz.). Van Doorslaer stelt vast dat de herinnering aan de oorlog steeds meer beïnvloed wordt door externe opinievormers (politieke leiders en partijen; pers; onderwijs; kunst en cultuur; wetenschappelijk onderzoek; beeldcultuur).¹⁰⁶ Historici bevinden zich niet in een vacuüm. Zoals De Certeau stelde: *“Avant de savoir ce que l’histoire dit d’une société, il importe [...] d’analyser comment elle y fonctionne”*.¹⁰⁷ De vorser maakt deel uit van een politiek, economisch, sociaal en cultureel discours. Dit bepaalt zijn gedachtesysteem en beperkt de vrijheid en vrijblijvendheid van de denker. Aldus vormt ‘*le lieu social*’ (De Certeau) de theorie achter de praktijk van de vorser. Of: *“Comme la voiture sortie par une usine, l’étude historique se rattache au complexe d’une fabrication spécifique et collective bien plus qu’elle n’est l’effet d’une philosophie personnelle ou la résurgence d’une ‘réalité’ passée. C’est le produit d’un lieu”*.¹⁰⁸ De historische studie is verbonden aan het complex van een specifiek, maar ook van een collectief productieproces. Historisch werk kan niet onafhankelijk van de ‘*lieu*’ - de context van de historicus - bekeken worden. Het is duidelijk geworden dat ten behoeve van het historisch métier - en als logisch gevolg ten behoeve van een kritische historiografie - steeds vragen gesteld moeten worden naar de onafhankelijkheid van de historicus.¹⁰⁹ De reden waarom dit steeds een evenwichtsoefening was en zal blijven schuilt in het feit dat de geschiedenis geen exclusief territorium is van

¹⁰⁵ J. GERARD-LIBOIS, J. GOTOVITCH, *L’an 40. La Belgique occupée*, Brussel, 1971, voorwoord.

¹⁰⁶ R. VAN DOORSLAER, “Gebruikt verleden. De ...”, p. 228.

¹⁰⁷ M. DE CERTEAU, *L’écriture de l’histoire*, Parijs, 1975, p. 78.

¹⁰⁸ M. DE CERTEAU, *L’écriture de ...*, p.73.

¹⁰⁹ CH. KESTELOOT, “Die Stellung des ...”, pp. 61-62 .

historici. Zoals Lagrou beaamt is het historisch debat een burgerlijk debat, dat in wezen politiek is en alle burgers aanbelangt.¹¹⁰ Dit hoofdstuk gewijd aan de historiografische tendensen heeft dit belicht. Ter conclusie worden hieronder enkele interpretatieve eindjes aan elkaar geknoopt.

De geschiedschrijving in België.

De geschiedschrijving in België is (net als in Nederland) lang in de ban geweest van zwart of wit, goed of fout. De (historiografische en maatschappelijke) omgang met de repressie na de Tweede Wereldoorlog illustreert dat dit verleden een onderwerp was van historici en politici: het werd door beide groepen geïnstrumentaliseerd. Enerzijds schets(t)en politici vaak een bepaald beeld van het verleden in functie van hun ideologische betoog; anderzijds zijn ook historici kinderen van hun tijd en maken zij dus deel uit van een maatschappij waarin bepaalde zaken een bepaalde graad van belang krijgen. Bijkomend kunnen historici al dan niet bij gratie van de politieke wil/middelen hun stem laten gelden. Het feit dat het verleden zowel een onderwerp is van historici als van politici, geldt voor het repressieverleden in concreto. Deze casus is een mooi voorbeeld van: (I.) het inzetten van het verleden voor politieke doeleinden; (II.) het primaat van de actualiteit. Ten aanzien van het eerste aspect, is het duidelijk dat de verwerking van collaboratie en repressie langs de communautaire breuklijnen liep en loopt. De lang dominante zwart/wit- tekening van de tijdens de oorlog collaborerende en na de oorlog amnestie predikende Vlaming doet onrecht aan het complexere verleden. Hieraan hebben zowel politici als historici bijgedragen.¹¹¹ Met betrekking tot de rol die de actualiteit speelt, wordt in de wetenschappelijke literatuur en ook in de debatten van het Vlaamse parlement¹¹² verwezen naar de versterking van extreemrechts.

Kestelloot ziet het belang dat toegekend wordt aan onderzoek naar de jodenvervolging in de Nederlandse en Belgische historiografie als een voorbeeld van hoe maatschappelijke vragen en historische interesse samenkomen.¹¹³ De politieke betekenis van het Joodse

¹¹⁰ P. LAGROU, “Welke pedagogische waarde toekennen aan de Tweede Wereldoorlog?”, in: *Bulletin trimestriel de la Fondation Auschwitz*, 93 (2006), p. 65.

¹¹¹ De zwart-wit visie zou in Franstalig België nog te zeer overheersen. De Vlaamse historiografie droeg zelf bij tot een idealisering van de collaboratie en het voorstellen van de repressie als een anti-Vlaamse afrekening. Het is pas recent dat Vlaamse historici dit verleden gedemythologiseerd hebben. In: CH. KESTELOOT, J. GOTOVITCH (J.), “Ten geleide” en “Inleiding”, in: CH. KESTELOOT, J. GOTOVITCH, eds. *Het gewicht van het oorlogsverleden*, Gent, 2003, p. III, pp. 1-2.

¹¹² Bijvoorbeeld: “II. Wat betreft de lessen die uit het oorlogsverleden kunnen worden getrokken: [...] stelt vast dat de huidige tendensen tot ultraverrechtsing, extremisme en onverdraagzaamheid van de maatschappij opnieuw een bedreiging vormen [...]”. In: Vlaams Parlement, Documenten, Voorstel van resolutie van de heren N. De Batselier, E. Van Rompuy, Fr. Vermeiren, Br. Tobback, L. Sannen en E. Van Vaerenbergh betreffende de aanbevelingen inzake het omgaan met het oorlogsverleden van Vlaanderen, 20 maart 2002, nr. 997/4.

¹¹³ CH. KESTELOOT, “Die Stellung des ...”, pp. 61-62.

slachtofferschap wordt in een breder (cultureel) perspectief geplaatst. Na de omwenteling van 1989/1991 domineert de ‘Atlantische’ cultuur en met haar de vrije markt en het uitdragen van ‘universele morele waarden’.¹¹⁴ Bartov merkt op:

*“As Mosse has rightly argued, while museums may succeed in keeping the memory of the event alive, their real challenge is not to merely ask how, but rather why the Holocaust happened. Yet I fear that this challenge cannot be fully met, since the answer is politically, ideologically, and structurally so subversive of the modern state that it would never be given expression in such state-funded and supported institutions as museums.”*¹¹⁵

Deze bemerkingen kunnen een wrange nasmaak achterlaten. M.i. is het een wrangheid die gekoesterd moet worden. Dat bepaalde historische fenomenen een hoogconjunctuur kennen in de historiografie is niet zomaar het resultaat van een vrijblijvende, gezonde dosis interesse en nieuwsgierigheid. De vraag naar de (on)terechtheid hiervan is minder prangend, wat in de eerste plaats geproblematiseerd moet worden, zijn de implicaties hiervan voor de relatie tussen ethiek, epistemologie en geschiedenis. Megill maakt een onderscheid tussen de ethiek van de herinnering en de ethiek van de geschiedenis. Herinnering is teveel gekoppeld aan het heden en aan identiteitsvorming. Als de historicus een waarheidsclaim wil maken, moet deze zich verzelfstandigen van directe behoeftes van de huidige maatschappij, wat een breuk vereist tussen heden en verleden.¹¹⁶ Met de bijzondere omstandigheden waarin het historisch onderzoek naar het nationaalsocialisme in de Bondsrepubliek diende te gebeuren in het achterhoofd, kan de vraag gesteld worden of de ‘*Auseinandersetzung*’ van de historiografie met het nationaalsocialisme dan a priori een onmogelijke opdracht was?

Het nationaalsocialisme in de historiografie.

Broszat stelde de vraag wat ‘*vergangene Geschichte*’ betekent en beklagde het feit dat “*Diese Fragen nur stellen, [...] fast etwas politisch verdächtiges [hat] [...]*”.¹¹⁷ Verdacht of niet, ze werden gesteld, dermate dat men spreekt over een manifeste overinvestering in de geschiedenis van de Holocaust.¹¹⁸ Deze kwantitatieve overvloed lijkt echter een maat voor niets te zijn wanneer Runia de vaststelling maakt dat historici zich in de onmogelijkheid bevonden hebben om betekenis te verlenen aan de judeocide. Deze hindernis wijt hij aan de

¹¹⁴ R. VAN DOORSLAER, “Gebruikt verleden...”, p. 242.

¹¹⁵ O. BARTOV, *Murder in our ...*, pp. 9-10

¹¹⁶ A. MEGILL, “Some aspects of the ethics of history-writing: Reflections on Edith Wyschogrod’s *An ethics on remembering*”, in: D. CARR, T.R. FLYNN, R.A. MAKKREEL, eds., *The ethics of history*, Evanston, 2004, pp. 46-52.

¹¹⁷ M. BROSZAT, “Plädoyer für eine ...”, p. 159.

¹¹⁸ Lagrou verwijst hier naar een vaststelling van Mazower. In: P. LAGROU, “Welke pedagogische waarde ...”, p. 70.

historiografische consensus dat een historicus niet in zijn tekst mag aanwezig zijn.¹¹⁹ Het is achterhaald om dit nog als een onoverkomelijke hindernis te beschouwen. Het kan gezien worden als een positieve bijdrage van o.a. het postmodernisme om de relatie tussen subject en object te problematiseren. De onvermijdelijke subjectieve verwevenheid van elke vorser met zijn onderzoeksonderwerp uit de niet-reflexieve praktijk van de realiteit zorgt automatisch voor ‘betekenisverlening’ – bij voorkeur door explicitering van de vooronderstellingen en in een complementaire verhouding met een kritische peer review. Runia lijkt over het hoofd te zien dat betekenisverlening veelal impliciet, tussen de regels door gebeurt en gebeurde – getuige hiervan de ‘*Historisierung*’ van het nationaalsocialisme. De essentie van het debat tussen Broszat en Friedländer kristalliseerde zich rond het verzet van laatstgenoemde tegen een ‘*Verharmlosung*’ van het nationaalsocialistische verleden. Zolang er geen breuk is tussen heden en verleden (cf. Megill) is de geschiedschrijving - o.a. en in het bijzonder m.b.t. de judeocide - een verwerkingsproces dat een rusteloos bestaan kent op de golven van de historiografische tendensen, geïnstrumentaliseerd door maatschappelijke behoeften. In dit verwerken is de geschiedwetenschap weerom een van de vele actoren. Betekent ‘*vergangene Geschichte*’ zoveel als een verwerkt verleden?

Om deze vraag te beantwoorden, moet eerst bepaald worden vanaf wanneer een fenomeen uit het verleden verwerkt is. Wanneer gekeken wordt naar de misdaden die gepleegd werden tijdens de Tweede Wereldoorlog, staat het Nuerenbergtribunaal, inclusief de opvolgingsprocessen, symbool voor de verwerking van het gebeurde trauma. Wat deze verwerking ernstig bemoeilijkt, is dat het hier om een ‘misdadige’ ideologie gaat. De vraag dringt zich dan op hoe de verwerking van een dergelijke ideologie, die een radicale, pragmatisch-opportunistische, bewuste of onbewuste aanhang kende, kan gebeuren. M.i. kan dit niet louter juridisch gebeuren. Wat een maatschappelijk fenomeen is, moet ook maatschappelijk aangepakt worden. Vanuit dit perspectief kunnen historici en politici die deels op elkaar aangewezen zijn, hieraan zeker bijdragen. En vanuit ditzelfde perspectief gezien, getuigt het intense historiografische debat van een gebrandheid om betekenis te verlenen aan dit verleden.

De ‘*Historisierung des Nationalsozialismus*’ kan zich ontdoen van de verlamme - maar begrijpelijke - vrees voor ‘*Verhamlosung*’ door zoals Megill een ethische geschiedschrijving te bepleiten die geen exponent is van een verantwoordelijkheid jegens doden (de ‘*voiceless others*’ zoals Wyschogrod stelt), maar jegens de gemeenschap in het algemeen.

¹¹⁹ E. RUNIA, *Waterloo Verdun Auschwitz. De liquidatie van het verleden*, Amsterdam, 1999, p. 176.

De geschiedschrijving aangaande beide wereldoorlogen

In de historiografie m.b.t. de wereldoorlogen neemt men steeds meer de woorden ‘tweede Dertigjarige Oorlog’ in de mond. Dit is een evolutie die ik in dit essay wil volgen. Het is pas door inzicht te verkrijgen in de ‘*Werdegang*’ van de twintigste eeuw dat de ‘*Werdegang*’ van onderzoeksobject Reeder betekenis krijgt: “*Chacun des contemporains de la Grande Guerre, quel que fût son camp, a été produit de son éducation entre la fin du dix-neuvième siècle et le début du vingtième, dans son pays, sa région, sa famille. Il y a acquis des valeurs qu’il défendra – ou croira défendre – pendant et après le conflit*”.¹²⁰ De breuk gesteld door de Koude Oorlog heeft geleid tot een vernieuwde interesse in de Eerste Wereldoorlog. Lagrou stelt dat het vanuit deze Wereldoorlog is - doorheen het prisma van de ‘brutalisering’ – dat het totalitarisme kan begrepen worden. Tegelijkertijd stelt hij dat de fundamentele vooruitgang in de historiografie niet het verschuiven van de beginperiode is, maar het opengooien van interpretaties, los van nevenschikkingen.¹²¹

Dit hoofdstuk dient als kompas om zich te kunnen oriënteren in het historiografisch debat. Het is binnen deze historiografische afbakeningen dat dit onderzoek vorm heeft gekregen. Het volgende hoofdstuk dient als baken om de historische analyse theoretisch te onderbouwen.

¹²⁰ A. Becker en St. Audoin-Rouzeau, geciteerd door: TH. LEMOINE, “Chapitre VII. ‘Culture(s) de guerre’ ...”, p. 136.

¹²¹ P. LAGROU, “Welke pedagogische waarde ...”, pp. 74-75.

2 • Biopolitiek als theoretisch baken.

“Eeuwenlang is de mens gebleven wat hij voor Aristoteles was: een levend dier met daarbij het vermogen een politiek bestaan te leiden; de moderne mens is een dier waarvan de politiek het bestaan als levend wezen op het spel zet.”¹²²

2.1. Biopolitiek als onderzoeksparadigma: recht, geschiedenis en filosofie. Biopolitiek zoals hij door Giorgio Agamben geconceptualiseerd wordt.

Doorheen het paradigma van de biopolitiek analyseert Agamben de westerse politieke geschiedenis waarin het leven zelf voorwerp van de politiek is geworden en de politiek veranderd is in biopolitiek. In het oude Romeinse Recht was de homo sacer iemand die uit de samenleving was verbannen, die gedood - maar niet geofferd - mocht worden. Hij was uit de religieuze gemeenschap gestoten en van het politieke leven uitgesloten. Iedereen kon hem doden zonder een moord te begaan, zijn bestaan was elk recht ontnomen en enkel te redden door te vluchten. Door de continue bedreiging met de dood, stond hij continu in relatie met de macht die hem verbannen had. Hij was zover ‘zoè’: het simpele leven, dat alle levende wezens (dieren en mensen) gemeen hebben, en dat zich onderscheidt van een specifieke levensvorm of levenswijze (‘bios’ of een gekwalificeerd leven).¹²³

Biopolitiek definieert hij m.b.v. Foucault als de toenemende verwikkeling van het natuurlijke leven van de mens in de mechanismen en berekeningen van de macht.¹²⁴ De manier waarop hij recht, geschiedenis en politieke theorie in filosofische bespiegelingen samenbrengt, is verbluffend en inspirerend. In dit hoofdstuk wil ik een aantal aspecten van zijn denken belichten. Hij ziet de politiek van de totalitaire staten van de twintigste eeuw als de zuiverste biotoop van de moderne biopolitiek. M.i. kan het een interpretatief houvast bieden om de bijna onbegrijpelijke twintigste eeuw in een combinatie van theorie en contextualisering begrijpelijk te maken. Agamben vermoedt dat er parallel met het disciplineringsproces - waarin de mens als levend wezen het specifieke object van de staatsmacht wordt – een ander proces startte waar de mens als levend wezen niet meer object maar subject van de politieke macht werd.¹²⁵ Aldus onderzoekt hij de grenzen en de structuur van de moderne staat.

¹²² Agamben citeert Foucault. In: G. AGAMBEN, *Homo sacer. De soevereine macht en het naakte leven*, Amsterdam, 2002, p. 9.

¹²³ G. AGAMBEN, *Homo sacer ...*, p. 7, p.195.

¹²⁴ G. AGAMBEN, *Homo sacer ...*, p. 129.

¹²⁵ G. AGAMBEN, *Homo sacer ...*, p. 15.

2.1.1. Centrale concepten.

“Soeverein is degene die over de uitzonderingstoestand beslist.” (Schmitt).

De paradox van de soevereiniteit bestaat uit het feit dat de soeverein tegelijkertijd buiten en binnen de rechtsorde staat. Want - volgens Schmitt - als diegene soeverein is aan wie de rechtsorde de macht toekent om de uitzonderingstoestand af te kondigen en aldus de wet buiten werking te stellen, dan

“staat de soeverein buiten de normaal geldende rechtsorde waaraan hij toch toebehoort, want hij is bevoegd om te beslissen of de grondwet in toto buiten werking kan worden gesteld. [...] De orde moet ingesteld zijn, opdat de rechtsorde zin heeft. Er moet een normale situatie geschapen worden, en soeverein is degene die definitief beslist of deze normale toestand ook echt heerst. Al het recht is ‘situatiegebonden recht’. De soeverein schept en garandeert de situatie in haar totaliteit. Hij bezit het monopolie over deze ultieme beslissing. Daarin ligt het wezen van de soevereiniteit van de staat, die daarom eigenlijk niet als dwang- of machtsmonopolie, maar juridisch als beslissingsmonopolie gedefinieerd moet worden, waarbij het woord beslissing in de nog nader uit te werken algemene betekenis wordt gebruikt. Het uitzonderingsgeval openbaart het duidelijkst het wezen van het staatsgezag. Hier onderscheidt de beslissing zich van de rechtsnorm, en bewijst de autoriteit [...] dat ze voor het scheppen van het recht het recht niet nodig heeft”.¹²⁶

Agamben noemt de relatie die iets alleen via uitsluiting insluit de uitzonderingsrelatie, waarbij de uitzondering zich niet aan de regel onttrekt, maar door zichzelf ongeldig te verklaren, roept de regel de uitzondering in het leven. Hierin betreft hij weerom Schmitt, die stelde dat de facetten van de soevereine macht bestaan uit: inbezitneming van land (*‘Landnahme’*), het vastleggen van een rechtsorde en een gebied (*‘Ordnung’* en *‘Ortnung’*) en een uitzondering, of de *‘inneming van het buiten’*: de *‘Ausnahme’*.¹²⁷

Agambens stelling – een stelling die onnoemelijk veel licht op de problematiek van onderhavig onderzoek zal werpen – luidt dat [...] *“de oorspronkelijke politieke relatie de ban is: de uitzonderingstoestand als zone waar buiten en binnen, uitsluiting en insluiting zich niet onderscheiden”*, deze uitzonderingstoestand zou in onze tijd steeds meer op de voorgrond treden. Agamben stelt dat de exponent van het geven van een zichtbare en blijvende plaats aan dat niet-plaatsbare, het concentratiekamp was.¹²⁸ Paradoxaal aan de uitzonderingstoestand was, dat:

¹²⁶ Agamben citeert Schmitt, in: G. AGAMBEN, *Homo sacer ...*, pp. 21-22.

¹²⁷ G. AGAMBEN, *Homo sacer ...*, pp. 24-25.

¹²⁸ G. AGAMBEN, *Homo sacer ...*, p. 26, p. 193.

[...] *“het in deze toestand onmogelijk is de overtreding van de wet te onderscheiden van haar uitvoering, zodat wat de regel gehoorzaamt en wat haar schendt volkomen samenvallen. [...] Dat is exact de situatie die in de joodse traditie (en feitelijk in iedere echt messianistische traditie) intreedt met de komst van de Messias. Het eerste gevolg van deze komst is namelijk de voltooiing en oplossing van de wet. [...] Deze voltooiing betekent echter niet dat de oude wet simpelweg wordt vervangen door een nieuwe, die gelijk is aan de voorafgaande en alleen andere voorschriften en verboden bevat. [...] Ze impliceert eerder dat de voltooiing van de Thora nu samenvalt met haar overschrijding. [...].”*¹²⁹

Agamben concludeert dat vanuit rechtspolitiek oogpunt het messianisme een leer van de uitzonderingstoestand is, die niet afgekondigd wordt door de heersende autoriteit maar door de messias die de macht ervan ondermijnt.¹³⁰ Bij het lezen van deze woorden wordt onmiddellijk de link gelegd met de ‘duce’, ‘Führer’, ‘conducator’ of gelijkaardige benamingen van de vele messiasen die een inflatie gekend hebben in de twintigste eeuw.

Biopolitiek recht.

Volgens Agamben wijst schuld niet op een overtreding, maar louter op de werking van de wet: het gegeven dat de wet naar iets verwijst. De kracht van de wet heeft de vorm van een uitzonderingstoestand waarin feit en recht zich niet onderscheiden. Daarom stelt Agamben dat het adagium dat ‘de regel enkel van de uitzondering leeft’ letterlijk op te vatten is:

*“Het recht heeft geen ander leven dan het leven dat het door middel van de insluitende uitsluiting van de exceptio heeft weten te vangen: het voedt zich ermee en zonder dit leven zou het recht een dode letter zijn. In die zin heeft ‘het recht geen bestaan op zichzelf, maar is zijn wezen eerder het leven van de mensen zelf’ (von Savigny)”*¹³¹

Een uitermate moeilijke oefening is het helder zien van de verhouding tussen wetgevende en soevereine macht, omdat de wetgevende macht bij Schmitt neigde samen te vallen met het soeverein subject.¹³²

“Het soevereine geweld berust in werkelijkheid niet op een verdrag, maar op de uitsluitende insluiting van het naakte leven in de staat.” (Agamben).

De homo sacer en de soeverein zijn onafscheidelijk, ze zijn elkaars existentiële voorwaarden: [...] *“Soeverein is degene voor wie alle mensen potentiële homines sacri zijn,*

¹²⁹ G. AGAMBEN, *Homo sacer* ..., p. 67.

¹³⁰ G. AGAMBEN, *Homo sacer* ..., p. 68.

¹³¹ G. AGAMBEN, *Homo sacer* ..., p. 34.

¹³² G. AGAMBEN, *Homo sacer* ..., pp. 50-51.

homo sacer is degene tegenover wie alle mensen zich als soevereinen gedragen". De heiligheid van het leven drukt in oorsprong de onderwerping uit van het leven aan een macht over de dood.¹³³ Vanuit de soevereiniteit gezien - aldus Agamben - is alleen het naakte leven echt politiek, daarom wordt bij Hobbes [...] "*de basis van de soevereine macht niet gezocht in het vrijwillige afstaan door de onderdanen van hun natuurlijke recht, maar in het feit dat de soeverein zijn natuurlijke recht behoudt om iedereen van alles aan te doen, het recht dat dan als recht om te straffen geldt*".¹³⁴ Agamben beschouwt de banrelatie als de structuur van de soevereine macht, laatstgenoemde berust niet op een verdrag, maar op de uitsluitende insluiting van het naakte leven in de staat.¹³⁵

2.1.2. Het 'Derde Rijk' als biopolitiek huzarenstuk.

Sartre stelde het, Amery beaamde het: Jood is, wie door anderen als Jood gezien en gediscrimineerd wordt.¹³⁶ De parallel met de homo sacer is evident. Agamben situeert de uitroeiing van de Joden niet in de dimensie van de religie of van het recht, maar van de biopolitiek: "*Onder het nazisme is de Jood de uitgekozen negatieve referent van de nieuwe biopolitieke soevereiniteit en als zodanig een flagrant geval van de homo sacer, in de betekenis van een leven dat gedood maar niet geofferd mag worden*".¹³⁷ Dit paradigma - met als grondgedachte de toenemende politisering van het leven - levert een interpretatieschema dat de vermenging van pseudowetenschap met de politieke lijn van een regime helpt te onderzoeken. Agamben ziet het fascisme en het nazisme als een herdefiniëring van de relatie tussen mens en burger. De onschuldige samentrekking van het '*ius soli*' (recht van de geboortegrond) met het '*ius sangiuni*' (recht van het bloed) om het burgerrecht te bepalen - gekristalliseerd in de natiestaat - werd een vraagstuk van letterlijk vitaal belang toen met het nationaalsocialisme het antwoord op de vraag wie Duits was, samenviel met de hoogste politieke taak van het regime. Zo wordt moord verklaard als de inzet van de soevereine macht om te beslissen over het naakte leven.¹³⁸ Aldus maakt het nazisme "*van het naakte leven van de homo sacer, dat in biologische en eugenetische*

¹³³ G. AGAMBEN, *Homo sacer* ..., pp. 94-95.

¹³⁴ G. AGAMBEN, *Homo sacer* ..., p. 117.

¹³⁵ G. AGAMBEN, *Homo sacer* ..., p. 122.

¹³⁶ G. VAN DEN BERGHE, "Het verleden is ...", p. 24.

¹³⁷ G. AGAMBEN, *Homo sacer* ..., p. 122, p. 125.

¹³⁸ G. AGAMBEN, *Homo sacer* ..., pp. 140-141, p. 153.

termen gevat wordt, het oord van een permanente beslissing over de waarde en onwaarde van het leven, [...] waar het kamp derhalve de politieke ruimte bij uitstek wordt”.¹³⁹

Agamben singulariseert deze politiek - waarin biologisch leven als rechteloos beschouwd werd - niet tot het nazisme. Hij verwijst naar de experimenten die o.a. in Dachau plaatsvonden en wijst op het verwarrende gegeven dat in de twintigste eeuw herhaaldelijk experimenten op gedetineerden en ter dood veroordeelden waren uitgevoerd. De vraag die hij dan stelt, luidt hoe het mogelijk is dat *“als het theoretisch te begrijpen valt dat dergelijke experimenten geen morele problemen oproepen bij onderzoekers en functionarissen van een totalitair regime [...], gelijksoortige experimenten in een democratisch land uitgevoerd werden?”*¹⁴⁰ Hij legt de verklaring hiervoor bij de status van de slachtoffers:

“[...] doordat zij beroofd waren van bijna alle rechten en verwachtingen die we gewoonlijk met het menselijk bestaan verbinden, maar biologisch nog leefden, kwamen de proefpersonen in een grensgebied tussen leven en dood, binnen en buiten, waar ze niets dan naakt leven waren. [...] ter dood veroordeelden en kampbewoners werden onbewust gelijkgesteld aan homines sacri, een leven dat gedood kan worden zonder dat daarmee een moord wordt begaan”.¹⁴¹

In tijd ziet hij deze politiek ook ruimer dan het twaalfjarige bestaan van het ‘Derde Rijk’. De wortels ervan ziet hij namelijk in de Weimar Republiek. Hoe een uitzonderingstoestand ten tijde van Weimar een ‘gewilde uitzonderingstoestand’ werd, zal in het volgende hoofdstuk weergegeven worden bij het opmeten van het rechtsdenken bij de overgang van het Tweede naar het ‘Derde Rijk’. Ondertussen werd het kamp de ruimte die ontstaat wanneer de uitzonderingstoestand regel begint te worden; de structuur waarin de uitzonderingstoestand normaal wordt. De uitzonderingstoestand wordt op die manier in de rechtsorde ingelijfd, want: [...] *“Als de uitzonderingstoestand ‘gewild’ is, luidt ze een nieuw rechtpolitiek paradigma in, waarin de regel niet meer te onderscheiden is van de uitzondering”*, waardoor het kamp zowel feit als recht is.¹⁴²

Uitsluiting wordt insluiting, feit wordt recht, recht wordt feit, en wat dan nog?

Agamben ziet het kamp als biopolitiek paradigma van de moderne tijd. Hij heeft vastgesteld dat: (I.) de oorspronkelijke politieke relatie de ban is: de uitzonderingstoestand als zone waar buiten en binnen, uitsluiting en insluiting zich niet onderscheiden; (II.) het fundamentele werk van de soevereine macht de productie van het naakte leven is als

¹³⁹ G. AGAMBEN, *Homo sacer ...*, p. 165.

¹⁴⁰ G. AGAMBEN, *Homo sacer ...*, p. 171.

¹⁴¹ *Ibid.*

¹⁴² G. AGAMBEN, *Homo sacer ...*, p. 180, p. 182.

oorspronkelijk politiek element en als drempel tussen natuur en cultuur, ‘zoè’ en ‘bios’.¹⁴³ Het ‘Derde Rijk’ is het voorbeeld bij uitstek van biopolitiek. De ‘Führer’ vertegenwoordigt de eenheid van het Duitse volk. Elk woord van hem is wet. Wat hem als ‘Führer’ kenmerkt, is dat zijn ambt geen ambt meer is in traditioneel publiekrechtelijke zin, maar iets wat rechtstreeks voortvloeit uit zijn persoon.¹⁴⁴ Het is intrigerend en tegelijkertijd verontrustend dat in het biopolitieke kader van de moderne tijd de arts en de wetenschapper het terrein verkennen waar vroeger alleen de soeverein zich bevond.¹⁴⁵ Ter herinnering: “Soeverein is de sfeer waarin men kan doden zonder een moord te begaan en zonder een offer te brengen.”¹⁴⁶ Agamben illustreert de concrete, verregaande gevolgen hiervan voor de bevolking binnen een ‘gebiopolitiseerde’ orde:

*“Een begrip als het nationaalsocialistische ‘ras’ [...] fungeert als een algemene clause, die echter niet naar een externe feitelijke situatie verwijst, maar recht en feit direct doet samenvallen. De jurist, de ambtenaar of ieder ander die met dit begrip moet werken, richt zich niet meer op een norm of een feitelijke situatie. Doordat hij zich uitsluitend bindt aan het ras dat hij met het Duitse volk en de Führer deelt, begeeft hij zich in een gebied waar het onderscheid tussen leven en politiek, tussen quaestio facti en quaestio iuris letterlijk geen enkele betekenis meer heeft”.*¹⁴⁷

¹⁴³ G. AGAMBEN, *Homo sacer* ..., p. 193.

¹⁴⁴ G. AGAMBEN, *Homo sacer* ..., p. 196.

¹⁴⁵ G. AGAMBEN, *Homo sacer* ..., p. 171.

¹⁴⁶ G. AGAMBEN, *Homo sacer* ..., p. 94.

¹⁴⁷ G. AGAMBEN, *Homo sacer* ..., p. 184.

■ Drempel.

Het biopolitieke raamwerk zoals Agamben het theoretisch uitgewerkt heeft, zal ik in het volgende hoofdstuk hanteren om gebeurtenissen in het ‘Derde Rijk’ en - indien mogelijk - om acties van Reeder te duiden. De stellingen van Agamben lijken mij onmisbaar om een analyse te maken van het ‘Derde Rijk’ en het ambtenarenapparaat dat het tewerk stelde. Dit wil zeggen, indien deze analyse de vaststelling wil overstijgen dat men zich geconfronteerd ziet met ‘het Absolute Kwaad’. Hoewel reeds in het eerste hoofdstuk vastgesteld werd dat de historiografie lang niet meer in de verleiding komt om er zich zo gemakkelijk van af te maken, struikelt ze geregeld over de vraag welke rol deze geschiedenis vandaag moet krijgen. Hier wordt nog even bij stilgestaan om bij monde van Lagrou, Bartov en Agamben deze historiografische en maatschappelijke vraag te duiden.

Historiografische eindnoot.

Geschiedenis en herinnering zijn duidelijk te onderscheiden van elkaar. Toch lijkt het alsof herinnering de geschiedenis vaak overschaduwet. Dit is niet vrijblijvend, aangezien de herinneringscultuur volatiel is. Van Den Berghe stelt:

“Herinneren [...] is een individu- of groepsgebonden, subjectieve, tijd- en contextgebonden activiteit. Inhoud en betekenis van het voorbije worden waar nodig aangepast aan het bestaan van het individu of de collectiviteit die zich herinnert, aan de bestaansgrond en –reden van de herinnering. Het opnieuw werkelijkheid worden van een stuk verleden gaat onontkoombaar gepaard met aanpassing aan eigentijdse waarden, normen en idealen. Het verleden heeft slechts betekenis als en in zoverre het in het heden ingekaderd kan worden. Elke herbeleving verandert de voorbije gebeurtenis enigszins [...]. De individuele of collectieve herinnering past het verleden soms zo verregaand aan eigentijdse behoeften aan, dat de herinnering nog maar weinig te maken heeft met de voorbije werkelijkheid.”¹⁴⁸

Rekening houdend met deze potentiële onstandvastigheid, treed ik de op het eerste gezicht onthutsende gedachte van Lagrou bij om de Tweede Wereldoorlog van haar bijzonderheid te ontdoen en de studie ervan zoals elk ander studieobject te promoten. Lagrou wijst op het gevaar dat bij het onderwijzen van de Tweede Wereldoorlog en (of) van de genocide als uitzonderlijke gebeurtenissen, deze in het tijdloze geprojecteerd worden, in het buitenaardse, wat ze onbegrijpelijk maakt. Dit hoeft géén afbreuk te doen aan de uniciteit van deze (of een andere) historische gebeurtenis, aangezien de geschiedenis zich nooit op dezelfde wijze herhaalt.¹⁴⁹ Het in het tijdloze projecteren van een bepaalde gebeurtenis

¹⁴⁸ G. VAN DEN BERGHE, “Het verleden is ...”, pp. 20-21.

¹⁴⁹ P. LAGROU, “Welke pedagogische waarde ...”, p. 67, p. 71.

plaatst de hedendaagse mens in een uitermate comfortabele positie: hij kan zich distantiëren van het gebeurde zonder zichzelf kritisch te ondervragen. Terwijl het dit laatste m.i. net zou moeten genereren, de woelige historiografie aangaande deze geschiedenis kan van op afstand bezien worden als een pleidooi voor een actief bewustzijn van het innemen van een stellingname in het heden. Het betreft een uitermate moeilijke confrontatie van de mens met de maatschappij die de vrucht is, of hoort te zijn, van zijn intenties. Deze geschiedenis toont in de eerste plaats en op een tragische wijze de maakbaarheid van de mens aan, daarom gaat ze iedereen aan. De antithese van deze gedachte - die eventueel als een pleidooi voor een normalisering van de herinnering van de Tweede Wereldoorlog en het nationaalsocialisme op te vatten is - wordt geleverd door Bartov. Laatstgenoemde analyseert de fenomenen antisemitisme, nazisme en genocide in het kader van de moderniteit en stelt dat de huidige wereld allesbehalve gevrijwaard is van de voor de moderniteit kenmerkende tegenstellingen die Auschwitz mogelijk gemaakt hebben.¹⁵⁰ Hij ziet gelijkenissen tussen de Holocaust en andere massamoorden in de geschiedenis, maar toch ziet hij de judeocide als complexer, verontrustender en dreigender.

*“[...] For while we may believe that given the humanizing effects of education and democratization, both prejudice and abuse of power might be curbed, few of us would contest the need for, or in any case the inevitability of, continued advance in the fields of science and technology. Yet it was in conjunction with the development of modern science and technology that the mass killing of the Jews (along with many other categories of human beings targeted by the Nazis) took place. This aspect of the relationship between antisemitism, the Holocaust, and national socialism still needs to be explored”.*¹⁵¹

M.i. levert de analyse van Agamben ons de middelen om tot een synthese te komen. Het concentratiekamp kan gezien worden als de meest extreme, meest pure vorm van biopolitiek zoals ze zich tot nu toe gemanifesteerd heeft. Dit kan om kwalitatieve en kwantitatieve redenen gesteld worden, respectievelijk omwille van de manier van organisatie en het aantal slachtoffers. Het onderscheidende element van een fenomeen schuilt zich echter niet in de omvang van de gevolgen, maar in zijn ontologische manifestatie. Deze is los van het totalitaire of niet-totalitaire karakter van een staat de kwalificatie van het leven van een mens. Primo Levi kon geen treffendere titel geven aan zijn neergeschreven ervaringen als *‘Häftling 174517’*: *‘Is dit een mens’*. Gezien vanuit het biopolitieke paradigma is elk slachtoffer van een verleden of een toekomstige genocide volgens biologische criteria een mens, naakt leven, maar niets meer dan dat. Als deze logica

¹⁵⁰ “I will thus argue that the world in which we live is still anything but free from the profound contradictions of modernity that made Auschwitz possible.” In: O. BARTOV, *Murder in our ...*, p. 54.

¹⁵¹ O. BARTOV, *Murder in our ...*, pp. 66-67.

de toon voert, dan kan binnen zestig jaar nog ‘*Nie wieder Faschismus*’ uitgeschreeuwd worden, de leus zou hol zijn, want het ‘*Lager*’ zou door het biopolitieke motief weer tot leven gekomen zijn. Agamben:

“Als het kamp werkelijk bestaat uit de materialisering van de uitzonderingstoestand en de daaruit voortvloeiende schepping van een ruimte waar het naakte leven en de rechtsnorm in een onbepaald grensgebied komen, moeten we onderkennen dat we ons, telkens wanneer er zo’n structuur in het leven wordt geroepen, virtueel in aanwezigheid van een kamp bevinden, ongeacht de omvang van de misdrijven die er worden begaan en de naam en topografie ervan”.¹⁵²

Agamben verwijst o.a. naar de ‘*zones d’attentes*’ op de Franse internationale luchthavens en naar het wintervelodroom waarin het Vichy-bewind de Joden bijeendreef; zo zijn er nog een aantal voorbeelden te geven, het punt dat hij wil maken is duidelijk: “[...] *in al deze gevallen bakent een ogenschijnlijk onschuldige plaats in werkelijkheid een ruimte af waar de normale orde feitelijk is opgeheven en de mate waarin er wreedheden worden begaan niet afhangt van het recht, maar enkel van het fatsoen en de moraal van de politie, die tijdelijk als soeverein optreedt.*”¹⁵³

¹⁵² G. AGAMBEN, *Homo sacer* ..., p. 186.

¹⁵³ *Ibid.*

3 • Eggert Reeder/Agent. Wereldbrand/Structuur.

Dit hoofdstuk zal een aantal ontwikkelingen in de Duitstalige ruimte weergeven die nodig zijn om Reeders ‘*Werdegang*’ te kunnen interpreteren. Vanuit het oogpunt dat Europese geschiedenis Duitse geschiedenis is en omgekeerd, wordt hier een verstelbare focus gehanteerd die indien nodig ook de gebeurtenissen over de Duitse landsgrenzen heen zal bekijken. In zijn kritiek op het intentionalisme pleit H. Mommsen voor het schrijven van Hitlers antibiografie. Hierin zouden de omstandigheden die zijn carrière mogelijk gemaakt hebben centraal staan in plaats van zijn persoon.¹⁵⁴ Losstaand van de discussie waarin deze stellingname wortelt (structuralisme VS. intentionalisme) ligt deze visie ook dit onderzoek ten gronde. Naast het feit dat dit methodologisch een bewuste keuze is, is het ook de schaarsheid aan bronnen nagelaten door Reeder die daartoe nopen. De leidraad wordt gevormd door het chronologische verloop van de tijd. Omdat bepaalde momenten van groter belang zijn voor de probleemstelling is het mogelijk dat deze meer aandacht zullen krijgen.

Hoofdstuk 3.1. ‘Duitsland van het Tweede naar het ‘Derde Rijk’’ wordt gestructureerd door het belichten van de volgende aspecten van de Duitse geschiedenis: het Duitse nationalisme in de loop van de tijd (3.1.1.); de politiek-maatschappelijke ontwikkelingen in Duitsland gedurende het Interbellum (3.1.2.); het rechtsdenken (3.1.3.). Het belichten van deze onderwerpen dient om te beseffen welke keuzes Reeder kon maken en welke hij gemaakt heeft, met inbegrip van zijn universitaire en buitenuniversitaire ervaringen. Zo zal op het einde van dit hoofdstuk ingezoomd worden op het biografisch parcours van Reeder (3.1.4.). Vervolgens zoomt hoofdstuk 3.2. ‘Het bezette België’ in op de periode van Reeder als ‘*Militärverwaltungschef*’ in België tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hoofdstuk 3.3. ‘Blussen na de brand. Gevangenschap en vrijheid’ belicht Reeders leven na de Tweede Wereldoorlog.

Tot slot nog enkele bemerkingen. Ten eerste is de historicus in zekere zin een valsspeler: het gekende verleden heeft zich gekristalliseerd in de gebeurtenissen die via diverse kanalen vandaag tot ons gekomen zijn. Toch mag niet veronachtzaamd worden dat een ander verloop van de geschiedenis mogelijk geweest was: het is niet omdat bepaalde ontwikkelingen zich niet doorgedrukt hebben in een verleden realiteit, dat ze een vermelding in de analyse ontzegd moeten worden. Dit pleit tegelijkertijd voor behoedzaamheid t.a.v. terugprojecties uit het heden op het verleden waarbij geïnsinueerd zou kunnen worden dat de loop van het verleden volgens de logica van een draaiboek zou ‘kloppen’. Ten tweede werd in de literatuur vastgesteld dat men aangaande het

¹⁵⁴ In zijn onderzoek kijkt hij als structuralist in de eerste plaats naar de politieke structuur van het ‘Derde Rijk’ en niet naar veronderstelde demonische kwaliteiten van Hitler. In: CHR. LORENZ, *De constructie van ...*, p. 96.

nationaalsocialisme de neiging tot demoniseren, ridiculiseren en/of bagatelliseren heeft. Ik ben het eens met de stelling dat in functie van het verkrijgen van inzicht in de geschiedenis een maatschappelijke en wetenschappelijke contextualisering nodig is.¹⁵⁵ Doorheen dit hoofdstuk is het tevens de bedoeling om de vraag over de verbondenheid van de judeocide met de Duitse geschiedenis te problematiseren.

3.1. Duitsland. Van het Tweede naar het Derde Rijk.

3.1.1. Duits nationalisme. Van de Romantiek naar de ‘völkische Bewegung’ en het nationaalsocialisme.

Een definitieprobleem.

In de literatuur is men eensgezind over de oneensgezindheid aangaande het definiëren van het fascisme. Het wordt geconnoteerd met de begrippen: reactionair, conservatief, progressief, revolutionair, seculier, religieus, kapitalistisch, socialistisch, irrationeel, rationeel, modern, traditioneel en wordt zowel op de linker -als rechtervleugel van het politieke spectrum gesitueerd.¹⁵⁶ Payne’s definitie wordt als *primus inter pares* beschouwd. Zijn definiëring omvat drie clusters – de verschillende expliciete parallellen die te trekken zijn met de ‘völkische Bewegung’ (cf. infra) zijn opvallend. Een eerste cluster omvat het fascistische wereldbeeld en de doelstellingen ervan: nationalisme, autoritarisme, modernisme, militarisme, expansionisme. Een tweede cluster betreft de resem fascistische anti-houdingen: anti-communisme, anti-liberalisme, enz. Tenslotte verwijst een derde cluster naar de stijl - mannelijk, militair, jeugdig - en de organisatievorm: een massabeweging met milities, agerend onder het leiderbeginsel. Er zijn drie scholen die een theorie gesponnen hebben over het fascisme. De marxistische school beschouwt het fascisme als een gewelddadige vertegenwoordiger van het kapitalisme, de totalitaire school ziet het als de antithese van democratie in de vorm van rechts-extremisme en tenslotte licht de moderniseringsschool het toe als een reactie op een versnelde sociale en economische modernisering.¹⁵⁷

¹⁵⁵ D. VENEMA, *Rechters in oorlogstijd. De confrontatie van de Nederlandse rechterlijke macht met nationaalsocialisme en bezetting*, Den Haag, 2007, p. 16. ; M. STOLLEIS, “Dans le ventre du Léviathan. La science du droit constitutionnel sous le National-Socialisme”, in: *Astérian. Philosophie, histoire des idées, pensée politique*, 4 (2006), p. 101.

¹⁵⁶ “Fascism”, in: A.J. MOTYL, ed., *Encyclopedia of nationalism. Leaders, movements and concepts*, San Diego, 2001, II, pp. 159-160.

¹⁵⁷ “Fascism”, p. 160.

Er is geen consensus, maar toch is dit geen reden voor onduidelijkheid of verwarring. Onderstaande toelichting bij de romantiek, de ‘*völkische Bewegung*’ en het nationaalsocialisme maken begrijpelijk hoe het komt dat uiterlijk contradictorische karakteristieken toch samen konden bestaan.

3.1.1.2. De romantiek.

In de achttiende eeuw werd in de politieke en economische versnipperde Duitse ruimte het nationalistische discours gevoerd door de ‘*Bildungsbürger*’: de intellectuele middenklasse en dus niet – zoals in Groot-Brittannië of Frankrijk het geval was – door de aristocratie. Doordat de verlichting het intellect boven alles prees, was er een inflatie aan intellectuelen. Laatstgenoemden waren door hun studie opgeklommen in de maatschappij, vielen buiten de aanvaarde sociale categorieën en raakten nu door de afgenomen arbeidsmogelijkheden nog meer in een ongunstige situatie. De ‘geschoolde bourgeoisie’ keerde zich tegen de verlichting en blies leven in de romantiek, welke zich zal inbinden voor de Duitse zaak. Dit laatste was een opmerkelijke evolutie gezien de romantici – hoewel antiwesters, meer bepaald anti-Frans en anti-Engels – aanvankelijk niet nationalistisch waren. De verandering hierin werd veroorzaakt door de napoleontische invasie en uiteindelijke nederlaag van Pruisen (1806). Enerzijds ervoer men dat deze invasie niet de verhoopte voordelen bracht, en anderzijds maakte het een identificatie mogelijk met de heersende, voornamelijk Pruisische, klasse. De romantiek stond in belangrijke mate onder de invloed van het piëtisme. Karakteriserend voor deze laatste was het wantrouwen van de ratio; door zijn emotionalisme wordt het beschouwd als een ‘religie van het hart’. Dit wantrouwen staat in het verlengde van het verwerpen van de verlichting en in de eerste plaats van de idee van het individu als drager van de rede. De enige echte individuen waren volgens de romantiek taalgemeenschappen die verbonden waren door bloedbanden. Aldus werd met de toenadering tot de natie deze geïnterpreteerd als een natuurlijke gemeenschap, gevormd door ras en taal. Op die manier vond m.a.w. een etnisch collectivistisch nationalisme zijn wortels in de romantiek.¹⁵⁸ Dit benadrukken van ‘het volk’ of de ‘volksgemeenschap’ als verticaal ordenend principe waarbinnen geen sociaal onderscheid van enig belang bestaande is, staat in contrast met de liberale en socialistische traditie om het individu doorheen het perspectief van de maatschappelijke klasse te bekijken. Dit ‘*völkische*’, ‘verticale’ principe impliceert de afwijzing van de gelijkwaardigheid van alle mensen los van hun volksverbondenheid. Bijgevolg is niet het individu maar het volk de denkeenheid.¹⁵⁹

¹⁵⁸ L. GREENFELD, “Western Europe”, in: A.J. MOTYL, ed., *Encyclopedia of nationalism. Fundamental Themes*, San Diego, 2001, I, pp. 893-895.

¹⁵⁹ U. HERBERT, *Best: Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903-1989*, Bonn, 1996, p. 59.

Het is duidelijk dat het interpretatief veelbetekenend is om deze gedachten- en intellectuele waarestroming samen met de politieke geschiedenis van het Duitse natievormingsproces te zien. Pas met de opkomst van Pruisen als Europese macht in de achttiende eeuw en de buitenlandse bedreiging (in de eerste plaats de Franse) kon de versnippering die de Duitse ruimte zo lang gekarakteriseerd heeft, overstegen worden. Het Tweede Rijk kreeg vanaf 1871 door de ideeën van de romantiek – o.a. bij monde van Herder¹⁶⁰ en Fichte - gestalte, samen met Bismarcks ‘*Realpolitik*’ en de militaire macht van Pruisen.¹⁶¹ Tegelijkertijd werd Duitsland tegen het einde van de negentiende eeuw een groeiende economische macht.¹⁶²

3.1.1.3. De ‘*völkische Bewegung*’.

De wetmatigheid actie – reactie manifesteert zich ook in de menswetenschappen – hetzij minder eenduidig dan in de natuurwetenschappen. De ingrijpende transformatie van de Europese samenlevingen onder de industriële revolutie, de verstedelijking, het groeiende probleem van de klassentegenstelling, enz. lokten uit verschillende hoeken verschillende reacties uit.¹⁶³ In Duitsland en Oostenrijk-Hongarije lieten de ‘*völkischen*’ hun stem horen, met een echo die nog een tijdje zou nazinderen. De ‘*völkische Bewegung*’ impliceert louter terminologisch een eenheid. De realiteit toont haar als een heterogene stroming in de Duitse geschiedenis die in haar bestaan hoogtes en laagtes gekend heeft.

Hieronder wordt weergegeven hoe de ‘*völkische Bewegung*’ in de historiografie geïnterpreteerd wordt. Daarnaast zal haar opkomst en bestaan in de Europese, respectievelijk Duitse wereld geproblematiseerd worden om na te gaan wat de maatschappelijke, politieke, economische, culturele, (inter)nationale achtergrond van deze beweging was en zullen enkele van haar karakteristieken beschreven worden (zie ook 3.1.2.). Deze schets staat in functie van het evalueren van de ‘*Völkischen*’ als historische actoren wiens niet-eenduidige relatie met de nationaalsocialisten genuanceerd moet worden. Het zal blijken dat de grondstroom van de ideologische vorming van Reeders generatie ‘*völkisch*’ ingekleurd was. Een keerpunt in het bestaan van de ‘*völkische Bewegung*’ was de Eerste Wereldoorlog: terwijl ‘*völkische*’ kringen in Duitsland en Oostenrijk hiervóór eerder

¹⁶⁰ Herder definieerde nationalisme in termen van verwantschap, geschiedenis, sociale solidariteit en culturele verbondenheid. Deze elementen zouden gevormd worden door geografische en klimatologische omstandigheden, onderwijs en buitenlandse relaties. In: “German nationalism”, p. 190.

¹⁶¹ “German nationalism”, in: A.J. MOTYL, ed., *Encyclopedia of nationalism. Leaders, movements and concepts*, San Diego, 2001, II, pp. 189-190.

¹⁶² L. GREENFELD, “Western Europe”, p. 896.

¹⁶³ P.F. SUGAR, “Fascism and nationalism”, in: A.J. MOTYL, ed., *Encyclopedia of nationalism. Fundamental Themes*, San Diego, 2001, I, p. 286.

een marginaal milieu representeerden, namen ze achteraf beduidend aan invloed toe¹⁶⁴ - aldus kan de Grote Oorlog als een katalysator gezien worden.

Wat was de ‘völkische Bewegung’? Drie tenoren over de ‘völkische Bewegung’:

Broszat, Mosse en Puschner.

Allereerst moet een kapitale fout vermeden worden, namelijk: het ongenueanceerd in elkaars verlengde leggen van de ‘völkische Bewegung’ en het nationaalsocialisme. Als er in de historiografie een consensus heerst over wat de ‘völkische Bewegung’ was, dan betreft dit de oneensgezindheid over het fenomeen: er was niet één ‘völkische Bewegung’. Drie vorsers – Broszat, Mosse en Puschner - hielden een ‘Auseinandersetzung’ en zijn hierin exemplarisch voor een verschillend gehanteerde methodologie in de historiografie. Wat hen bindt, is de moeilijkheid om het begrip ‘völkische Bewegung’ te duiden. Het samennemen van hun visies geeft de heterogeniteit die deze Duitse nationalistische stroming kenmerkte weer en pleit voor een niet al te rigide tijdbestek om dit fenomeen te kaderen. Zo zal bijvoorbeeld blijken dat de romantische geest verder leeft.

Broszat gaat als politiek historicus te werk: met een blik op het nationaalsocialisme verwijst hij naar auteurs uit een politiek en niet uit een literair milieu, zoals Mosse wel doet. Broszat verwijst naar de tijd van de Weimar Republiek als een tijd waarin irrationele ideologieën konden gedijen die als prenationaalsocialistisch kunnen beschouwd worden.¹⁶⁵ Hij hanteert de ‘Völkischen’ om dit ideologisch vormingsproces te illustreren.¹⁶⁶ Problematisch aan het adjectief ‘völkisch’ is het veelvuldig gebruik ervan in uiteenlopende politieke, culturele en literaire contexten¹⁶⁷, wat tot een niet nader te bepalen amalgaam leidde. Broszat ziet het maken van een zinvol onderscheid tussen ‘völkisch’ en ‘nationaalsocialistisch’ als utopisch, een gevolg van de vermenging ten tijde van de Weimar Republiek.¹⁶⁸ De implicatie hiervan, aldus Broszat, is dat samen mét de ‘völkische Bewegung’ een ander gezicht gegeven werd aan het nationale begrip. Er ontstond een aversie tegen het woord ‘natie’¹⁶⁹ en in de plaats hiervan trad het organisch gegroeide ‘Volk’ – dit kan gezien worden als in symbiose met de

¹⁶⁴ KL. ANDERBRÜGGE, *Völkisches Rechtsdenken*, Berlijn, 1978, p. 69.

¹⁶⁵ M. BROSZAT, “Die völkische Ideologie und der Nationalsozialismus”, in: *Deutsche Rundschau*, 84 (1958), p. 55.

¹⁶⁶ M. BROSZAT, “Die völkische Ideologie...”, p. 56.

¹⁶⁷ *Ibid.*

¹⁶⁸ M. BROSZAT, “Die völkische Ideologie...”, p. 58.

¹⁶⁹ Beslissende factoren: de Novemberrevolutie, het Vredesverdrag van Versailles. “[...] nicht vom Staat und den zahllosen innerstaatlichen Problemen her gewinnt das populäre Nationalbewußtsein der Weimarer Zeit seine Bestimmung und siene Impulse, sonder von den Begriffen Deuschtum, Volkstum, Völkisch. [Es gab eine] Umorientierung des Nationalbewußtseins auf das ‘tiefere’ und größere ‘völkische’ Deutschland”. In: M. BROSZAT, “Die völkische Ideologie...”, pp. 58-60.

romantici. Aldus ziet hij de ‘*Völkischen*’ als de: [...] “*intellektuellen Repräsentanten eines vernunftwidrigen Mythos von Volk und Volksgemeinschaft*” [...].¹⁷⁰ Broszat besluit om de ‘*Völkischen*’ niet als rechtstreekse voorvaderen van het nationaalsocialisme te zien, maar als katalysator voor de receptie van het denken ervan.¹⁷¹

Broszat kijkt naar wat komen ging, Mosse naar wat vóóraf ging: hij is van cultuurhistorische inborst en ziet de romantiek als fundament van de ‘*Völkischen*’ – wat, gezien het *Sonderweg*debat, een polemiserend effect had: “*Der geistige und ideologische Charakter des völkischen Denkens war eine direkte Folgeerscheinung der Romantischen Bewegung des neunzehnten Jahrhunderts*”.¹⁷² Zo worden de romantische ideeën als karakteristiek voor de inhoud van de ‘*völkische Bewegung*’ beschouwd. Hij verwijst naar de industriële revolutie die Europa veranderde en een grotere isolering voor het individu genereerde. Het individu zocht zijn eigen persoonlijkheid beter te ontplooien, waarbij rationaliteit twijfelachtig geworden was.¹⁷³ M.b.v. de romantiek – in de eerste plaats m.b.v. de cultuurhistoricus W. Riehl (1823-1897)¹⁷⁴ – poogt Mosse de essentie van de ‘*völkische Bewegung*’ te bepalen. Zo poneert hij dat de ‘*völkische*’ ideologie vervlochten was met de natuur en de daaraan verbonden idee van ‘*Verwurzelung*’.¹⁷⁵ Andere karakteristieken - naast de ‘*Sehnsucht*’ naar een natuurlijke omgeving - waren: de verheerlijking van de middeleeuwen en de standen (de burgerij en de arbeiders konden nog in de veranderde maatschappij geïntegreerd worden, maar dit was niet het geval voor het proletariaat, de ‘*volkommen Enterbten*’); de gewelddadige landbouwer als volkse held (als vertegenwoordiger van eenvoud, traditiezin, nabijheid tot de natuur, eerlijkheid, integriteit en familieliefde, zonder evenmin geweld te schuwen); de vijandigheid jegens de grootstad en Joden (beiden als vertegenwoordigers van de industriële vooruitgang, de moderniteit en – de Joden in het bijzonder – de hebberigheid van de moderne kapitalistische beschaving en ontworteling).¹⁷⁶ Na de terugblik op de romantiek, stelt de Joodse en uit Nazi-Duitsland

¹⁷⁰ M. BROSZAT, “Die völkische Ideologie...”, p. 65.

¹⁷¹ *Ibid.*

¹⁷² G.L. MOSSE, “Von der Romantik zum völkischen Denken”, in: G.L. MOSSE, *Die völkische Revolution*, Frankfurt am Main, 1991, p. 21.

¹⁷³ G.L. MOSSE, “Von der Romantik...”, pp. 21-22.

¹⁷⁴ Hij zou de principes van het völkische denken gestandaardiseerd hebben en beklemtoonde dat ware levenskracht naar ‘*Verwurzelung*’ verlangt en rusteloosheid verafschuwt. In: G.L. MOSSE, “Von der Romantik...”, pp. 32-35.

¹⁷⁵ [...]“*Verwurzelung*’ entsprach jener Korrespondenz von Mensch und Landschaft [...] ein Mensch ohne diese Wurzeln [war] stigmatisiert als jemand, der seiner Lebenskraft beraubt war und dem es deshalb an einer wirklich intakten Seele mangelte [...]” G.L. MOSSE, “Von der Romantik...”, pp. 24-27.

¹⁷⁶ G.L. MOSSE, “Von der Romantik...”, pp. 28-38,

geëmigreerde Mosse dat de componenten van deze ‘*völkische*’ ideologie van belang zullen zijn voor het moderne Duitsland.¹⁷⁷

Tenslotte roept Puschner in 2007 op om te stoppen met rond de pot te draaien en zich te houden aan wat er empirisch kan vastgesteld worden. Aldus stelt hij voor de ‘*völkischen*’ een onduidelijk beginpunt vast en postuleert hij de ‘*Bewegung*’ als een seculiere ersatzreligie te zien. Puschner treedt Broszat bij inzake de problematiek van het onspecifieke gebruik van het adjectief ‘*völkisch*’. Na 1933 zijn ‘*völkisch*’ en ‘*nationalsozialistisch*’ complementaire begrippen geworden.¹⁷⁸ Hij wijst op aanhangers uit de middens van het cultuurnationalisme, het georganiseerde antisemitisme en de (‘*Lebens-*) *Reform*’bewegingen – deze zouden ontstaan zijn als verwerping van moderniteit in de economie, samenleving en cultuur.¹⁷⁹ Aldus verklaart Puschner tegelijkertijd het bepaalde en onbepaalde karakter van de beweging. Enerzijds onbepaald, want een amalgaam van heterogene, (radicaal)nationalistische, hervormings-, protest- en zoekbewegingen. Anderzijds bepaald, gezien het doel een maatschappij te bouwen die: anti-egalitair, volgens standen gestructureerd en religieus gefundeerd was met een Germaans waardesysteem.¹⁸⁰ Het fundament van hun wereldbeschouwelijke oriëntering was de volkse rassenideologie, die gefundeerd was op het sociaaldarwinisme en de eugenetica, en die tot vijandelijkheid leidde tegenover een resem groepen: antisemitisme, antislavisme, antilatinisme, anti-internationalisme, enz.¹⁸¹ Naast deze externe dreiging, was er ook een interne, namelijk de ‘*Ariërdämmerung*’. Hieruit kon echter de geboorte van een nieuwe mens ontstaan, wiens wereldbeeld gedomineerd zou zijn door agrarische maatschappijstructuren en een voor het volk aangemeten religie.¹⁸²

Enkele karakteristieken van de ‘*völkische Bewegung*’ nader bekeken.

De veranderingen vóór en na de overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw, betekende een aardschok voor de tijdgenoten. In de negentiende eeuw werd het godsbeeld van de mensen door de moderne wetenschap verstoord.¹⁸³ Op deze ontwikkeling werd

¹⁷⁷ G.L. MOSSE, “Von der Romantik...”, p. 25.

¹⁷⁸ U. PUSCHNER, “Völkisch. Plädoyer für einen ‘engen’ Begriff”. In: CIUPKE (P.), ed., “*Die Erziehung zum deutschen Menschen.*” *Völkische und nationalkonservative Erwachsenenbildung in der Weimarer Republik*, Essen, 2007, pp. 54-56.

¹⁷⁹ U. PUSCHNER, “Völkisch. Plädoyer für...”, pp. 59-60.

¹⁸⁰ U. PUSCHNER, “Völkisch. Plädoyer für...”, p. 61.

¹⁸¹ U. PUSCHNER, “Völkisch. Plädoyer für...”, pp. 62-63.

¹⁸² U. PUSCHNER, “Völkisch. Plädoyer für...”, pp. 63-65.

¹⁸³ Dit zou de latere protagonisten van de rassenhygiëne beïnvloed hebben. In: P.E. BECKER, *Sozialdarwinismus, Rassismus, Antisemitismus und völkische Gedanke. Wege ins Dritte Reich*, Stuttgart – New York, 1990, p. 502.

gretig geanticipeerd door Blavatsky die via theosofie, wetenschap en religie poogde te verzoenen.¹⁸⁴ De racistisch¹⁸⁵ getinte componenten in haar discours werden steeds prominenter en selectief geïnterpreteerd door protagonisten van de ‘*völkische Bewegung*’ – wat tot een betekenisverschuiving¹⁸⁶ leidde (o.a. van het begrip ‘Ariër’). Op die manier werd Darwins *survival of the fittest*-these een vrijgeleide voor superioriteit van bepaalde rassen.¹⁸⁷ In een parallelle ontwikkeling vervreemdden de uitwassen van de industriële revolutie de mens van zijn vroegere, vertrouwde wereld. Deze gebeurtenissen en hun implicaties zijn gedeelde Europese ervaringen (cf. bv. de algemene opstoot van pseudowetenschappelijke, occulte verenigingen rond de eeuwwisseling), maar kenden een bijzondere weerklank in de Duitstalige gebieden. Samen met deze algemene, maatschappelijke ontwikkelingen ontstond hier de ‘*völkische Bewegung*’ onafhankelijk van antisemitische milieus. Beiden groeiden m.b.v. het ras- en volksbegrip naar elkaar toe. De Gobineau en H. St. Chamberlain kenden in hun thuislanden – respectievelijk Frankrijk en Groot-Brittannië – niet dezelfde bijval als in Duitsland.¹⁸⁸ De ‘*völkische*’ rassenideologie stelde op het sociaaldarwinisme, de eugenetica of rassenhygiëne, en vooral op De Gobineaus ‘*Essai sur l’inégalité des races humaines*’ (1853). Aldus werd geponeerd dat het Arische ras het meest verheven mensenras vertegenwoordigde.¹⁸⁹ Racisme was een constitutief element in het nationalistische discours van de ariosophen en werd in brede kringen aanvaard in het laat-negentiende-eeuwse Duitsland.¹⁹⁰ In het algemeen kan gesteld worden dat de categorie ‘ras’ een dominant paradigma van de (fysische) antropologie in de negentiende en vroege twintigste eeuw was.¹⁹¹ Wanneer men zich de vraag stelt hoe zich de

¹⁸⁴ Volgens Goodrick-Clarke bood de theosofie een vermenging van oude religieuze voorstellingen met nieuwe concepten aan die ontleend waren aan de Darwinistische ontwikkelingstheorie. In: N. GOODRICK-CLARKE, *Die okkulten Wurzeln des Nationalsozialismus*, Graz-Stuttgart, p. 27.

¹⁸⁵ Racistisch, want: “*Brüderlichkeit gibt es nur im eingegrenzten Bereich ‘rassischer’ Zeitgenossenschaft; weil die Völker unter der Perspektive ihrer Evolution eben nicht gleich und die Menschen ergo ungleich sind.*” En ook omdat het resultaat van het racistisch bepaalde opzet is dat: “[...] *die ehemaligen Akteure der Geschichte zu Opfern [werden] des Fortschritts, und diese Konstruktionslogik verleitet dazu, die Kulturen, die man hinter sich gelassen zu haben glaubt, auch zu benennen: die ‘Neger’, ‘Wilden’, ‘Juden’ sind dafür im neunzehnten Jahrhundert nur allzu beliebte Opfer.*” In: H. ZANDER, “Sozialdarwinistische Rassentheorien aus dem okkulten Untergrund des Kaiserreiches”, in: U. PUSCHNER, W. SCHMITZ, J.H. ULBRICHT, eds., *Handbuch zur ‘Völkischen Bewegung’ 1871-1918*, München, 1996, p. 233, p. 244.

¹⁸⁶ Zo zal (bij Steiner) het ‘*Deutschtum*’ in het bijzonder, en niet het blanke ras in het algemeen, steeds meer benadrukt worden in de volmaking van de rassen- en volksgeschiedenis. In: *ibid.*

¹⁸⁷ N. GOODRICK-CLARKE, *The occult Roots of ...*, p. 5.

¹⁸⁸ M.N. HAGOPIAN, “Ideology”, in: A.J. MOTYL, ed., *Encyclopedia of nationalism. Fundamental Themes*, San Diego, 2001, I, p. 394. ; W. SCHMIDT-RICHBERG, E. VON MATUSCHKA, *Von der Entlassung Bismarcks bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (1890-1918)*, Frankfurt am Main, 1968, p. 25. (G. PAPKE, W. RAINER, J. ZIMMERMAN, M. MESSERSCHMIDT, eds., *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648-1939*, München, 1964-1981)

¹⁸⁹ U. PUSCHNER, “Völkisch. Plädoyer für...”, p. 62.

¹⁹⁰ N. GOODRICK-CLARKE, *The occult Roots of ...*, p. 13.

vergroeiing van rassenhygiëne en sociaaldarwinisme met ‘völkische gezindheid’ en ‘Germaans racisme’ als een specifiek Duitse ontwikkeling verklaart (met inbegrip van Oostenrijk-Hongarije), stuit men op verschillende relevante factoren, zoals bijvoorbeeld een nationale frustratie (cf. Mosse die gewezen heeft op een zich afwenden van het woord ‘natie’ ten voordele van het woord ‘volk’) en het gevoel bedreigd te zijn t.g.v. de Duitse geografische ‘Mittellage’ in Europa.¹⁹² Daarenboven heiligde de rassentheorie in Duitsland het doel om de nationale eenheid racistisch te funderen.¹⁹³ Gecombineerd met een romantisch ingekleurd natiebegrip stelt men vast dat: “*Der völkische Nationalismus von der Überzeugung geprägt [ist], dass die Nationen unveränderbar in ihrem Wesen sind und von ‘natürlichen’ Faktoren wie ‘Rasse’ oder Sprache geprägt sind. Zum anderen gibt er dem ‘Volk’ eine absolute Priorität sowohl als Träger der weltgeschichte als auch moralisch*”.¹⁹⁴ M.b.t. het antisemitisme verbond het ‘Joodse vraagstuk’ (‘*die Judenfrage*’) zich met ‘völkisch-alldeutsche’ ideeën en kristalliseerde zich in de tegenstelling van het Duits-zijn tegenover het Jodendom: ‘*Deutschtum*’ VS. ‘*Judentum*’. Deze tegenstelling was een absolute tegenstelling: Joden personifieerden het westerse liberalisme, individualisme, kapitalisme en hun onbetrouwbare natuur was – de romantische logica volgend – het resultaat van hun bloed.¹⁹⁵ Dit rasbepaalde gevoel van superioriteit strookt met een algemeen antithetisch aangelegde ‘völkische’ wereldbeschouwing waarin men zich bedreigd voelt door andere, minderwaardige rassen.¹⁹⁶ Toch nam het antisemitisme in het bijzonder een centrale plaats in in het rasbepaalde denken van de ‘völkische’ ideologie, omdat de Joden de dynamische zelfverwezenlijking van een volk zouden verhinderen. Aldus werd in Duitsland het antisemitisme uit religieuze en racistische middens gevoed.¹⁹⁷ Tot de Eerste Wereldoorlog bleven alvast twee ‘völkische’ stromingen naast elkaar bestaan die met het antisemitisme compatibel waren, enerzijds daar waar aan de eenheid van het volk een culturele invulling gegeven werd, en anderzijds daar waar het racistisch ingevuld werd. Het laatste nam steeds toe, waardoor aan de vooravond van de Grote Oorlog het antisemitisme

¹⁹¹ R.P. SIEFERLE, “Rassismus, Rassenhygiene, Menschenzuchtideale”, in: U. PUSCHNER, W. SCHMITZ, J.H. ULBRICHT, eds., *Handbuch zur ‘Völkischen Bewegung’ 1871-1918*, München, 1996, p. 436.

¹⁹² Becker formuleert deze these als antwoord op de vraag hoe het komt dat verschillende ideologieën zich in Duitsland tot de terroristische ideologie van het nationaalsocialisme verenigd hebben. In: P.E. BECKER, *Sozialdarwinismus, Rassismus, Antisemitismus ...*, p. 506.

¹⁹³ R.P. SIEFERLE, “Rassismus, Rassenhygiene, Menschenzuchtideale”, p. 438.

¹⁹⁴ TH. LINDEMANN, *Die Macht der Perzeptionen und Perzeptionen von Mächten*, Berlijn, 2000, p. 23, voetnoot 39.

¹⁹⁵ L. GREENFELD, “Western Europe”, p. 895.

¹⁹⁶ U. PUSCHNER, “Völkisch. Plädoyer für...”, p. 62.

¹⁹⁷ G.L. MOSSE, “Rassismus; Germanische Utopie; Antisemitismus”, in: *Die völkische Revolution. Über die geistigen Wurzels des NS* (1964), 1991, p. 145.

een vast bestanddeel werd van de ‘*völkische*’ ideologie.¹⁹⁸ Hoewel Volkov deze integratie vroeger in de Duitse geschiedenis situeert (m.n. tegen het einde van de jaren 1870), erkent ze het antisemitisme ook als een constitutief onderdeel van de Duitse ideologie, en neemt hierbij de woorden ‘ethos’ en ‘culturele code’ in de mond. Dit Duitse ethos zou zich kenmerken door: het aanbidden van macht, oorlogsenthouiasme, een streven naar uniformiteit en autoriteit, een pre-industriële zedencodex, anti-egalitarisme, enz. Deze karakteristieken zouden zich als racisme, antifeminisme en antisemitisme geuit hebben.¹⁹⁹

Zo komen we bij de vele manifestaties waarop de ‘*Völkischen*’ bezwaar hadden. Hierboven werden de belangrijkste reeds vermeld. Anderbrügge onderscheidt schematisch vijf clusters van antihoudingen die op hun beurt verwijzen naar bepaalde attitudes, namelijk:

(I.) antiliberalisme: individualisme; algemene mensen-, vrijheids-, grond- en subjectieve rechten; democratie; verdeling van machten; parlementarisme; ideeën van de Franse Revolutie (1789); humanisme; pacifisme; liberaal-kapitalistisch materialisme; staat en grondwet van de Weimar Republiek; meerderheidspartijensysteem; wereldbeschouwelijk pluralisme; federalisme.

(II.) antirationalisme: strikte wetenschappelijkheid; abstracte denken; de verlichting; ‘intellectualisme’; empirisme; objectivisme; positivisme; normativisme; neutralisme; historisme; relativisme; scepticisme; nihilisme.

(III.) antisemitisme: dit verbindt zich met het afkeuren van andere ‘rasbepaald minderwaardige’ volksgroepen.

(IV.) antimarxisme: gericht tegen: materialistische wereldbeschouwingen en geschiedopvattingen; communisme; bolsjewisme; utopisch socialisme; democratisch socialisme.

(V.) antiuniversalisme: christendom; idealistisch natuurrechtsdenken; katholiek universalisme; klerikalisme.²⁰⁰

Het is duidelijk geworden dat de ‘*völkische Bewegung*’ een “*moelijk vatbaar fenomeen*” is. Puschner (2007) stelde: “*Die völkische Bewegung als Trägerin des hybriden, integralen Rechtsnationalismus des wilhelminischen Kaiserreichs und als Teil der sogenannten Konservativen Revolution in der Weimarer Epoche ist ein unübersichtliches, vielschichtiges, in ihrer zerklüfteten Organisationsstruktur im ersten Zugriff schwer fassbares Phänomen.*”²⁰¹ Haar heterogene manifestatie in de vele organisaties²⁰² die haar

¹⁹⁸ W. BERGMANN, “Völkischer Antisemitismus im Kaiserreich”, in: U. PUSCHNER, W. SCHMITZ, J.H. ULBRICHT, eds., *Handbuch zur ‘völkischen Bewegung’ 1871-1918*, München, 1996, p. 461.

¹⁹⁹ SH. VOLKOV, “Antisemitismus als kultureller Code”, in: SH. VOLKOV, *Zehn Essays*, München, 2000, pp. 20-21.

²⁰⁰ KL. ANDERBRÜGGE, *Völkisches Rechtsdenken*, pp. 34-36. Zie ook: U. PUSCHNER, “Völkisch. Plädoyer für...”, p. 61.

²⁰¹ U. PUSCHNER, “Völkisch. Plädoyer für...”, p. 66.

vormden konden niet door een eenvormige ideologie verenigd worden. Toch kan de ‘*völkische*’ rassenideologie als haar fundament beschouwd worden die haar wereldbeschouwing kleurde.²⁰³ Gecombineerd met een historische contextualisering kan hiervan een genuanceerde interpretatie gevormd worden.

3.1.1.4. Naar het nationaalsocialisme.

Het nationaalsocialisme verenigde in de jaren dertig het Duitse volk en sloeg bijgevolg in het voor de Weimar Republiek onbereikbare opzet. Hoewel het Keizerrijk formeel niet langer bestond, was een bepaalde vorm van continuïteit te bespeuren op bijvoorbeeld ideologisch vlak. De volgende paragraaf (3.1.2.) zal ingaan op de concrete politiek-maatschappelijke tumulten die karakteriserend waren voor de Republiek van Weimar. Hier worden ook de ideologische ontwikkelingen aan rechterzijde behandeld.

Wetende wat komen zou wordt vandaag gesteld – de lezer kon het uit bovenstaande analyse reeds afgeleid hebben - dat de ‘*völkische Bewegung*’ in grote mate de ideologisch conceptuele voedster was van de nazi-ideologie. Bij deze stelling wordt gretig Hitler uit zijn ‘*Mein Kampf*’ geciteerd: “*So sehr die Grundgedanken der nationalsozialistischen Bewegung völkische sind, so sehr sind zugleich die völkischen Gedanken nationalsozialistisch*”.²⁰⁴

Zoals aangehaald beschouwde Broszat het nationaalsocialisme als een verzamelbekken van het heterogene gedachtegoed van de ‘*völkische Bewegung*’.²⁰⁵ Het was bij gratie van de afkeer voor het nationale begrip dat men zich richtte naar het volksbegrip. ‘*Völkisch*’ werd na 1918 het parool van een exponentieel groeiend aantal groeperingen bij wie achteraf de ideologische concepten van het nationaalsocialisme terug te vinden zijn.²⁰⁶ Gedurende het interbellum beschreef de levensbaan van de ‘*völkische Bewegung*’ een vreemd parcours: het bereikte een piek en loste vervolgens na het midden van de jaren twintig van de vorige eeuw op onder nationaalsocialistische garde, te wijten aan haar structurele tekortkomingen ten aanzien van het ideologisch verwante NSDAP.²⁰⁷ Nadat haar gedachtegoed geïnterioriseerd werd door de NSDAP, heft laatstgenoemde de overblijvende organisaties die als ‘*völkisch*’ te beschouwen zijn op. Een voorbeeld hiervan betreft het ‘*Alldeutscher*

²⁰² Tegen het einde van de Eerste Wereldoorlog waren er een vijfenzeventigtal völkische groeperingen in Duitsland. In: W. BENZ, *A concise history of the Third Reich*, Berkeley, 2006, p. IX.

²⁰³ U. PUSCHNER, “Völkisch. Plädoyer für...”, p. 66.

²⁰⁴ Benz citeert Hitler in: W. BENZ, *A concise history ...*, p. IX.

²⁰⁵ KL. ANDERBRÜGGE, *Völkisches Rechtsdenken*, p. 68.

²⁰⁶ M. BROSZAT, “Die völkische Ideologie ...”, p. 56.

²⁰⁷ *Ibid.*

Verband’ wiens ideeën door de nazi’s geradicaliseerd werden, waarna het in 1939 door hen werd opgeheven.²⁰⁸ De nazi’s maakten in functie van hun eigen programma gretig gebruik van de vertrouwdheid van bepaalde concepten in het politiek discours. Volgens Bergmann kon het antisemitisme kant en klaar door hen overgenomen worden: ideologisch wijzigden zij er niets aan, het enige wat ze deden was de daad bij het woord voegen.²⁰⁹ Volkov stelt op een gelijkaardige wijze dat er continuïteit heerste in het discours, maar dat: “*Während für die Mehrheit der Deutschen ‘Antisemitismus’ einen kulturellen Code bliebe, hätten die Nazis es im Rahmen ihrer Vernichtungspolitik verwendet*”.²¹⁰

²⁰⁸ Het ‘*Alldeutscher Verband*’ werd in 1891 opgericht, oefende druk uit op de Duitse regering om een agressiever buitenlands beleid te voeren en Duitsland tot een wereldmacht te maken. Het was een van de eerste organisaties die tegen de ‘*Ostjuden*’ ageerde. In: “Pan-German League”, in: A.J. MOTYL, ed., *Encyclopedia of nationalism. Leaders, movements and concepts*, San Diego, 2001, pp. 397-398. ; L. SAERENS, “De anti-Joodse politiek van nazi-Duitsland (1933-1945)”, in: R. VAN DOORSLAER, E. DEBRUYNE, FR. SEBERECHTS, N. WOUTERS, L. SAERENS, *Gewillig België: overheid en jodenvervolgning tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen, 2007, p. 26.

²⁰⁹ W. BERGMANN, “Völkischer Antisemitismus im ...”, p. 461.

²¹⁰ SH. VOLKOV, “Antisemitismus als kultureller ...”, pp. 35-36.

■ Drempel. Concluderend. Een ‘völkische’ afdruk op de geschiedenis?

Intussen is het duidelijk geworden dat de ‘völkische Bewegung’ enkel een terminologische eenheid impliceert en dat ze bijgevolg als een bonte verzamelbeweging²¹¹ waargenomen moet worden. Haar extreme inhoudelijke differentiatie spiegelt zich aan een geatomiseerde organisatorische basis, die kon gaan van informele ‘Stammtische’ tot streng hiërarchisch gereguleerde orden.²¹² Een voorbeeld van dit laatste is de door Lanz von Liebenfels (1874-1954)²¹³ opgerichte sekte ‘Ordo Novi Templi’ (1900).²¹⁴ Raspolitiek en religieus einddoel van deze sekte was de bevrijding van de wereld door eugenetische selectie en uitroeiing van rasbepaalde minderwaardigen.²¹⁵ Lanz was een van de extreemste pleitvoerders van een radicale rassenhygiëne. In zijn discours legt hij een zeer radicale agressie aan de dag om de voor hem gehate moderniteit te vernietigen, meer bepaald door haar vertegenwoordigers d.m.v. eugenetische maatregelen om te brengen. Hijzelf en zijn tijdschrift - ‘Ostara-Gesellschaft für das Herrentum der Blonden’ – moet gezien worden als slechts een aspect, een radertje “im Netz einer Fülle sozialdarwinistischer, rassenanthropologischer und völkischer Initiativen”.²¹⁶

In de literatuur heerst een debat over de invloed van Lanz op Hitler, hij werd aangeduid als: “Der Mann, der Adolf Hitler die Ideen gab”.²¹⁷ Lanz schreef zelf dat: “Weißt du, dass Adolf Hitler einer unserer Schüler ist. Du wirst noch erleben, dass er und dadurch auch wir siegen und eine Bewegung entfachen werden, die die Welt erzittern macht”.²¹⁸ In de

²¹¹ Dit werd plastisch geïllustreerd door E. Hunkel in 1904: “Boden=, Kunst=, Sozial=, und Wirtschafts=Neuformer, Bismarck=, Wagner=, Gobineau= und Chamberlain=Verehrer, Flotten=Freunde, Papst=Feinde, Antisemieten, Heimats=Schützer, Sprachreiner, Sittlichkeits=Bewahrer, Spritt=Bekämpfer, Volks=Erzieher und wie sie alle heißen.” Hunkel werd geciteerd in: U. PUSCHNER, *Die völkische Bewegung im wilhelminischen Kaiserreich: Sprache, Rasse, Religion*, Darmstadt, 2001, p. 262.

²¹² U. PUSCHNER, “Vorwort”, in: U. PUSCHNER, W. SCHMITZ, J.H. ULBRICHT, eds., *Handbuch zur ‘völkischen Bewegung’ 1871-1918*, pp. XI-XII, p. XX.

²¹³ De ‘Deutsche Biographische Enzyklopädie’ licht bij Lanz toe: “[...] trat 1893 als Novize in das Zisterzienserstift Heiligenkreuz bei Wien ein, das er 1899 verließ, um die Sekte ‘Ordo Novi Templi’ zu gründen, deren Ziel die Rückkehr zu blau, blondem Ariertum war. 1904 veröffentlichte [er] sein erstes ideologisches Werk, die ‘Theozoologie, oder die Kunde von den Sodoms-Afflingen und dem Götterelektron’, 1905-1918 gab er die rassistische Zeitschrift ‘Ostara’ als ‘Briefbücherei der Blonden und Mannesrechtler’ heraus. Adolf Hitler, der zunächst stark durch Lanz’ ideologischere Denkstruktur beeinflusst war, erteilte ihm später Schreibverbot.” In: W. KILLY, R. VIERHAUS, eds., *Deutsche Biographische Enzyklopedie*, München, s.d., p. 251.

²¹⁴ Of: de ‘Orde van de Nieuwe Tempeliers’: een ‘rasreligieuze sibbengemeenschap’ en een medium om de racistische gnosis in het heden te doen herleven. In: S. VON SCHNURBEIN, ed., *Völkische Religion und Krisen der Moderne: Entwürfe ‘arteigener’ Glaubenssysteme seit der Jahrhundertwende*, Würzburg, 2001, p. 215

²¹⁵ N. GOODRICK-CLARKE, *Die okkulten Wurzeln ...*, p. 96, pp. 98-99, p. 109. ; W. DAIM, *Der Mann, der Adolf Hitler die Ideen gab. Von den religiösen Verirrungen eines Sektierers zum Rassenwahn des Diktators*, München, 1958, p. 64.

²¹⁶ D. KERBS, J. REULECKE, eds, *Handbuch der deutschen Reformbewegungen, 1880-1933*, Wupperthal, 1998, p. 201.

²¹⁷ W. DAIM, *Der Mann, der ...*, 284 p.

literatuur wordt gesteld: “*Nicht ganz zu Unrecht hat man in diesem Wiener einen Ideenspender für Adolf Hitler gesehen*”.²¹⁹ Daim gaf het startschot om de beïnvloeding te onderzoeken. Hoewel hij stelt dat Lanz niet de enige intellectuele bron voor Hitler was, meent hij m.b.t. het door de NSDAP opgelegde schrijfverbod aan Lanz dat “*man [ihm] nicht als legitimen Vater anerkennen [wollte] sein geistiges Kind war sehr unbotmäßig [...]*” – hierbij zou de getuigenis van Lanz zijn these moeten ondersteunen.²²⁰ Goodrick-Clarke vermeldt de parallellen die meer in het algemeen te ontwaren zijn tussen armanen, ariosofen, rune-occultisten en de ideeën van het nationaalsocialisme. Hierbij merkt hij op dat er ideologisch een overlapping bestaat tussen Lanz en Hitler (m.b.t. hun manicheïstisch-dualistische wereldbeschouwing), maar dat er tegelijkertijd belangrijke verschillen zijn (bv. m.b.t. de occulte tradities van Lanz).²²¹ Fest is de mening toegedaan dat Daim de invloed van Lanz op Hitler overschat. Hij oordeelt dat Lanz’ tijdschrift de ‘*Hintereingang*’ voor Hitler was naar de door hem begeerde maatschappij, maar dat Hitler minder door de ideeën van Lanz dan wel door zijn verschijning beïnvloed werd.²²² Tenslotte pleit Mosse ervoor, om te doen wat z.i. het meest zinvol lijkt, namelijk Hitler op zijn woord nemen en zijn getuigenis volgen.²²³ Dit is m.i. ook niet bevredigend, aangezien Hitler opzettelijk bepaalde bronnen vermelden of verzwijgen kon. De mate van beïnvloeding is niet geheel eenduidig te bepalen en ligt waarschijnlijk in het midden van de moeilijke²²⁴ verhouding tussen de ‘*Völkische Bewegung*’ en het nationaalsocialisme – men vergelijk hierbij beide polen: Hitler die de ‘*Völkischen*’ – Lanz inclus - bij wijlen kleineerde, en Lanz die na de Tweede Wereldoorlog politiek correct meende dat hij “[...] *sich die Sache anders in praxi vorgestellt hätte*”.²²⁵

Hoewel het een interessant debat is, is de vraag wie het wereldbeeld van Hitler gevormd heeft niet de kernvraag. Beide – ‘*völkische*’ guru en vermeende adept – verworven overtuiging en (ideologische) verblinding uit het teleologische doel om de hemel op aarde te scheppen. Voor Lanz zou het door sodomie vernietigde zuivere rassenparadijs na een strijd

²¹⁸ Lanz geciteerd door Daim, in: W. DAIM, *Der Mann, der...*, p. 28.

²¹⁹ G. HARTUNG, “Völkische Ideologie”, in: U. PUSCHNER, W. SCHMITZ, J.H. ULBRICHT, eds., *Handbuch zur ‘völkischen Bewegung’ 1871-1918*, pp. 40-41.

²²⁰ W. DAIM, *Der Mann, der...*, p. 21, p. 36, p. 183.

²²¹ N. GOODRICK-CLARKE, *Die okkulten Wurzeln...*, p. 167, p. 170, p. 174.

²²² Y.C. FEST, *Hitler: eine Biographie*, Frankfurt am Main, 1973, pp. 60-61.

²²³ G.L. MOSSE, *Ein Volk, ein Reich, ein Führer: die völkischen Ursprünge des Nationalsozialismus*, Königstein, 1979, p. 309.

²²⁴ U. PUSCHNER, *Die völkische Bewegung...*, pp. 10-11.

²²⁵ W. DAIM, *Der Mann, der...*, p. 26.

met de Ariër als overwinnaar weer opgericht worden. Hiervoor zouden verschillende maatregelen genomen worden.²²⁶ Op het eerste gezicht is de gelijkenis van een aantal gesuggereerde maatregelen met de praktijk van het ‘Derde Rijk’ frappant. Hoewel er steeds aan herinnerd moet worden dat Lanz een exponent was van een extreem radicaal rassenhygiënisch wereldbeeld – misschien zelfs het extreemst mogelijke -, reikt een historische contextualisering factoren aan die een dergelijk discours evenwel nog niet logisch, maar wel enigszins begrijpbaar maken. Wat meer betekenisvol is dan het aanduiden van de geestelijke voorvader van Hitler, is dat er aangaande inhoudelijke standpunten parallellen (maar tegelijkertijd ook verschillen) te onderscheiden zijn tussen Hitler en ‘*völkische*’ kringen. Dit zou er op kunnen wijzen dat er een proces bezig was, dat individuen op een gelijkaardige wijze vormde. Het was het toenmalige (sociologische/politieke/historische) milieu dat individuen als Lanz en zijn aanhangers liet gedijen en zich door de hen omringende wereld lieten inspireren. M.b.t. zijn vermeende invloed wordt ongenueanceerd gesteld dat ‘Hitler het product van zijn generatie’ was. Deze stelling smeekt om een ruimere inbedding van het individu in de geschiedenis. Dan wordt duidelijk dat ‘Hitler’s generatie’, de Duitse grenzen overstijgt. Een figuur als Lanz kon niet gedijen in een – zowel intellectueel als niet-intellectueel – milieu dat vreemd was voor het sociaaldarwinisme en de eugenetica. Deze traditie (van Darwin tot Blavatsky) was een gedeelde Europese traditie, die echter, in het Duitstalige gebied een bijzondere weerklank kende, door de combinatie van verschillende factoren: pangermanisme; theosofie; het ‘jodenvraagstuk’ dat zich verbond met ‘*völkisch-alldeutsche*’ ideeën en op de spits gedreven werd door *Judentum* tegenover *Deutschtum* te plaatsen in combinatie met het prediken van rassenhygiëne.

Opvallend hierin is de veralgemening van het ‘Jodenvraagstuk’ tot deze sociaal-ethische antithese van racistisch en cultureel ingekleurd Duits-zijn tegenover een vermeende - rassenantisemitische schadelijke - joodse identiteit. Wanneer men de beruchte ‘tijdsgeest’ kleur doet bekennen kan deze simplistische antithese enigermate een bepaalde logica ontbloten. Indien deze logica door bepaalde actoren kan vertegenwoordigd worden, loopt ze ideeënhistorisch gezien van Darwin tot Blavatsky. Op het feitelijke niveau – waar ideeën zich kristalliseren in organisaties en programmadoelstellingen – volgt ze het kronkelige pad van de ‘*völkische*’ agitators in het Duitse en Oostenrijk-Hongaarse rijk, die zich arbitrair op deze ideeën beriepen. Beide niveaus articuleerden zich binnen de structurele perikelen van industrialisering, modernisering en kapitalistische cycli, die de maatschappelijke constellatie (m.b.t. de organisatie van productie, arbeid, bevolking, en de aangemeten rol

²²⁶ ‘Positieve’ maatregelen: een rassengodsdienst instellen; premies voor huwelijken tussen Ariërs; bijzondere rechten voor Ariërs; tuchtkloosters voor moeders; tuchtkolonies voor Ariërs; polygamie; opvoeding tot ‘*Arioheroik*’; beschermingsorganisaties; enz. Negatieve maatregelen: anticonceptiemiddelen; castratie; sterilisatie; geen welzijnszorg; slavernij; dwangarbeid; deportatie; prostitutie; ‘*Kanonenfutter*’; liquidatie; opheffen van de persvrijheid; enz. In: W. DAIM, *Der Mann, der...*, p. 198, p. 201, p. 206.

van de overheidsorganen hierin). Het is evident dat het op het niveau van het contemporaine individu onmogelijk was om dit in het ‘correcte’ interpretatieve raamwerk waar te nemen. En in deze onduidelijkheid was een vluchten voor de moderniteit of een eenvoudige repliek zoals ‘de Joden zijn ons ongeluk’ verleidelijk.

Kanttekening bij de ‘*völkische Bewegung*’ en Duitslands ‘*Werdegang*’.

Bovenstaande geschiedenis van het Duitse nationalisme is een concreet voorbeeld om aan te geven dat verschillende schalen - één die oog heeft voor langetermijntwikkelingen en één die oog heeft voor conjuncturele en ‘bijzondere’ ontwikkelingen - tegelijkertijd gehanteerd moeten worden.²²⁷ De ideologie van de ‘*völkische Bewegung*’ moet in combinatie met het bewustzijn van een economische mogendheid in wording en de wil tot het worden van een absolute mogendheid (militair en politiek) gezien worden. Bij het innemen van een bepaalde positie is de perceptie van het eigen verleden en de perceptie op de relatie die men heeft t.a.v. anderen determinerend. Een vraag die hierbij gesteld kan worden, is of er mogendheden zijn die de eigen groei of zelfs de eigen existentie zouden bedreigen. Het Duitsland net na de verenigingsoorlogen (1864-1871) leefde in een hobbesiaans denkkader in overtuiging dat het bedreigd werd door de omringende mogendheden tegenover wie een achterstand in te halen was. Het historisch structurele (bv. de zich sinds 1648 volgens natieprincipe zichzelf structurerende internationale orde) en het historisch conjuncturele (de ‘samenloop’ van historische gegevens, zoals bv. het machtszwaartepunt op het Europese continent) is cruciaal voor het historisch bijzondere (bv. het ontstaan van de ‘*völkische Bewegung*’).

Dit zet o.a. aan tot nadenken over politieke betogen die vormelijk steeds weer herhaald worden, zonder inhoudelijke reflectie, resulterend in een (on)bewuste indoctrinatie en mogelijks tot al dan niet gewenste gewelddadige conflicten. De pathologische retoriek van een Lanz von Liebenfels past in een hobbesiaanse zelf- en wereldperceptie. Zijn positie is als marginaal te betrachten, maar tegelijkertijd was hij rakelings verbonden met de bekommernis en ongerustheid over het verdwijnen van het oude, bekende en vertrouwde - een zorg die in veel bredere maatschappelijke groeperingen leefde.²²⁸

²²⁷ Het is de bedoeling om dit m.b.t. Reeder ook te doen.

²²⁸ Hoewel er meer verschillen dan gelijkenissen zijn, kan de pathologische retoriek van Lanz het discours van bv. Radovan Karadzic oproepen. De ervaring die voor beiden beslissend was, was het afscheid van het vertrouwde, respectievelijk Oostenrijk-Hongarije en Joegoslavië. Lanz in dit verband: “*Soll nun Österreich-Ungarn bestehen bleiben oder nicht? Die Frage ist zu beantworten: es wird bestehen bleiben, weil es einfach bestehen muss.*” In: *Ostara*, 6 ‘*Rasse und äußere Politik*’ (1913), p. 9.

3.1.2. Politieke en maatschappelijke veranderingen.

Het blikveld van de historicus op de ‘korte twintigste eeuw’ (Hobsbawm) wordt omzoomd door de Eerste Wereldoorlog en de omwentelingen in het kielzog van de ineenstorting van de Sovjet-Unie (1989/1991). Wat volgde op de Eerste Wereldoorlog was een ‘*Umwertung aller Werte*’: de negentiende-eeuwse vooruitgangsideeën kwamen op de helling te staan en de burgerlijke, liberaal-democratische grondbeginselen werden op de rooster gelegd door het communisme en vervolgens door het Italiaanse fascisme, het Duitse nationaalsocialisme en andere autoritair-corporatistische stromingen.²²⁹ De politieke instabiliteit die mede veroorzaakt werd door het invoeren van het Algemeen Enkelvoudig Stemrecht na de Eerste Wereldoorlog werd versterkt door de economische wereldcrisis. Resultierend in een crisis van de liberale, parlementaire democratie.²³⁰ De wereld ontvlamde in een tweede wereldbrand waarvan de actoren achteraf opgesplitst werden in twee kampen: zwart en wit, goed en fout - te simplistisch om met de complexe werkelijkheid overeen te stemmen. Deze ‘*Umwertung aller Werte*’ was grotendeels een gedeelde West-Europese ervaring. Hier zal de focus op de biotoop van Reeder komen te liggen: Duitsland. Met paragraaf (3.1.1.) in het achterhoofd weet men dat de vooruitgangsideeën van de verlichting er anders onthaald werden dan in Frankrijk of Groot-Brittannië. De nationalistisch-ideeënhistorische stand van zaken in Duitsland werd hierboven geschetst, de analyse wordt nu toegespitst op de politiek-maatschappelijke ontwikkelingen vanaf het einde van de Eerste Wereldoorlog: ‘*Die Urkatastrophe Deutschlands*’ (W.J. Mommsen). Verschillende instituten – waaronder de staat, de politieke partijen en het leger – en hun invloed op de toenmalige actoren – waaronder Reeder – staan centraal.

3.1.2.1. Politieke ontwikkelingen.

De binnenlandse dans op de vulkaan op de tonen van inflatie en herstel.

Het kan niet overschat worden hoezeer het verlies van de Eerste Wereldoorlog woog op het Duitsland van het Interbellum. W.J. Mommsen maakte een veelzeggende vergelijking: net zoals de oorlog een puinhoop achterliet op de slagvelden, maakte het een puinhoop van de hoop en verwachtingen van een natie.²³¹ De oorlog woog in velerlei vormen zwaar op Duitsland o.a. in de vorm van de hyperinflatie en de economische onzekerheid, de territoriale verliezen, de constitutionele onstandvastigheid en de onmogelijkheid van het

²²⁹ R. VAN DOORSLAER, “Gebruikt verleden...”, p. 229.

²³⁰ N. WOUTERS, *De Führerstaat: overheid en collaboratie in België (1940-1944)*, Tielt, 2006, p. 11.

²³¹ W.J. MOMMSEN, “Deutschland”, in: G. HIRSCHFELD, G. KRUMEICH, I. RENZ, *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, Paderborn, 2003, p. 29.

politieke establishment om steun van de bevolking voor haar beleid te krijgen.²³² Tegen het einde van 1923 stond één dollar gelijk met vier triljoen Duitse mark, de middenklasse was verpauperd en gedemoraliseerd. Met de hyperinflatie verdween in Duitsland het geloof in de normen en waarden van de burgerlijke maatschappij.²³³ Daarnaast stond men recent in confrontatie met een extreem gewelddadige oorlog die langs Duitse zijde aan meer dan twee miljoen soldaten het leven gekost had.²³⁴

De toon die hiermee gezet is, geeft al aan wat komen zou: reeds bij het formeel uitroepen van de Republiek van Weimar op 9 november 1918 was er onenigheid. Op dezelfde dag proclameerde de Spartacusbond bij monde van Karl Liebknecht - die samen met Rosa Luxemburg aan de spits stond van extreem links – de ‘Vrije Socialistische Republiek’. De regering sloeg de opstand van de bond (van 5 tot 12 januari 1919) neer, Liebknecht en Luxemburg werden door vrijkorpslui vermoord (15 januari 1919). Vanaf het begin werd de Republiek dus uitgedaagd vanuit linkse en rechtse middens.²³⁵ De dynamiek om vanuit de arbeiders- en soldatenraden verdedigingsverbanden op te richten kwam pas echt op gang na de gevechten in Berlijn (januari 1919) en de moord op Liebknecht en Luxemburg.²³⁶ Het geweld betekende een continue hypothekering van de Weimarrepubliek om een stabilisatieproces mogelijk te maken. De burgeroorlog die de geboorte van de Weimarrepubliek inluide voor een periode van twee jaar (van 1919 tot 1921) is niet louter te interpreteren als het resultaat van een ‘brutalisering’ te wijten aan de oorlogservaring. Vanuit burgerlijke middens kwam de impuls om het tumult te onderdrukken uit een angst voor de sociaaldemocratische arbeidersbeweging en bij uitbreiding voor de activiteiten uit radicaal linkse hoek. Laatstgenoemde werd gepercipieerd als een bedreiging voor de Duitse eenheid, die de burgerij te allen prijze wilde herstellen.²³⁷ De angst voor het bolsjewisme zal ook later door de nationaalsocialisten ten volle uitgebuit worden. De nationale verzameling die op 19 januari 1919 verkozen werd, gaf echter aan afstand te willen nemen van radicale aspiraties: 82 procent van de stemmen ging naar partijen die zich voor de Republiek wilden inspannen, aldus kreeg de ‘*Weimarer Koalition*’²³⁸ vorm. Het zwaard van

²³² In: “German nationalism”, p. 190.

²³³ M. WILDT, *Generation des Unbedingten...*, pp. 63-64. ; J. COLTON, L. KRAMER, R. PALMER, *A history of the modern world*, Boston, 2002, p. 751.

²³⁴ M. WILDT, *Generation des Unbedingten...*, p. 68.

²³⁵ W. RAINER, E. VON MATUSCHKA, *Reichswehr und Republik (1918-1933)*, Frankfurt am Main, 1970, pp. 12-16. (G. PAPKE, W. RAINER, J. ZIMMERMAN, M. MESSERSCHMIDT, eds., *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648-1939*, München, 1964-1981)

²³⁶ D. SCHUMANN, *Politische Gewalt in der Weimarer Republik, 1918-1933. Kampf um die Strasse und Furcht vor dem Bürgerkrieg*, Essen, 2001 pp. 359-363.

²³⁷ D. SCHUMANN, *Politische Gewalt in ...*, p. 49.

Damocles dat sinds 10 januari 1920 boven deze coalitie hing, ging de geschiedenis in onder de naam ‘Vredesverdrag van Versailles’ – van Duitse kant betiteld als ‘*Versailler Diktat*’ of ‘*Schandfrieden von Versailles*’.²³⁹ In de literatuur zal men stellen dat het ongezien was in welke mate een natie obsessief gecaptiveerd werd door een verdrag zoals Duitsland het was in de jaren twintig en dertig.²⁴⁰ Het was een continue druk op de schouders van zij die het Verdrag aanvaard hadden. Gedurende vijf jaar tekende zich een periode van spanning af, die vanaf het aantreden van de regering gefundeerd op een coalitie tussen de SPD en de DVP (de nationaalliberale *Deutsche Volkspartei*) o.l.v. Stresemann (1878-1929) op 13 augustus 1923, plaats zal maken voor een vijfjarige periode van ontspanning (van 1924 tot 1929).²⁴¹

De eerste vijfjarencyclus van spanning kenmerkte zich o.m. door (I.) de ontgoocheling over het mislukken van het inruilen van het keizerrijk voor een democratisch-parlementaire republiek om gunstigere vredesvoorwaarden te bedingen; (II.) de Belgisch-Franse bezetting van het Rijnland in 1923; (III.) communistisch, maar gevaarlijker, want populairder, monarchistisch en anti-republikeins geweld met de Kapp-Lüttwitz-Putsch (13 maart 1920) als hoogtepunt. Een indicatie voor de gespannen sfeer was het ‘*Gesetz zum Schutz der Republik*’ (21 juli 1922)²⁴² dat de doodstraf of het tuchthuis voorschreef voor personen die een aanslag op een regeringslid beraamden of doorvoerden.²⁴³ In 1923 poogde Hitler tevergeefs een nationale revolutie te ontketenen (de zgn. ‘*Bierhallenputsch*’). Hij werd tot vijf jaar cel veroordeeld, maar kwam na een jaar vrij.²⁴⁴

²³⁸ Bestaande uit: de SPD (die *Sozialdemokratische Partei Deutschlands*); het katholieke *Zentrum* en de nieuw opgerichte linksliberale DDP (*Deutsche Demokratische Partei*).

²³⁹ Het legde de gehele verantwoordelijkheid voor de oorlog aan Duitse kant en omvatte stipulaties aangaande: gebiedsafstand (Elzas-Lotharingen aan Frankrijk; gebiedsafstand aan Polen; Danzig kreeg een apart statuut; Eupen-Malmedy ging naar België; het Saargebied kwam onder bestuur van de Volkenbond; de gebieden ten oosten van de Rijn werden door de voormalige geallieerden bezet; verlies van alle overzeese gebieden); ontwapening (het eiste de volledige ontwapening van Duitsland; het Duits leger werd gereduceerd tot een beroepsleger van maximum 100 000 militairen; demilitarisering van het Rijnland); de uitlevering van Keizer Wilhelm II; berechten van oorlogsmisdaden); financiële herstelbetaling van 132 miljard Goudmark.

²⁴⁰ D.F. VAGTS, “International Law in the Third Reich”, in: *The American Journal of International Law*, 84, 3 (1990), p. 664.

²⁴¹ W. RAINER, E. VON MATUSCHKA, *Reichswehr und Republik ...*, p. 26.

²⁴² Het overspande een periode van vijf jaar, werd op 2 juni 1927 verlengd, werd op 25 maart 1930 afgezwakt en uiteindelijk op 20 december 1932 opgeheven. In: W. RAINER, E. VON MATUSCHKA, *Reichswehr und Republik ...*, p. 24.

²⁴³ W. RAINER, E. VON MATUSCHKA, *Reichswehr und Republik ...*, pp. 22-24.

²⁴⁴ J. Colton, L. Kramer, R. Palmer, *A history of ...*, p. 791.

De tweede cyclus wordt gezien als een periode van ontspanning, met o.a. het inruilen van het ‘Young plan’ voor het ‘Dawes plan’ om de herstelbetalingen te garanderen - met de ontruiming van het Rijnland in het kielzog hiervan (1924) -, het afzweren van oorlog als middel in de politiek (Locarno, 1925)²⁴⁵, en de opname van Duitsland in de Volkenbond (10 september 1926). Er werd veel Amerikaans privé-kapitaal geïnvesteerd in Duitsland, waardoor het een geleidelijk economisch herstel en meer welvaart kende.²⁴⁶

Het inlandse politieke onevenwicht trekt opnieuw de aandacht, want vanaf 1929 kan men de aangroei van een parlementaire crisis ontwaren. De extremistische partijen aan linker- en rechterzijde stelden geen democratische oppositie voor qua volksvertegenwoordiging, maar holden het aanzien en de invloed van de Rijksdag daarbuiten uit. Uiteindelijk was het niet te verbergen dat: “*die Idee des parlamentarischen Regierungssystems zu schwinden begann und die Verfassungsnormalität der parlamentarischen Demokratie bereits gestört war*” (Conze).²⁴⁷ Een oorzakelijk verband wordt gezien in het gegeven dat buitenparlementaire groepen in het politieke veld actief konden worden. Rainer en Von Matuschka zien de wortels van deze parlementaire crisis niet in de Republiek, maar in de negentiende eeuw (en nemen daarmee hun standpunt in in het *Sonderweg*debat). In het begin van de jaren dertig – toen de Republiek in haar zwaarste crisis zonk – was rijkspresident von Hindenburg (1847-1934) de situatie niet meer meester.²⁴⁸

In Duitsland begon de financiële en economische crisis reeds in de winter van 1928/1929 - dus vóór de fatale beurscrash van 24 oktober 1929. Het toenemend aantal individuen zonder inkomsten en een verslechtering van de rijksfinanciën te wijten aan de schuldenlast verbonden zich eind 1929 met de wereldwijde economische crisis waartegenover de ‘Grote Coalitie’ uiteindelijk het onderspit moest delven – rechts anticipeerde gretig en aldus wordt het jaartal 1929 als een keerpunt in de geschiedenis van de Republiek beschouwd.²⁴⁹ Wankele democratische regeringen bleken zich niet te kunnen bestendigen tegen de gevolgen van de crisis van het liberaal-economisch systeem op wereldvlak. O.a. in de zgn. ‘Republiek zonder republikeinen’. In deze context werd de drang naar een ‘Führer’ die beslissingen zou nemen, zijn verantwoordelijkheden zou opnemen, en de nationale trots zou herstellen, steeds sterker.²⁵⁰ De angst voor links en de nationale ontzetting over het Verdrag van Versailles kwam het rechtse politieke spectrum ten goede. Hitler speelde hierop

²⁴⁵ Duitsland tekende er ook een verdrag met Frankrijk en België dat het de onderlinge grenzen zou respecteren.

²⁴⁶ W. RAINER, E. VON MATUSCHKA, *Reichswehr und Republik ...*, pp. 28-30. ; J. COLTON, L. KRAMER, R. PALMER, *A history of ...*, p. 751.

²⁴⁷ Conze geciteerd in: W. RAINER, E. VON MATUSCHKA, *Reichswehr und Republik ...*, p. 31.

²⁴⁸ W. RAINER, E. VON MATUSCHKA, *Reichswehr und Republik ...*, pp. 31-32.

²⁴⁹ W. RAINER, E. VON MATUSCHKA, *Reichswehr und Republik ...*, pp. 32-35.

²⁵⁰ J. Colton, L. Kramer, R. Palmer, *A history of ...*, p. 773.

meesterlijk in, daar waar hij aanhang kende, vormde zijn gepropageerd antisemitisme een grote gemene deler. Hitler kon in het bijzonder rekenen op de financiële steun van Duitse financiers en industriëlen die het communisme vreesden. Dit kwam de massapropaganda en de massamanifestaties van de partij ten goede, en hun verkiezingsresultaat in het verlengde hiervan. Zo zal later de jurist en toekomstig topfiguur in de SS Best wijzen op deze andersoortige organisatie van de NSDAP waardoor zij zich van de zeer op elkaar lijkende rechtse partijen onderscheidde (cf. infra). De Coalitie viel (27 maart 1930) en de Rijksdagverkiezingen van september 1930 betekenden een overwinning voor de NSDAP die 18,3 procent van de stemmen haalde en ook voor de KPD met 13,1 procent (de verliezers betroffen de staatssteunende partijen en ook de DNVP). Op 31 juli 1932 herhaalden dezelfde partijen hun overwinning met respectievelijk 37,4 procent en 14,6 procent van de stemmen. Wanneer het kabinet Schleicher viel (28 januari 1933), kende von Hindenburg het kanselierschap aan Hitler toe (30 januari 1933). In tegenstelling tot wat de industriële en financiële top en Von Papen dachten, was Hitler niet kort te houden. De door hem doorgevoerde ‘*Gleichschaltung*’ begon reeds vóór het vergaren van dictatoriale macht. Hij dwong nieuwe verkiezingen af maar maakte een normale verkiezingsstrijd met behulp van het geweld van zijn formaties onmogelijk. De brand in de Rijksdag (27 februari 1933) – waarvan de schuld in communistische schoenen geschoven werd – en de algemene terreur ten spijt hadden de nationaalsocialisten met slechts 44 procent van de stemmen nog geen volstreekte meerderheid, geallieerd met de nationalisteng behaalde men 52 procent.²⁵¹

3.1.2.2. Het ‘Derde Rijk’.

‘*Gleichschaltung*’ (‘gelijkschakeling’).

In een sneltempo werden vanaf 1933 ingrijpende maatregelen getroffen. Duitsland werd voor de eerste keer geheel gecentraliseerd. ‘*Reichsstatthalters*’ (~ gouverneurs) voerden vanaf nu in de regio’s Hitlers beleid uit. Vakbonden werden verboden; alle politieke partijen – buiten de NSDAP – werden afgeschaft; concentratiekampen werden ingericht voor vijanden van de staat; de gehele media kwamen onder nazicontrole; en er was een continue toename van anti-joodse maatregelen. Op 30 juni 1934 vond de ‘Nacht van de Lange Messen’ plaats, het moment waarop Hitler bloedig afrekende met rivalen van de NSDAP, waaronder leden van de ‘*Sturmabteilung*’ (SA). De seniele president von Hindenburg stierf op 2 augustus 1934 en nog op dezelfde dag verenigde Hitler in zijn persoon als ‘*Reichsführer*’ de functies van president en kanselier. Parlement, verkiezingen en staatsregeringen stonden buiten spel. Duitsland werd verdeeld in districten – ‘*Gauen*’ genaamd – die o.l.v. overtuigende nazi’s (‘*Gauleiter*’) stonden. Als ultieme bekroning van de

²⁵¹ B. JACKISCH, “Die Deutsche Volkspartei 1918-1933. Die Christlich-Nationale Bauern- und Landvolkpartei” (review), in: *Journal of Modern History*, 76, 4 (2004), pp. 992-993. ; J. COLTON, L. KRAMER, R. PALMER, *A history of ...*, pp. 792-793. ; W. RAINER, E. VON MATUSCHKA, *Reichswehr und Republik ...*, pp. 35-39. ;

machtsgreep moesten officieren, soldaten, beambten en rijksministers een persoonlijke eed zweren op de ‘*Führer des Deutschen Reiches und Volkes Adolf Hitler*’²⁵² - terwijl de ‘*Wehrmacht*’ ten tijde van Weimar een eed zwoer op de Republiek en haar grondwet. Na de Tweede Wereldoorlog vormden deze woorden het belangrijkste motief om de trouw aan Hitler te verklaren: “*Ich schwöre bei Gott diesen heiligen Eid, dass ich dem Führer des Deutschen Reiches und Volkes Adolf Hitler, dem Oberbefehlshaber der Wehrmacht, unbedingten Gehorsam leisten und als tapferer Soldat bereit sein will, jederzeit für diesen Eid mein Leben einzusetzen*”.²⁵³ De centralisatiebeweging ten spijt, bleef het ‘Derde Rijk’ zich kenmerken door een heterogeniteit op verschillende niveaus.

Polycratie en chaos onder Duits cachet = ‘Organisiertes Chaos’ (Broszat).

Met de machtsgreep startte het proces van de infiltratie van het nationaalsocialistische partijapparaat met de bestaande overheidsorganen. In H. Mommsens woorden had dit een door niemand geplande ‘*politiek van cumulatieve radicalisering*’ tot gevolg, met de rassenpolitiek als belangrijk voorbeeld.²⁵⁴ Deze infiltratie moet gezien worden als een fundamenteel kenmerk van het ‘Derde Rijk’, zo zal duidelijk worden dat het nationaalsocialistische ‘systeem’ eigenlijk vrij onsystematisch²⁵⁵ en allesbehalve een monoliet was.

De interne strijd werd gestructureerd door de NSDAP met de SS als infiltratiespeerpunt o.l.v. Himmler als ‘*Reichsführer-SS*’ enerzijds, en de staat, vertegenwoordigd door het landmacht (‘*das Heer*’, onder het bevel van het ‘*Oberkommando des Heeres*’, OKH) en de ambtenarij anderzijds. De SS poogde de politie onder controle te krijgen om zo de macht in de staat te verwerven. Deze infiltratie werd op de bezette gebieden geëxtrapoleerd.²⁵⁶ De

²⁵² “Nazism”, in: A.J. MOTYL, ed., *Encyclopedia of nationalism. Leaders, movements and concepts*, San Diego, 2001, II, p. 365-366. ; E. STOCKHORST, *5000 Köpfe: wer was was im 3. Reich*, Kiel, p. 9.

²⁵³ M. SALEWSKI, H. SCHOTTELIUS, G.-A. CASPAR, *Wehrmacht und Nationalsozialismus (1933-1939)*, München, 1978, pp. 81-82. (G. PAPKE, W. RAINER, J. ZIMMERMAN, M. MESSERSCHMIDT, eds., *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648-1939*, München, 1964-1981)

²⁵⁴ “*Typisch voor de fascistische politiek en ook voor de fase, dat de fascisten alleen nog een ‘beweging’ vormden, is het gebruik van propagandaslogans (o.a. over de ‘Volksgemeinschaft’) om feitelijke sociale conflicten te verdoezelen en zowel politieke compromissen als de keuze van prioriteiten te vervangen. Terwijl de beweging als zodanig binnen de regering steeds meer aan invloed verloor en niet langer politieke initiatieven kon ontplooien werd haar principe van ‘oplossingen zonder conflict’ overgeheveld naar de overheidssfeer. [...] Deze tendens leidde tot de cumulatieve radicalisering, waardoor extravagante doelstellingen, die eerst pas in een verre toekomst realiseerbaar leken, nu binnen handbereik kwamen te liggen. Op deze manier werd het mogelijk om op sommige van de langetermijndoelen van het Duizendjarige Rijk vooruit te lopen, zoals de vernietiging van de joden, de eliminatie van de Oosteuropese elites, Himmlers schimmige kolonisatieplannen en het kweken van een Groot Duitse elite.*” Lorenz citeert Mommsen. In: CHR. LORENZ, *De constructie van ...*, Amsterdam, 2006, pp. 96-97.

²⁵⁵ Waardoor o.a. Hitler niet van alles op de hoogte was. In: D.F. VAGTS, “International Law in ...”, p. 663.

²⁵⁶ A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel (1942-1944). Eerste deel: de Sicherheitspolizei in België. Kritische studie over het ontstaan, de ontwikkeling, de bevoegdheid, de organisatie van de SS-politie en haar verhouding tot het militair bestuur”, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede*

tweedeling om deze strijd waar te nemen, leent zich tot een interpretatieve eenvoud, maar de realiteit was complexer. Wanneer naar de realiteit gekeken wordt, wordt duidelijk dat deze dichotomie zich kenmerkte door verschillende overbruggingen of gedeelde loyaliteiten, zoals bv. ook Reeder ‘*SS-Ehrenführer*’ was (cf. 3.1.4.). Hier wordt stilgestaan bij de politieke en politionele strijd van Himmler binnen het ‘Derde Rijk’. Sinds 1936 verenigde Himmler de partijfunctie van ‘*Reichsführer-SS*’ - waardoor hij rechtstreeks afhankelijk was van Hitler -, en de staatsfunctie van ‘*Chef der deutschen Polizei*’ - waardoor hij ondergeschikt was aan de minister van binnenlandse zaken. Deze laatste onderschikking was echter formeel en niet reëel, Himmler werd tenslotte tot minister van binnenlandse zaken gepromoveerd (augustus 1943). Als politiehoofd beoogde hij de ‘*Entstaatlichung der Polizei*’: het ondergraven van de staatsmacht door de politieke politie af te scheiden van de administratie en ze te versmelten met de SS. Deze geëmancipeerde politie moest de kern vormen van een politieke administratie. Het inplanten van een ‘*Höherer SS-und Polizeiführer*’ (HSSPF) in een bezet gebied, betekende de inplanting van een ‘regionale Himmler’ (In ’t Veld) buiten Duitsland en betekende de bekroning van het ondergravingswerk van de partij en dus van de politieke en politionele belangen van de SS aldaar.²⁵⁷ Organisatorisch zag de emancipatie van de politie er als volgt uit: Himmler riep in 1936 twee ‘*SS-Hauptämter*’ in het leven, het ‘*Hauptamt-Ordnungspolizei*’ (Orpo, o.l.v. Dalüge) en het ‘*Hauptamt-Sicherheitspolizei*’ (Sipo, o.l.v. ‘*SS-Gruppenführer*’ Heydrich). De Sipo vertakte zich enerzijds over de geheime staatspolitie (‘*Geheime Staatspolizei*’ of Gestapo) en anderzijds over de gerechtelijke politie (‘*Kriminalpolizei*’ of Kripo). De agenten in dienst van beider ‘*Hauptämter*’ bekleedden een staatsfunctie. Daarnaast bestond de ‘*Sicherheitsdienst*’ (SD) als orgaan van de SS en dus als onderdeel van een partijformatie. De SD – opgericht door Heydrich (1932) – functioneerde als politieke inlichtingendienst voor alle ‘levensbeschouwelijke vraagstukken’ (Himmler): de economie, de kerken, de cultuur, de verschillende sectoren van het openbare leven, et cet., en mag niet verward worden met de activiteiten van (contra)spionagediensten. Samenvattend: de agenten van de SD waren Himmler als ‘*Reichsführer-SS*’ ondergeschikt, de agenten van de Sipo – en dus van de Gestapo en de Kripo - waren hem als chef van de Duitse politie ondergeschikt. De creatie van het ‘*Reichssicherheitshauptamt*’ (RSHA, september 1939) zorgde voor een overkoepeling van de Sipo (staat) en de SD (partij), samen met het Orpo

Wereldoorlog, 3 (1974), p. 12. ; C. FIJNAUT, “Het politiewezen van oud naar nieuw en terug”, in: L. HUYSE, KR. HOFACK, *De democratie heruitgevonden. Oud en nieuw in politiek België*, Leuven, 1995, p. 155.

²⁵⁷ A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel (1942-1944). Vijfde deel: Politionele ontwikkeling van september tot het einde van de bezetting. I. Achtergrond van Canaris’ tweede ambtstermijn te Brussel. De toestand van september 1943 tot maart 1944. II. De tweede ambtstermijn van Canaris te Brussel (februari-september 1944). – Degrelle over de gebeurtenissen te Bouillon in juli 1944”, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, X (1984), p. 194, p. 196.

vormde het een ministerie van politie.²⁵⁸ In de taakverdeling kreeg de SD het verzamelen van informatie over de tegenstanders en de Gestapo het actief optreden tegen hen toebedeeld. Sinds de oprichting van het RSHA was de samenwerking hechter – hoewel de Sipo en de SD aparte diensten met aparte bevoegdheden bleven. Vanaf dit moment ontwaart men in de historiografie de vorming van een ‘SS-staat’ binnen het ‘Derde Rijk’, een tendens die zich steeds zou versterken.²⁵⁹ Deze ontwikkeling van de SS-structuren binnen het ‘Derde Rijk’ moet in het achterhoofd gehouden worden om de verschuiving van het machtszwaartepunt in het bezette België te situeren.

‘Reichswehr’.²⁶⁰

Binnen een jaar na zijn machtsgreep voerde Hitler een wissel door in de top van de ‘Reichswehr’. Het ging hier om individuen die te beschouwen zijn als vertegenwoordigers van de nieuwe machthebbers enerzijds, en individuen die in een loyale continuïteit stonden met de breuk vóór 1933 anderzijds. Deze combinatie van breuk en continuïteit doseerde Hitler evenwichtig om het instituut naar zijn hand te kunnen zetten.²⁶¹ Blomberg – die van 1933 tot 1938 het ambt van ‘Reichswehrminister’ beoefende – wordt gezien als een exponent van de nationaalsocialisten. Hij werd gevormd door de overtuiging dat Hitler het snelst in staat was om de doelen te bereiken die tot het wereldbeeld van de ‘Wehrmacht’ behoorden, zoals: het scheppen van een sterke staat; breken met Versailles; het herinvoeren van de algemene dienstplicht; het verankeren van de ‘Wehrwill’ in een ‘Volksgemeinschaft’, die hij niet in nationaalsocialistische maar in een nationaal-Duitse zin invulde. Vanuit dit standpunt zou geen kritische distanciëring t.a.v. het nationaalsocialisme te verwachten zijn.²⁶² Dit vermeende wereldbeeld van het Duitse leger (van ‘Reichswehr’ tot ‘Wehrmacht’) expliciteert het bestaan van deelidentiteiten tussen de nieuwe partijmacht met haar infiltratie van het staatsapparaat, en het leger of dus een arm van het legitieme staatsgeweld. Een belangrijke, negatieve deelidentiteit betrof het afwijzen van pluralisme onder de vorm van de parlementaire democratie, een partijstaat en pacifisme. Daarnaast had de Republiek het sowieso verkorven bij de soldaten na hun moeizame integratieproblemen na de Eerste Wereldoorlog en de verplichting om uit dienst te treden

²⁵⁸ A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder ... Eerste deel: de Sicherheitspolizei ...”, pp. 13-15.

²⁵⁹ FR. SEBERECHTS, “De Duitse instanties en de anti-Joodse politiek”, in: R. VAN DOORSLAER, E. DEBRUYNE, FR. SEBERECHTS, N. WOUTERS, L. SAERENS, *Gewillig België: overheid en jodenvervolgning tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen, 2007, p. 243.

²⁶⁰ ‘Reichswehr’ of rijksleger als benaming voor de Duitse strijdkrachten van 1921 tot 1935, hierna gold tot 1945 de benaming ‘Wehrmacht’ of weermacht.

²⁶¹ M. SALEWSKI, H. SCHOTTELIUS, G.-A. CASPAR, *Wehrmacht und Nationalsozialismus ...*, p. 20.

²⁶² M. SALEWSKI, H. SCHOTTELIUS, G.-A. CASPAR, *Wehrmacht und Nationalsozialismus ...*, p. 16.

als gevolg van de door Versailles verplichte afslanking.²⁶³ De positieve deelidentiteit kwam voort uit de identificatie van de belangen van het leger met die van de natie. De ‘*Schutz des Reichsbodens*’-idee ontstond ten tijde van Weimar door de in het leger heersende overtuiging dat Duitsland bedreigd werd door Polen. Deze angst wortelde uit de tijd van de gevechten van de vrijkorpsen toen opstanden in het oostelijke grensgebied werden onderdrukt.²⁶⁴ Om deze gedachte van dienstbaarheid aan de natie in de praktijk om te zetten, zag men in de nationaalsocialisten – parallel met de gedachten van iemand als Blomberg - geschikte partners: dankzij hun ‘*völkische*’ componenten stonden ze in contrast met het ‘partijpolitieke egoïsme’ van anderen.²⁶⁵ De dienstbaarheid aan de natie in nationaalsocialistisch opzicht was echter rassenideologisch ingevuld. Net zoals het Germaanse ras intern moest zorgen voor de eigen overleving, moest deze ‘*Herrenrasse*’ ook extern strijdbaar zijn om de uiteindelijke wereldhegemonie te genieten, nadat het steeds meer ‘*Lebensraum*’ verworven had en andere rassen onderdrukt en geliquideerd had. De buitenlandse politiek zoals Hitler het invulde vereiste een militaire inzet, bijgevolg werd de ‘*Wehrmacht*’ een belangrijk instrument in de politiek van het ‘Derde Rijk’. Deze implicatie expliciet formuleren zou betekenen dat de ‘*Wehrmacht*’ als militaire arm van het ‘Derde Rijk’ zich zou inzetten in haar rassenideologische strijd. In deze praktijk zou Hitler van zijn rassenideologische principes slechts omwille van pragmatische motieven tijdelijk afwijken.²⁶⁶

Een ideologisch explosief Interbellum.

Van groot belang voor deze aspectbiografie is de vaststelling in de literatuur van een gepolitiseerde tijdsgeest die dermate expliciet was dat men spreekt van een specifieke politieke generatie (‘*politische Generation*’), met leeftijdsafhankelijke accentverschillen. Tot de ‘*Junge Frontgeneration*’ werden zij die tussen 1890 en 1900 geboren waren gerekend. Men karakteriseert hen als zeer ontvankelijk voor alles, aangezien hun wereldbeeld nog in vorming was. De ‘*Kriegsjugendgeneration*’ (geboren tussen 1900 en 1910) had geen frontervaring, maar deelde wel in de ervaring hoe alles wat vertrouwd en gekend was na de oorlog verdwenen was. Na de oorlog werden beide generaties geconfronteerd met de politieke perikelen van de jonge Weimar Republiek, bv. de ‘Spartacusopstand’ en ‘*Separatistenputsche*’; de gevechten aan de oostelijke grens met Polen; de bezetting van het Rijnland; het Vredesverdrag van Versailles. Dit had een politisering en radicalisering van de studenten tot gevolg, die zich steeds meer gingen

²⁶³ M. WILDT, *Generation des Unbedingten ...*, p. 60.

²⁶⁴ W. RAINER, E. VON MATUSCHKA, *Reichswehr und Republik ...*, p. 175.

²⁶⁵ M. SALEWSKI, H. SCHOTTELIUS, G.-A. CASPAR, *Wehrmacht und Nationalsozialismus ...*, pp. 35-37.

²⁶⁶ M. SALEWSKI, H. SCHOTTELIUS, G.-A. CASPAR, *Wehrmacht und Nationalsozialismus ...*, pp. 122-123, p. 380.

distantiëren van de Republiek. De gebeurtenissen uit de jaren twintig waren dermate vormend voor een generatie, dat de uit de ervaringen gevormde overtuigingen het individuele niveau gingen overstijgen, en het waardepatroon ging vormen van een ‘politieke generatie’. Hoewel de ideologische concepten van rechts in de jaren twintig oudere wortels hadden, was het pas met de ervaringen tussen 1918-1923 - de vijfjarige spanningsfase van Weimar – dat hun waarneming een empirische bevestiging kreeg.²⁶⁷ Daartegenover kwam gedurende de wereldwijde economische en financiële crisis van de jaren 1929 tot 1932 ook nog eens de bevestiging dat de burgerlijke wereld niet te vertrouwen bleek te zijn (cf. supra).²⁶⁸

De ideologische basis van radicaal rechts ten tijde van Weimar was allesbehalve nieuw. Hun gedachtegoed knoopte aan bij het radicale Duitse nationalisme dat zich sinds het derde kwart van de negentiende eeuw ontwikkelde (cf. 3.1.1.).²⁶⁹ Wildt wijst op het feit dat reeds van bij het begin van de Weimar Republiek – en dus vóór de crisis van het kapitalisme en omvangrijke werkloosheid van academici – de academische elite aan de politieke rechterzijde te situeren was.²⁷⁰ Begin jaren twintig accentueerde men uitdrukkelijk het begrip ‘Volk’. Best onderscheidt drie motieven - deze staan in continuïteit met reeds beschreven romantische motieven: (I.) staten leven op de golven van de politieke constellaties: een volk, daarentegen was (II.) een gegeven ‘organische’ eenheid en leende zich op die manier tot de uitvalsbasis bij uitstek om het ‘*Versailler Schanddiktat*’ en de ‘*November-Republik*’ aan te vechten; (III.) een ‘organisch’ gegroeid volk schrapte het concept van staatsburgerschap. Het volk impliceerde enerzijds de insluiting van alle ‘volksduitse’ minderheden in Centraal- en Oost-Europa, en anderzijds de uitsluiting van de Duitse staatsburgers die van niet ‘Duitse afkomst’ waren. De enige kwantitatief aanzienlijke groep die onder deze categorie viel was de Joodse. Herbert concludeert dat ‘grootduits’ en ‘antisemitisch’ de essentiële praktisch-politieke kenmerken van het ‘*völkische*’ denken waren.²⁷¹ In dit discours hadden de Joden geen eigen nationale bodem en parasiteerden ze op die van het Duitse volk, daarenboven hadden ze het kapitaal in handen en waren ze niet solidair.²⁷² Op basis van deze definitie van de volksgemeenschap waren de nationaalsocialisten relativisten: voor elk volk zou een eigen, absolute waarheid gelden. Bij

²⁶⁷ U. HERBERT, *Best: Biographische ...*, p. 43, pp. 52-53, p. 522.

²⁶⁸ M. WILDT, *Generation des Unbedingten ...*, p. 70.

²⁶⁹ U. HERBERT, *Best: Biographische ...*, pp. 91-92, p. 523.

²⁷⁰ M. WILDT, *Generation des Unbedingten ...*, p. 81.

²⁷¹ U. HERBERT, *Best: Biographische ...*, p. 62.

²⁷² D. VENEMA, *Rechtens in oorlogstijd ...*, p. 70.

een specifieke volksaard, hoorde een specifieke staatsinrichting, tegelijkertijd wees het elk humanisme en internationalisme af.²⁷³

Volgens Herbert zou het misleidend zijn om duidelijke scheidingslijnen te willen trekken tussen de verschillende extreemrechtse groeperingen, zoals bv. de ‘*Deutschvölkischen*’, de nationaalsocialisten of andere groeperingen. De grenzen waren zeer buigzaam en het lidmaatschap wisselend.²⁷⁴ Allen vielen onder ‘*völkische*’ noemer. Voor onze langetermijnanalyse is de doorbraak van ‘*völkische*’ radicale groepen uit hun marginale milieu van belang. Hoewel zeer talrijk, bleven zij vóór de Eerste Wereldoorlog eerder aan de zijkant staan. Na de oorlog, toen het ‘*völkische*’ paradigma steeds dominanter werd, veranderde dit.²⁷⁵ In de jaren twintig werd het begrip ‘*Volk*’ zelfs: “*der zentrale politische Begriff der antidemokratischen Geistesrichtung*”²⁷⁶, liberale en republikeins georiënteerde jeugdverenigingen inclusief.²⁷⁷ Rechts was medio jaren twintig versplinterd en differentieerde zich van politieke partijen tot ontelbare verenigingen, bendes en orden, maar stond allesbehalve zwak.²⁷⁸ Als rechts over het algemeen sterk stond en als het tegelijkertijd een gelijkaardig discours voerde, kan men zich de vraag stellen waarom uiteindelijk de nationaalsocialistische kaart getrokken werd. Het was niet een bijzonder ideologische cachet dat de nationaalsocialisten deed opvallen in het drukbevolkte rechtse politieke spectrum. Het onderscheidende element bestond uit hun georganiseerde massapropaganda en actionisme, i.p.v. bv. theoretische debatten.²⁷⁹

Het is interessant om in dit verband stil te staan bij de ervaringen van Werner Best (1904-1989). Zijn wereldbeeld was radicaal nationalistisch, antiliberaal, antisemitisch, *völkisch*-revolutionair en elitair. Terwijl hij sinds 1919 zijn gading vond bij de DNVP ervoer hij deze later uit programmatorische en organisatorische gronden als niet meer adequaat. In 1927 verliet hij de partij. Terwijl hij aanvankelijk nog gehoopt had op een rechtse revolutie die van bovenuit gedirigeerd werd, was het voor hem onduidelijk hoe rechts zich nu tegen eind jaren twintig moest organiseren. Herbert ziet dit als een situatie die geprojecteerd kan worden op het rechtsintellectuele kamp van die tijd in het algemeen en poneert dat het

²⁷³ D. VENEMA, *Rechters in oorlogstijd* ..., p. 59, p. 68.

²⁷⁴ U. HERBERT, *Best: Biographische* ..., p. 524.

²⁷⁵ U. HERBERT, *Best: Biographische* ..., p. 53.

²⁷⁶ Sontheimer geciteerd door Herbert, in: U. HERBERT, *Best: Biographische* ..., p. 58.

²⁷⁷ *Ibid.*

²⁷⁸ U. HERBERT, *Best: Biographische* ..., p. 88.

²⁷⁹ U. HERBERT, *Best: Biographische* ..., p. 524.

kiezen voor de NSDAP “*eine Entscheidung für eine neue Kampfform, nicht für ein neues Kampfziel*” was.²⁸⁰ Best hierover zelf:

“*Die Massenwerbung der NSDAP und ihr ganzer Stil waren mir unsympathisch. Da jedoch die ersten Möglichkeiten – ‘Revolution von oben’ – sich nicht erfüllten und immer unwahrscheinlicher wurden, andererseits der Wahlsieg der NSDAP vom September 1930 die Möglichkeit aufzeigte, dass auf diesem Wege etwas erreicht werden könnte, trat ich [...] am ersten November 1930 in die NSDAP ein.*” Hitlers wereldbeeld was volgens hem: “*eine Kompilation verschiedener, ‘in der Luft liegender’ Tendenzen*”, het partijprogramma was voor Best geen enkel probleem, “[...] *da es praktisch mit allen Programmen in der nationalen oder völkischen Bewegung übereinstimmte*”.²⁸¹

Hoewel Best en zijn intellectuele vriendenkring rondom hem Hitler als massa-agitator apprecieerden, schatten ze hem desalniettemin politiek niet zeer hoog in.²⁸²

Wat hier net aan bod gekomen is, is het succes van ‘*völkisch*’-rechts na de Eerste Wereldoorlog. Hiervóór werd gewag gemaakt van het vreemde parcours dat de ‘*völkische Bewegung*’ gekend heeft. Vóór de Wereldoorlog was zij eerder marginaal - hoewel haar gedachtegoed verspreid was over de Duitse samenleving - , vervolgens was de Eerste Wereldoorlog een katalysator voor haar en bereikte ze wat populariteit betreft een piek in de jaren twintig. Ze zou als vaste strategische spreekbuis van nationalistisch Duitsland over de constitutionele breuken (1871/1919/1933) heen kunnen beschouwd worden. Een spreekbuis die, zoals een kameleon van kleur verandert, de accenten in haar discours anders legt afhankelijk van de situatie en op die manier op de verwachtingen van een heterogeen publiek inspeelt. Wanneer de nationaalsocialisten het rechtse veld begonnen te domineren en uiteindelijk alle concurrenten én medestanders monddood maakten, kleurde de kameleon uiterlijk monochroom nationaalsocialistisch. Het ‘Derde Rijk’ zal allesbehalve een monoliet blijken te zijn. Een fundamentele breuk die zich aftekent met de nationaalsocialistische machtsovername is de start van een proces waarin retoriek in praxis vertaald werd (cf. Volkov) en tevens een radicaliseringproces genereerde.²⁸³

Ten aanzien van een intellectuele, ideologische radicale elite onderscheidt Herbert - en later ook Wildt - een ‘*Generation der Sachlichkeit*’. Hierbij interageerden wereldbeschouwing en ‘*Sachlichkeit*’ (‘zakelijkheid’) met elkaar. Dit resulteerde in de combinatie van professionaliteit, gedistantieerde doelgerichtheid, gebruik van moderne

²⁸⁰ U. HERBERT, *Best: Biographische ...*, p. 90

²⁸¹ Best wordt geciteerd door Herbert, in: U. HERBERT, *Best: Biographische ...*, pp. 101-104.

²⁸² U. HERBERT, *Best: Biographische ...*, p. 107.

²⁸³ U. HERBERT, *Best: Biographische ...*, p. 173.

technische hulpmiddelen enerzijds, en een radicaal ideologisch gelegitimeerd doel dat losstond van persoonlijke en emotionele motieven anderzijds.²⁸⁴

Vanuit deze hoek en met behulp van het uit Schmitts werk afgeleide volkenrechtbegrip werden betrekkingen tussen staten en volkeren geïnterpreteerd vanuit de eigen belangen en de macht om deze belangen te verdedigen als rechtvaardiging om de tegenstander te vernietigen. Deze ‘realistische’²⁸⁵ perceptie, deze strijdethiek ontkende – buiten de eigen dienstbaarheid voor het volk - alle morele verplichtingen en isoleerde mogelijke emotie of passie uit de strijd, maakte het tot iets puur zakelijks. Herbert ontwaart hierin een ‘*heroischer Realismus*’ als sleutel om tot een begrip te komen van het denkpatroon van jong academisch rechts ten tijde van Weimar.²⁸⁶

Wildt legt in een prosopografische studie de protagonisten van het ‘*Reichssicherheitshauptamt*’ onder de loep.²⁸⁷ Volgens hem had de zgn. ‘*Generation des Unbedingten*’ volgende kenmerken²⁸⁸: (I.) de homogeniteit van een generationele groep: 77 procent van hen werd geboren na 1900; (II.) men behoorde tot de middenklasse: het betrof bijgevolg sociale klimmers; (III.) men was universitair geschoold (in de rechten, politieke en humane wetenschappen); (IV.) hun collectief trauma was de niet-deelname aan de Eerste Wereldoorlog (dit had tot gevolg dat men zich wilde bewijzen tegenover de oudere generatie.); (V.) men hechtte geen geloof aan traditionele Pruisische waarden; (VI.) een cultureel antisemitisme was hen eigen, maar hierin verschilden ze niet van de meerderheid van de studenten; (VII.) ze vormden een elite door praxis of activisme, niet door theorie, recht of regels. Wildt stelt dat het RSHA een organisatie was die zichzelf de implementatie van een algehele racistische controle tot doel stelde: men diende het Duitse volk als organisch geheel te beschermen – in het verlengde hiervan lag het overschrijden van normale politieke grenzen. De leiding wees zichzelf een ideologische opdracht toe, en kan niet als bureaucratisch of technocratisch afgeschilderd worden.²⁸⁹

²⁸⁴ U. HERBERT, *Best: Biographische ...*, p. 526.

²⁸⁵ De term ‘realisme’ verwijst hier naar een theorie in het politieke denken. Het paradigma van het realisme legt de nadruk op nationaal belang, macht en veiligheid, machtsevenwicht, conflict en oorlog. De basisprincipes kunnen als volgt worden samengevat: een unitaire staat treedt rationeel op binnen een anarchistische omgeving in functie van het nationale belang en de nationale veiligheid. In: R. COOLSAET, D. LESAGE, J. KLEIJSEN, S. VAN KERCKHOVE, *Anarchie, orde, dominantie. Inleiding tot de theorie van de internationale betrekkingen*, Gent, 2006, p. 77.

²⁸⁶ U. HERBERT, *Best: Biographische ...*, p. 93, pp. 523-524.

²⁸⁷ Hij stelt de vraag of er een verband bestaat tussen Himmlers ‘politieke religie’ en de overtuigingen van zijn ondergeschikten, meer bepaald de leiders van het RSHA. Zijn antwoord is dat een combinatie van moderne politieke theorieën en politieke religie nodig is om de daden van de RSHA-leiding te vatten. In: M. WILDT, “The Spirit of ...”, p. 335, p. 347.

²⁸⁸ In: M. WILDT, “The Spirit of ...”, pp. 338-340.

²⁸⁹ In: M. WILDT, “The Spirit of ...”, pp. 341-342

Vanuit de optiek van een ‘*politische Überzeugungstäter*’ zou Best na de oorlog argumenteren: “*Verbrechen, die aus politischen und weltanschaulichen Gründen und mit Zustimmung der Staatsführung begangen wurden, seien daher keine Verbrechen, selbst wenn es sich um Völkermord handelte*”.²⁹⁰

‘Ausnahmezustand’ en de soeverein in het ‘Derde Rijk’.

‘*Schutzhaft*’, of ‘inhechtenisneming ter bescherming’ was de juridische basis van de inhechtenisneming voor de nazikampen. Het merkwaardige hieraan was dat het een van oorsprong Pruisisch rechtsmiddel was. Het gaat enerzijds terug op de Pruisische wet van 4 juli 1851 inzake de staat van beleg, of dus de uitzonderingstoestand - deze werd in 1871 naar heel Duitsland uitgebreid (exclusief Beieren) -, en anderzijds op de wet ‘*Zum Schutz der persönlichen Freiheit*’ van 12 februari 1850. Deze wetten waren ten tijde van Weimar schering en inslag en het is dan ook in het verlengde van deze historische lijn dat de gretige toepassing van de ‘*Schutzhaft*’ door nazijuristen moet worden gezien. Het stond hen toe om een inhechtenisneming mogelijk te maken om de staatsveiligheid te beschermen en dus los van enig strafrechtelijk gedrag.²⁹¹ Door het uitroepen van de ‘*Staatsnotstand*’ - op basis van artikel 48 van de grondwet van Weimar - werd de macht van de rijkspresident systematisch uitgebreid. Het hield namelijk in dat een door de president benoemd kabinet (‘*Präsidialkabinett*’) bij machte was om zonder het parlement door middel van noodverordeningen te regeren. Agamben stelt vast dat de regeringen van Weimar tussen 1919 en 1924 meerdere malen de noodtoestand afkondigden. Concreet impliceerde deze praktijk het buiten werking stellen van de Duitse grondwetsartikelen die instonden voor de persoonlijke vrijheden. De nationaalsocialisten volgden met de ‘*Verordnung zum Schutz von Volk und Staat*’²⁹² (28 februari 1933) de praktijk die aan hun machtsovername voorafging. Wat echter wel nieuw was, was het ontbreken van de uitdrukking ‘*Ausnahmezustand*’. De verordening was van kracht voor het gehele twaalfjarige bestaan van het ‘Derde Rijk’, wat nationaalsocialistische juristen de woorden ‘*einen gewollten Ausnahmezustand*’ in de mond deed nemen.²⁹³ Op die manier kon probleemloos in het ‘*Reichsgesetzblatt*’ – het officiële berichtenblad - gesteld worden dat de Röhm-moorden (1934) een legitieme verdediging van de staat waren.²⁹⁴ De overname van het

²⁹⁰ Best, geciteerd door Herbert, in: U. HERBERT, *Best: Biographische ...*, p. 534.

²⁹¹ G. AGAMBEN, *Homo sacer ...*, pp. 178-179.

²⁹² Deze stelde de grondwetsartikelen betreffende de persoonlijke vrijheid, de vrijheid van meningsuiting en van vergadering, de onschendbaarheid van de woning en het brief-, post-, telegraaf en telefoongheim voor onbepaalde tijd buiten werking. In: G. AGAMBEN, *Homo sacer ...*, p. 180.

²⁹³ G. AGAMBEN, *Homo sacer ...*, p. 179-181.

²⁹⁴ M. STOLLEIS, “Dans le ventre ...”, pp. 110-111.

politiesysteem door Reichsführer-SS Himmler en het onder één noemer plaatsen van Kripo en Gestapo – namelijk ‘*Sicherheitspolizei*’ -, wordt gezien als de overgang waarbij het bestrijden van politieke tegenstanders vanaf nu beschouwd werd als een ‘*gesellschaftsbiologische*’ politietask.²⁹⁵ Dit roept het biopolitieke paradigma van Agamben op. Herbert beschouwt in deze politiek het samengaan van een willekeurig, normatief bandeloos politiewerk enerzijds, met het verder bestaan van een burgerlijke rechtszekerheid anderzijds, als het kenmerk bij uitstek van de nationaalsocialistische dictatuur.²⁹⁶ Bij Herbert vinden we een vertaling van wie de homo sacer was in termen van de nationaalsocialistische ideologie: “*Jedes Individuum ist ein Mitglied des Staatsorganismus. Solange es mitarbeitet, trägt es den Staat mit. Wenn es sich außerhalb der Gemeinschaft stellt, zum Verbrecher wird, ist es ein Schädling an allen und wird von allen, d.h. vom Staate bekämpft*”.²⁹⁷ M.a.w.: ieder die buiten de volksgemeenschap viel, was in de ban. Het is in dit verband dat de Röhm-moorden (1934) moeten geïnterpreteerd worden, net zoals de behandeling van de *KZ-Häftlinge*.

De vraag die zich dan stelt, is hoe een buitenstaander zich kan verhouden t.a.v. een dergelijk biopolitiek denkkader, het is een brandende vraag omdat het het nationaalsocialistische experiment overstijgt. Wat aanvangen met de stelling van een ‘*politische Überzeugungstäter*’, die ‘*mit Zustimmung der Staatsführung*’ handelde (Best)? Er moet aan herinnerd worden dat bovenstaande ideologische motieven eigen waren aan een beperkte intellectuele elite. Wat ik hier wilde aantonen is dat het ‘Derde Rijk’ geen monoliet was. Er waren verschillende actoren die handelden vanuit verschillende motieven en zienswijzen. Opvallend is dat dit de onderlinge samenwerking niet verhinderde (cf. infra).

²⁹⁵ U. HERBERT, *Best: Biographische ...*, p. 526.

²⁹⁶ U. HERBERT, *Best: Biographische ...*, p. 525.

²⁹⁷ U. HERBERT, *Best: Biographische ...*, p. 155.

■ Drempel. ‘Nazisme’. Op zoek naar het onderscheidend element in de definitie.

Best meende dat het discours van de nationaalsocialisten in de jaren twintig inhoudelijk niet afstak t.a.v. de andere extreemrechtse groeperingen, het was vooral hun organisatorische aanpak die aantrok. Ook Herbert stelde dat het onmogelijk is om duidelijke afbakeningen aan te brengen in het rechtse spectrum van de Weimar Republiek. Een steeds radicaler sociaaldarwinistisch-eugenetisch gedachtegoed verspreidde zich in Duitsland ten tijde van Weimar²⁹⁸, toch karakteriseerde het nazisme zich door een bijzonder extreem uitgesproken racistische retorica. Dit kan gezien worden als een onderscheiding die niet de aard betreft, maar de puurheid – een verschil aangaande de mate waarin een eigenschap aanwezig is -: een onversneden radicaal racisme als ontologisch en in het verlengde hiervan als retorisch kenmerk. Gecombineerd met het massaorganisatorische talent van de partij kon, naarmate de machtsaccumulatie vorderde, een geleidelijke verschuiving van het verbale geweld naar het reële, fysieke geweld gebeuren. Deze grensverhuiving is zeer moeilijk te isoleren door het bv. in een concrete historische gebeurtenis, of meerdere, te onderkennen. Wanneer de sprong van het retorische naar het factuele niveau juist gemaakt werd, is m.i. niet duidelijk en het is nog maar de vraag of dit voor de toenmalige betrokkenen duidelijk was. Het is namelijk op te merken dat, hoewel het nazisme in haar visie op de wereld hoe deze was en hoe deze zijn moest – en dus respectievelijk op het descriptieve en het prescriptieve niveau van een ideologie – in ondubbelzinnige radicaal racistische categorieën dacht, maar niet met dezelfde ongenueanceerdheid op haar strategische niveau ageerde. De door haar aangereikte maatregelen zijn in een technocratische taal verrat, zoals deze bv. aangewend werd in de protocollen van de Wannsee-conferentie²⁹⁹. Dit soort taalgebruik laat ruimte voor interpretatie en eigen suggestie – hoewel het na de feiten – en voor wie het wilde weten ook op het moment zelf – duidelijk was waarnaar men streefde. Door een multi-interpreteerbare terminologie te hanteren, kon men zich verstoppen achter het argument van onwetendheid – hoewel het van onwil tot een kritische geest getuigt, niet te (willen) beseffen wat men insinueerde. Aangezien deze plannen absoluut topgeheim waren, moet in acht genomen worden dat het hier een bewust mechanisme betrof. Los van dit document zou het beschouwd kunnen worden als een vergevorderd stadium in het verglijden van het retorische naar het reële geweld. Dat een dergelijk perfide mechanisme mogelijk was, wordt op theoretische hoogte verklaarbaar wanneer de problematiek bekeken wordt doorheen het biopolitiek paradigma van Agamben: het door de nationaalsocialisten waargenomen

²⁹⁸ Cf. S. KORZILIUS, “Évolution de la thématique des ‘asociaux’ dans la discussion sur le droit penal pendant la République de Weimar”, in: *Astérian. Philosophie, histoire des idées, pensée politique*, 4 (2006), pp. 45-72.

²⁹⁹ Vbn.: ‘säubern’; ‘bereinigung des Problems’; ‘verschiedene[n] Arten der Lösungsmöglichkeiten’; ‘in geeigneter Weise im Osten zum Einsatz kommen’; [‘ein grobteil wird durch] natürliche Verminderung ausfallen’; [‘Der allfällig endlich verbleibende Restbestand wird, da es sich bei diesem zweifellos um den widerstandsfähigsten Teil handelt,] entsprechend behandelt werden [müssen’]. Bron: Duitse originele versie van de protocollen van de Wannsee-conferentie: kopie 16 van de 30 exemplaren.

‘*lebensunwertiges Leben*’ als puurste vorm van de homo sacer. Tenslotte kon de uitzonderlijkheid van een oorlogssituatie alle remmingen opheffen.³⁰⁰

3.1.3. Het rechtsdenken.

Reeder was na zijn deelname aan de Eerste Wereldoorlog student in de rechten met specialisatie in het administratieve recht. In deze paragraaf wil ik nagaan hoe de studie ten tijde van de Weimar Republiek georganiseerd werd; waarop de nadruk gelegd werd; wat professoraat en de studenten kenmerkte, enz. Vervolgens wil ik het filosofische - en onvermijdelijk ook politiek-ideologische – debat weergeven over het recht, met het in vraag stellen van de vermeende breuk die het jaartal 1933 voorstelde. Tot slot zal de verhouding tussen het Duitse Rijk en het oorlogsrecht belicht worden.

3.1.3.1. De universiteit en de Republiek van Weimar.

De constitutionele breuk die zich inzette met de proclamatie van de Republiek spiegelde zich niet aan een wijziging in het onderwijssysteem: het professoraat wenste niet te raken aan de erfenis van de negentiende eeuw en kwam op die manier in conflict met de republikeinse regeringen.³⁰¹ Het rechtenprofessoraat zou als politiek conservatief te beschouwen zijn die de maatschappelijke verwarring – die ze toeschreven aan de Republiek – moe was. Daarnaast worden professors als extreem autoritair en paternalistisch t.a.v. hun assistenten gekarakteriseerd.³⁰²

In het begin van de Weimar Republiek waren er aanzetten om over te gaan naar een democratisering van het onderwijs.³⁰³ Deze evolutie bleef echter uit aan de rechtenfaculteit. Het bleef grotendeels een elitair publiek dat deze studie ondernam, uit het motief om een (juridische of administratieve) staatsfunctie te kunnen uitoefenen. Men was weinig gebeten door de studie zelf – getuige daarvan de geringe deelname aan de colleges -, maar des te meer door de traditionele studentenverenigingen die steeds radicaler werden. De invloed van de socialisering in deze verenigingen zou bijgevolg hoger ingeschat kunnen worden dan die van de opleiding.³⁰⁴

³⁰⁰ Dit opheffen van de spanning tussen retorica en realiteit door een oorlogssituatie wordt door Wildt gesuggereerd. In: M. WILDT, “The Spirit of ...”, p. 343.

³⁰¹ M.-B. VINCENT, “Faculté de droit en crise: formation et socialisation des elites allemandes sous la République de Weimar”, in: *Astérion. Philosophie, histoire des idées, pensée politique*, 4 (2006), pp. 19-20.

³⁰² D.F. VAGTS, “International Law in ...”, p. 26, p. 43.

³⁰³ M. WILDT, *Generation des Unbedingten ...*, p. 72.

³⁰⁴ M.-B. VINCENT, “Faculté de droit ...”, p. 19, p. 40.

Een studie in de rechten bestond (en bestaat) uit twee fasen waarvan de eerste fase de studie behelsde die gestructureerd werd door twee staatsexamens. De studie moest minimaal drie jaren omvatten en vervolgens zouden drie jaren in de praktijk van de administratie en de rechtbank volgen.³⁰⁵ De inhoudelijke nadruk verschoof. Dit waren de tendensen in het onderwijzen van het recht voor de periode 1900-1930, gebaseerd op de programma's van de universiteiten te Berlijn, Heidelberg en Leipzig: (I.) het Romeins recht nam af in belang, ten voordele van het privaatrecht³⁰⁶ - de Republiek beantwoordt hier aan een versnelling in de Duitse staatscentralisatie; (II.) het belang van het administratief- en publiekrecht nam toe – vóór 1914 was de aandacht hiervoor vrij beperkt; (III.) het internationaal en economisch recht werd almaar belangrijker – hoewel deze pas vanaf 1930 echt doorbraken in de opleiding; (IV.) het belang van het canoniek recht en strafrecht bleef constant.³⁰⁷

De rechtenfaculteiten werden voornamelijk bevolkt door een elitair publiek³⁰⁸, ondanks het feit dat het studentenaantal tussen 1917-1923 verdubbelde. Er was een oververtegenwoordiging van individuen uit de meest opgeleide bevolkingscategorieën. Voor de jaartallen 1900 en 1933 zijn volgende verschuivingen waar te nemen: (I.) het nageslacht van hoge functionarissen bleef de gehele periode van belang, ook al was er een dalende trend: van 22 procent naar 17 procent; (II.) er was een toename aan studenten afkomstig uit families van lagere functionarissen: van 17 procent naar 30 procent; (III.) afname van studenten uit grondbezitterfamilies: van 12 procent naar 5 procent – Reeder behoorde tot deze categorie; (IV.) een verzesvoudiging van de studenten komende uit ambtenarenfamilies: van 2 procent naar 12 procent; (V.) het percentage studenten komende uit arbeidersmiddens bleef laag: minder dan 2 procent in 1933. Deze cijfers zijn relatief te interpreteren, d.w.z. in verhouding met een totale Duitse bevolking waarvan in 1925 17 procent actief was als functionaris, bediende of militair; 19 procent als zelfstandige en 43 procent als arbeider. Vóór hun universitaire studies hadden de meeste rechtenstudenten school gelopen in een 'Gymnasium' (cf. middelbaar ASO-onderwijs) waar ze Latijn en Grieks geleerd hadden. Aan de rechtenfaculteit was er ook een specifieke verdeling in religieuze achtergrond van de studenten. Cijfers voor de universiteit te Berlijn tonen

³⁰⁵ M.-B. VINCENT, "Faculté de droit ...", p. 20, p. 27.

³⁰⁶ Wat hierin ongetwijfeld een rol speelde, was de publicatie in 1900 van het '*Bürgerliches Gesetzbuch*'. Sinds de Duitse eenmaking stond niets nog een Duitse codificatie in de weg. Het is erg systematisch en precies. Het wordt beschreven als een 'juridische rekenmachine', die ruimte laat voor billijkheid, m.n. door de '*Generalklauseln*' (cf. infra). In: D. HEIRBAUT, *Privaatrechtsgeschiedenis van de Romeinen tot heden*, Gent, 2005, pp. 156-157.

³⁰⁷ M.-B. VINCENT, "Faculté de droit ...", p. 21, pp. 23-25, p. 30.

³⁰⁸ Een factor die hierin een rol speelde, was het feit dat de student na drie jaar aan de universiteit nog drie jaar onderhouden moest worden voor de stageperiode, tot het tweede staatsexamen dat op het einde van het '*Referendariat*' plaatsnam. In: M.-B. VINCENT, "Faculté de droit ...", p. 32.

respectievelijk voor de jaren 1911 en 1921 de volgende verdeling: 60-70 procent protestanten; 18-32 procent Joden; 4 procent katholieken.³⁰⁹

3.1.3.2. Het rechtsdenken ten tijde van het Interbellum.

De evolutie van het rechtsdenken ten tijde van Weimar.

Een trend die expliciet aanwezig was tijdens de Republiek, was de aanval op het juridisch positivisme³¹⁰ en zijn vertegenwoordigers door ideologisch meer autoritaire en antidemocratische groepen. Fundamenteel hierbij was de flexibiliteit die de Duitse ‘*Staatsrechtslehre*’ aan de dag moet leggen, om zich aan te passen aan de transitie van een constitutionele monarchie naar een republikeinse democratie en naar een dictatuur.³¹¹ Het instellen van een democratische Republiek bracht ook in de rechtswetenschap - die in het Duitsland van de negentiende eeuw een monumentale traditie had opgebouwd - een breuk en crisis teweeg waarvan het negentiende-eeuwse positivisme het slachtoffer werd.³¹² Terwijl gedurende de periode voorafgaand aan 1919 het debat over de staatsrechtsleer tot academische middens beperkt bleef, verruimde het debat zich parallel met de gebeurtenissen van de jaren twintig.³¹³

Aan het beginpunt van het academisch debat bevond zich het juridisch positivisme (of normativisme): wat wettelijk was, leek legitiem en het was de taak van de rechtswetenschap om de fundamentele ideeën van het positief recht te identificeren in een coherent conceptueel systeem. Kenmerkend voor het rechtspositivisme was neutraliteit: het recht moest zich vrijwaren van morele, politieke, filosofische en historische beschouwingen.³¹⁴ Kort vóór de Eerste Wereldoorlog tekende de ‘*Freirechtsschule*’ hiertegen verzet aan door een pleidooi te voeren voor een grotere interpretatievrijheid van de wet. Stolleis ziet hier het begin van een stroming die de legitimiteit van het recht niet op basis van zijn inhoud en m.b.v. deductie vast wilde stellen, maar op basis van de door de staat geautoriseerde beslissing (dit verwijst naar Schmitt). De interventie van staatsrechtdeskundige Jellinek (1851-1911) poogde d.m.v. een ontduubeling van het perspectief te verhinderen dat men terug naar een situatie zou gaan waar juridische en niet-juridische elementen zouden vermengd raken (de situatie zoals ze vóór het positivisme was). Rechtsdeskundige Kelsen

³⁰⁹ M.-B. VINCENT, “Faculté de droit ...”, p. 32, pp. 35-37.

³¹⁰ Het positivisme is gebaseerd op de gedachte dat alleen de reglementaire totstandkoming en codificatie van rechtsregels relevant is voor de geldigheid ervan. In: D. VENEMA, *Recht in oorlogstijd* ..., p. 90.

³¹¹ M. STOLLEIS, “Dans le ventre ...”, pp. 99-100.

³¹² O. JOUANJAN, “Justifier l’injustifiable”, in: *Astérian. Philosophie, histoire des idées, pensée politique*, 4 (2006), p. 128.

³¹³ M. STOLLEIS, “Dans le ventre ...”, p. 104.

³¹⁴ O. JOUANJAN, “Justifier l’injustifiable”, p. 129.

(1881-1973) pleitte voor een duidelijker onderscheid tussen het ‘*Sein*’ en het ‘*Sollen*’, het empirische en het normatieve: het was niet omdat iets *was*, dat het ook *zo moest zijn*. Hij pleitte ervoor, het ethische, politieke en metafysische uit de rechtswetenschap te bannen.³¹⁵ Wat een academisch debat was, werd – zoals vele aspecten van het leven in de jaren twintig – op sleeptouw van de politieke omwentelingen genomen. Hoewel er geen waterdichte tweedeling kan gemaakt worden, kan algemeen gesteld worden dat een positivistische methodologie veelal met steun aan de Republiek gepaard ging, terwijl het afkeuren van het positivisme met vijandigheid t.a.v. de Republiek samenging. Deze antipositivisten droegen wat komen zou in zich, aldus Stolleis. Wat hen karakteriseerde was hun misprijzen van het ‘*Versailler Schanddiktat*’, hun verwerping van de politieke partijen en hun verlangen naar een ‘*Machtstaat*’ die op het niveau van een ‘*Volksgemeinschaft*’ de klassentegenstellingen zou overstijgen. Stolleis: “*Ce n’étaient plus des monarchistes, pas encore des fascistes, mais toutefois de tièdes républicains et des bourgeois mécontents des conditions régnautes sous la République de Weimar*”.³¹⁶ Vanaf het midden van de jaren twintig meent Stolleis dat een verlangen naar ‘*Führung*’ en ‘*Gemeinschaft*’ en het verwerpen van rationele argumentatie, parlementarisme en partijen steeds dominanter zouden worden. In deze maatschappelijke ontwikkelingen ziet hij de rechtswetenschap vermengd: deze zou pro- of antirepublikeins zijn.³¹⁷

Decisionisme en ‘*Führerprinzip*’.

De monumentaliteit van de Duitse rechtswetenschap in de negentiende eeuw ging in de eerste plaats terug op von Savigny (1779-1861) en zijn historische school. De historische school greep terug naar het in het volk levende recht: het gewoonterecht dat het wezen van het volk zou uitdrukken, ten koste van het wettenrecht. Von Savigny ging in tegen het rationalistische universele natuurrecht van toen en kan gezien worden als voorloper van de institutionele rechtstheorie (cf. Schmitt). Nationaalsocialistische rechtstheoretici grepen terug naar de historische school, maar verwezen naar het Germaanse recht en niet naar het Romeinse recht (zoals von Savigny gedaan had).³¹⁸

Schmitt meende met het ‘institutionalisme’ (of het ‘*konkrete Ordnungsdenken*’) het debat tussen het positivisme en subjectivisme (of decisionisme: waarin het recht een persoonlijk wilsbesluit is) te kunnen overstijgen. Het nationaalsocialistisch rechtssysteem was goed ingespeeld op het institutionalisme, dat zich kenmerkte door: (I.) de verbinding van ‘*Sein*’ en ‘*Sollen*’; (II.) het niet vaststaan van de precieze inhoud van een rechtsinstantie; (III.) het

³¹⁵ M. STOLLEIS, “Dans le ventre ...”, pp. 101-104.

³¹⁶ M. STOLLEIS, “Dans le ventre ...”, p. 106.

³¹⁷ M. STOLLEIS, “Dans le ventre ...”, pp. 105-110.

³¹⁸ D. VENEMA, *Rechtlers in oorlogstijd ...*, pp. 78-79.

in samenhang zien van de institutie met een bovenjuridische normatieve, levensbeschouwelijke context.³¹⁹ In de totale staat zou – zo stelde Hitler – geen onderscheid bestaan tussen ‘*Sein*’ en ‘*Sollen*’, en hij als ‘*Führer*’ van het Duitse volk kon het beste bepalen wat het objectief juiste was. De ‘*Führer*’ van het volk vertegenwoordigde niet zomaar dit volk, maar was er de incorporatie van. Als natuurlijk leider wilde hij wat het volk wilde en ontleende hij zijn legitimiteit aan zijn persoonlijkheid die de uitdrukking zou zijn van een organische lotsgemeenschap. In het verlengde hiervan impliceert het ‘*Führerprinzip*’ dat niet beslissingen via stemming zouden genomen worden, maar dat per corporatief college één persoon de beslissingen neemt.³²⁰

Het nationaalsocialisme en het recht.

Stolleis stelde een verzwakking van de ‘*Staatsrechtslehre*’ vast ten voordele van een autoriteit die geen verplichting of beperking duldde, tot het punt waarop de tegenstanders van deze laatste na 1938 monddood leken te zijn.³²¹ Het is welbekend dat Hitler niet welwillend stond t.a.v. het recht, beschouwd als een systeem dat vorm en regel zou opdringen, als een obstakel voor zijn politiek.³²² Het motief voor een megalomane dictator is niet noodzakelijk ver te zoeken, zoals Stolleis vertelt: “*Là où le pouvoir décisionnel est concentré en une figure élevée au rang de mythe, tout ‘système’ ne pourrait avoir qu’un effet de contrainte*”.³²³ Concrete kritiek op het positivisme vanuit nationaalsocialistisch juridisch oogpunt was het ideologische argument dat het een Joodse beoefening van de rechtswetenschap was, en – belangrijker - het argument dat de ‘Duitse geest’ (het Duitse bloed) niet gescheiden kon zijn van het ‘*Sollen*’. Men verzette zich m.a.w. tegen het ‘*Trennungsgedenken*’: de norm vooronderstelt de situatie en de normale situatie is de concrete politieke situatie. Bijgevolg was een ‘neutrale’ (positivistische) rechtswetenschap een antinationaalsocialistische rechtswetenschap.³²⁴ Hitler hierover: “*Der totale Staat wird keinen Unterschied dulden zwischen Recht und Moral*”.³²⁵ De concrete realiteit voor de nationaalsocialisten was de volksgemeenschap. De incorporatie van de gemeenschap in ieder individu betekende dat elk individu functionaris was van zijn/haar gemeenschap. De waarde van het individu stond in verhouding met zijn waarde voor de gemeenschap. Men

³¹⁹ D. VENEMA, *Recht in oorlogstijd* ..., pp. 24-25.

³²⁰ D. VENEMA, *Recht in oorlogstijd* ..., pp. 101-102, p. 105.

³²¹ M. STOLLEIS, “Dans le ventre ...”, p. 99.

³²² KL. ANDERBRÜGGE, *Völkisches Rechtsdenken*, p. 93. D. VENEMA, *Recht in oorlogstijd* ..., p. 86.

³²³ M. STOLLEIS, “Dans le ventre ...”, p. 118.

³²⁴ O. JOUANJAN, “Justifier l’injustifiable”, pp. 130-133.

³²⁵ Hitler geciteerd door Venema, in: D. VENEMA, *Recht in oorlogstijd* ..., p. 91.

onderscheidde de ‘*Artfremde*’ van de ‘*Vollgenosse*’ en aan deze laatste kende men gradaties toe – zoals de mentaal gehandicapte die slechts deels ‘*Vollgenosse*’ was, of het kind dat het in wording was – en gemeenschapsrollen (specifiek voor de man, de vrouw, de arbeider en de landbouwer). Het is duidelijk dat het nationaalsocialistische recht in dienst moest staan van het nationaalsocialistische wereldbeeld en moest bijgevolg zorgen voor de zuiverheid en bescherming van het Duitse volk. Er bestond geen private belangen sfeer die buiten de staatsmacht viel.³²⁶ De consequenties bleven niet lang uit: zoals reeds vermeld werd, werden met de ‘*Verordnung zum Schutz von Volk und Staat*’ (28 februari 1933) alle fundamentele grondrechten opgeheven, een arrestatie- en emigratiegolf volgde en de ontmanteling van partijen en vakbonden. Dit gebeurde allemaal tussen januari en mei 1933. Hoewel het failliet van de ‘*Staatsrechtslehre*’ reeds aanbrak met de juridische rechtvaardiging van de Röhm-moorden (1934), moesten de rechtsspecialisten nu definitief de kaarten op tafel leggen. Terwijl democraten en sociaal-democraten aan emigratie of pensioen dachten, bleven anderen meer dan gewillig onder de nieuwe machthebbers.³²⁷

Een nationaalsocialistische instrumentalisering van het recht.

Essentieel aan het nationaalsocialistische denken was dat het een substantieel denken was: zonder scheiding, een gehele incarnatie, een gehele insluiting (en uitsluiting).³²⁸ Daarnaast karakteriseerde het nationaalsocialistische rechtsdenken zich door de bedrijvigheid om het bestaande juridische corpus naar de eigen ideologische waarden te herinterpreteren, i.p.v. het scheppen van eigen wetten. De nationaalsocialisten namen – buiten een aantal uitzonderingen³²⁹ - bijna het gehele vigerende wetgevingscorpus van de Republiek van Weimar - en dus uit het *Bürgerliches Gesetzbuch* - over. Dit stond in de praktijk gelijk aan een grondige ‘*völkische*’ en nationaalsocialistische herinterpretatie van het recht.³³⁰ De techniek die daarvoor ingezet werd, bestond voornamelijk uit het uitbuiten van: (I.) polyinterpretabele clausules, de zgn. ‘*Generalklauseln*’³³¹; (II.) juridische leegtes, zgn. ‘*Rechtslücke*’.³³² Aangaande de nationaalsocialistische aanwending van de

³²⁶ O. JOUANJAN, “Justifier l’injustifiable”, pp. 138-139, pp. 141-142.

³²⁷ M. STOLLEIS, “Dans le ventre ...”, pp. 113-115, p. 119.

³²⁸ M. STOLLEIS, “Dans le ventre ...”, pp. 154-155.

³²⁹ M.n. de wetten inzake: de arbeidsorganisatie (1934); het huwelijk (1937); testamenten (1938). In: CHR. ROQUES, “Interprétation de la loi et perversion du droit”, in: *Astérion. Philosophie, histoire des idées, pensée politique*, 4 (2006), p. 161.

³³⁰ CHR. ROQUES, “Interprétation de la ...”, p. 157, pp. 160-162.

³³¹ Ofwel opzettelijk vage bepalingen. Voorbeelden zijn: ‘*Verstoss gegen die guten Sitten*’; ‘*Abwendung aller der Allgemeinheit drohenden Gefahren*’; ‘*Treu und Glaube*’.

³³² CHR. ROQUES, “Interprétation de la ...”, pp. 169-173.

‘*Generalklauseln*’ ziet Jouanjan heel helder de pervertering van het recht. De toepassing van deze clausules maakte steeds een waarde-interpretatie noodzakelijk. Een principe dat vandaag nog bestaat – naast de vermelding ervan in het *Bürgerliches Gesetzbuch*, wordt het ook vermeld in artikel 1172 van de Code Civil –, resulteert in de nationaalsocialistische praktijk bijvoorbeeld tot het besluit dat het duidelijk is dat: “[...] *l’achat par un Aryen d’une vache à un Juif est ‘contraire aux bonnes moeurs’*”.³³³

1933. Continuïteit of breuk? Het recht als instrument van een biopolitiek regime.

Wanneer in de literatuur het nationaalsocialistisch rechtsdenken behandeld wordt, wordt nooit vanaf het jaartal 1933 vertrokken. Het wordt ingebed in de ruimere ontwikkelingen van de Duitse binnenlandse politiek van de twintigste eeuw en daarvóór. Er werd reeds gewezen op de Pruisische oorsprong van de ‘*Ausnahmezustand*’ (cf. 3.1.2.). Daarnaast wordt verwezen naar de in Duitsland traditioneel sterkere positie van de uitvoerende macht, de verlate parlementaire traditie en de invloedrijke Duitse metafysische intellectuele traditie. In de filosofische debatten van de jaren twintig uitte het filosofische idealisme zich in het geloof van ‘eeuwige waarheden’ en de interpretatie van het staatsbegrip als iets bovenmenselijks (en niet als resultaat van een sociaal contract).³³⁴ Voor de ontwikkelingen van de twintigste eeuw werd door Agamben reeds gewezen op het proces hoe een uitzonderingstoestand ten tijde van en vóór Weimar een ‘gewilde uitzonderingstoestand’ werd. Een belangrijke conclusie van het onderzoek naar de rechtspraktijk onder het nationaalsocialisme is de bevestiging van de politieke neutraliteit van de juridische methodologie. D.w.z. dat de juridische methode zich leent tot instrumentalisering door eender welk politiek systeem. Daardoor is het mogelijk om een juridisch bestel te wijzigen door het louter te herinterpreteren. Daarnaast werd aangetoond dat elk juridisch systeem in essentie berust op een waardesysteem.³³⁵ Zoals Venema vaststelt inzake het institutionalisme: “[...] *de institutie is niet meer dan een retorische verpakking die voor elke opvatting gebruikt kan worden. Deze methode kan elke politieke status quo en ook elke verandering van instituties rechtvaardigen*”.³³⁶

3.1.3.3. Oorlogsrecht.

Het oorlogsrecht rond de eeuwwisseling. Stand van ‘zaken’.

Het oorlogsrecht is het oudste, meest ontwikkelde onderdeel van het internationaal recht en omvat twee luiken: het ‘*jus ad bellum*’ (recht inzake het zich betrekken in oorlogvoering) en

³³³ O. JOUANJAN, “Justifier l’injustifiable”, pp. 143-144, p. 147.

³³⁴ M. STOLLEIS, “Dans le ventre ...”, pp. 111-112.

³³⁵ Beschrijving van de onderzoeksresultaten van B. RÜTHERS, in: CHR. ROQUES, “Interprétation de la ...”, p. 183.

³³⁶ D. VENEMA, *Rechtens in oorlogstijd ...*, p. 25.

het ‘*jus in bello*’ (recht inzake de regels van de eigenlijke oorlogvoering). Sinds de jaren vijftig wordt het steeds meer vervat onder de terminologie: ‘Internationaal Humanitair Recht’ (IHR), als amalgaam van het ‘recht van Genève’ en het ‘recht van Den Haag’.³³⁷

Wanneer een grafiek de verschillende pogingen gerelateerd met vrede zou uittekenen in tijd, dan zou de tweede helft van de negentiende eeuw een piek vertonen. Sinds de Conferentie van Wenen (1815) werden vele internationale conferenties georganiseerd³³⁸, en bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, kende het oorlogsrecht reeds een rijke geschiedenis.³³⁹ Toch blijken de Haagse Conferenties een precedent te vormen. Op het einde van de negentiende eeuw ontstond de idee om enkele gewoonterechtelijke normen op schrift te stellen, wat vormelijk leidde tot conventioneel recht, maar inhoudelijk gewoonterecht was.³⁴⁰

Bij het theoretiseren van het oorlogsrecht, wordt veelal de dichotomie ‘recht van Genève’ en ‘recht van Den Haag’ gevolgd, waarbij het eerste soldaten beschermt die niet meer in staat zijn te vechten evenals zij die hen verzorgen; en het laatste het gewapend conflict reguleert, met aandacht voor niet-strijders.³⁴¹ De wet van Den Haag kende haar oorsprong in verschillende andere initiatieven, met name de ‘*Lieber Code*’ (1863) – die op haar beurt uit de Amerikaanse Burgeroorlog voortvloeide en regels inzake oorlogvoering te land voorschreef³⁴² –; de Verklaring van Sint-Petersburg (1868)³⁴³; en de Conferentie van

³³⁷ I.V. HULL, “International law”, in: J. MERRIMAN, J.M. WINTER, eds., *Europe since 1914: Encyclopedia of the Age of War and Reconstruction*, Detroit, 2006, p. 1436. ; G. BEST, “Justice, international relations and human rights”, in: *International Affairs*, 71, 4 (1995), p. 780. ; J.V. CARDIA, “Hague Convention”, in: J. MERRIMAN, J.M. WINTER, eds., *Europe since 1914: Encyclopedia of the Age of War and Reconstruction*, Detroit, 2006, p. 1298. ; Y. DINSTEIN, *The conduct of hostilities under the law of international armed conflict*, Cambridge, 2004, p. 13.

³³⁸ Dit konden conferenties zijn m.b.t. het herstellen van de vrede (Conferentie van Parijs in 1856; Conferentie van Berlijn in 1878); conferenties die onrechtstreeks hun wortels in oorlogen hadden (Conferentie van Genève in 1864; Conferentie van Sint-Petersburg in 1868; Conferentie van Brussel in 1874); conferenties die in vreedstijd ontstonden en ook ten dienste stonden om deze te behouden (Conferentie van Kongo in 1884-1885, pan-Amerikaanse conferentie in 1889-1890). In: J.B. SCOTT, *The Hague Peace Conferences of 1899 and 1907: A Series of Lectures Delivered before the Johns Hopkins University in the year 1908*, Baltimore, 1908, pp. 625-627.

³³⁹ S. KARAGIANNIS, “Conventions internationales et droit de la guerre”, in: S. AUDOIN-ROUZEAU, J.-J. BECKER, eds., *Encyclopédie de la Grande Guerre 1914-1918: histoire et culture*, Parijs, 2004, p. 83.

³⁴⁰ Het was duidelijk dat het op schrift stellen van het oorlogsrecht noodzakelijk was voor de internationale betrekkingen. Gewoonterecht spruit voort uit de herhaalde praktijk van verschillende staten. Dit ongeschreven recht lijdt echter onder de onzekerheid van de normen zelf, terwijl het geschreven recht hoogstens onder de betekenis van de gehanteerde termen kan lijden. Hiertegenover echter verbindt het gewoonterecht het geheel van de staten juridisch, inclusief zij die door hun praktijk niet positief hebben bijgedragen aan het ontstaan van de norm; een conventionele norm kan slechts de partijen binden aan de conventie. In: S. KARAGIANNIS, “Conventions internationales...”, pp. 83-84.

³⁴¹ I.V. HULL, “International law...”, p. 1437. ; J. HORNE, “Focus: Crimes against Humanitarian Law: international trials in perspective. Introduction”, in: *European Review*, vol. 14, 4 (2006), p. 415.

³⁴² Aldus versnelden conflicten die gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw en begin twintigste eeuw plaatsvonden, de ontwikkeling van het moderne oorlogsrecht. In: D.D. CARON, “War and international adjudication: reflections on the 1899 Peace Conference”, in: *American Journal of International Law*, 94, 1 (2000), p. 7.

Brussel (1874) waarvan het doel om een omvangrijk oorlogswetboek te creëren, mislukte, maar de basis vormde voor de Conferentie van Den Haag (1899).³⁴⁴

Onder impuls van Tsaar Nicolaas II³⁴⁵ vond de eerste Conferentie van Den Haag plaats in 1899 (18 mei – 29 juli) en telde drie commissies m.b.t.: (I.) het limiteren van het nationale bewapeningsniveau; (II.) het codificeren van het oorlogsrecht; (III.) het zoeken naar vreedzame oplossingen voor geschillen.³⁴⁶ De tweede Conventie van Den Haag die in 1907 (15 juni – 18 oktober) plaatsvond – en die gedetailleerder en bindender was voor de staten die het ratificeerden³⁴⁷ –, breidde de wet van 1899 uit.³⁴⁸ Het debat over de legitimiteit van civiel verzet bij invasie bleef met de veelbesproken ‘Martens clause’ relatief open.³⁴⁹ De voornaamste conventie die in Den Haag werd aangenomen was de ‘*Convention concernant les lois et les coutumes de la guerre sur terre*’.³⁵⁰ Dit omvat regels m.b.t. aspecten van de oorlog te land (exclusief Genève wetgeving): het onderscheid tussen (niet-)strijders; de rechtspositie van krijgsgevangenen; de toelaatbaarheid van strijdmiddelen; de uitoefening van militair geweld in bezet gebied; et cetera.³⁵¹ Wat onmiddellijk opvalt is de expliciete referentie naar het gewoonterecht, hiermee legt zij de noodzaak bloot om dit gewoonterecht te verduidelijken. Dit staat in rechtstreeks verband met de sterkte en de zwakte van het recht

³⁴³ Deze proclameerde het verbod op het gebruik van projectielen die minder dan 400 gram wegen. In: F. KALSHOVEN, *Constraints of the waging of war*, Den Haag, 1987, pp. 7-12.

³⁴⁴ HANKEL (G.). *Die Leipziger Prozesse ...*, p. 39. ; J.B. SCOTT, *The Hague Peace Conferences...*, pp. 447-449.

³⁴⁵ Voor het verklaren van het gedrag van de Tsaar bestaat een algemene en een bijzondere verklaring. De algemene stelt dat Rusland toen naar het moderniseren van haar industrie en communicatie streefde. Bijgevolg waren de bewapeningskosten voor Rusland pijnlijker dan voor haar voornaamste vijanden – Duitsland en Oostenrijk-Hongarije. De bijzondere verklaring stelt dat Oostenrijk-Hongarije een leger uitbouwde met nieuwe artillerie en Rusland wenste te vermijden deze te moeten evenaren. In: G. BEST, “Peace conference and the century of total war: the 1899 Hague Conference and what came after”, in: *International Affairs*, 75, 3 (1999), p. 622. In het algemeen wordt verwezen naar de wil om de bewapeningswedloop in te tomen en naar de voorgaande internationale initiatieven die gesteund werden door de vredesbeweging. In: J.V. CARDIA, “Hague Convention...”, p. 1298.

³⁴⁶ J.V. CARDIA, “Hague Convention...”, p. 1298.

³⁴⁷ S. KARAGIANNIS, “Conventions internationales...”, p. 84.

³⁴⁸ Verbod op het afschieten van projectielen vanuit ballonnen of via analoge middelen. In: F. KALSHOVEN, *Constraints of the...*, pp. 13-14.

³⁴⁹ Deze clause geeft aan dat het onmogelijk was om alle problemen op te lossen en werd geformuleerd opdat onvoorziene gevallen echter niet onder het arbitraire oordeel van militairen zouden vallen. Ze belichaamt de idee dat oorlogvoerders geen onbeperkte macht hebben om de vijand schade te berokkenen. In: F. KALSHOVEN, *Constraints of the...*, p. 14. ; S. KARAGIANNIS, “Conventions internationales...”, p. 91. ; G. BEST, *Humanity and warfare. The modern history of the international law of armed conflicts*, Londen, 1980, pp. 163-164.

³⁵⁰ ‘Convention and Regulations Respecting the Laws and Customs of War on Land’, ‘Haager Landkriegsordnung (HLKO)’, het Landoorlogverdrag (LOV) met bijbehorend Landoorlogreglement (LOR), werd in 1907 getekend door o.a. Nederland, Duitsland, Groot-Brittannië, de Verenigde Staten, Rusland en Japan. Duitsland heeft het verdrag nooit opgezegd, Rusland wel. In: D. VENEMA, *Rechtens in oorlogstijd ...*, p. 130.

³⁵¹ Voor de verschillende artikels van het LOR, zie: < http://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp > ; voor de verschillende verdragen, conventies en akkoorden van het oorlogsrecht, zie: < http://avalon.law.yale.edu/subject_menus/lawwar.asp >

van Den Haag. Doordat dit laatste gewoonterecht codificeert, geldt dit recht ten aanzien van iedereen (*'erga omnes'*). Doordat Den Haag bestaand gewoonterecht hernam, slaagde ze er niet in om het recht dat hiervóór bestond te innoveren en aan te passen aan de veranderende omstandigheden. Deze zwakte leidde ertoe dat het conventioneel recht dat theoretisch toepasbaar was tijdens de Eerste Wereldoorlog, nog steeds hetzelfde was als tijdens de Napoleontische oorlogen.³⁵² De gevolgen van deze zwakheid zouden niet lang op zich laten wachten.

Naast deze internationale afspraken, kenden de meeste gewapende krachten ook eigen reguleringen ter beperking van het geweld.³⁵³ Ten tijde van de Conferentie in 1907 had men afgesproken om een derde conferentie te organiseren, maar deze werd door de Eerste Wereldoorlog verhinderd. Het kwam ook niet tot een herziening omdat alle aandacht gewijd was aan het inperken van het recht om oorlog te voeren (*'ius ad bellum'*). Men wilde namelijk tonen vertrouwen te hebben in de Volkenbond en zijn capaciteit om conflicten te voorkomen. Het resultaat hiervan was dat bij het uitbreken van de tweede wereldbrand het LOR de enige geschreven bron van internationaal bezettingsrecht vormde.³⁵⁴ Daarnaast kon men terugvallen op het gewoonterecht zoals het zich tot september 1939 ontwikkeld had.

De Haagse Conventies (1899/1907) in de loop van de tijd.

In de historiografie worden de conferenties van 1899/1907 gezien als de echte start van de ontwikkeling van het oorlogsrecht. Wat vooral benadrukt wordt, is het feit dat de toenmalige evolutie van het recht een precedent stelde.³⁵⁵ Beide vredesconferenties hadden als doel de internationale vrede te bewaren, maar men was realistisch genoeg om te beseffen dat de kans op oorlog niettemin zou blijven bestaan.³⁵⁶ Den Haag vormt het begin van een proces dat geleid heeft tot een corpus geschreven wetgeving bij oorlogvoering en het is deze codificatie van de oorlogsvoering te land die als het grootste succes van de conventies beschouwd wordt.³⁵⁷ Als gevolg van dit proces werden - in tegenstelling tot de periode vóór

³⁵² S. KARAGIANNIS, "Conventions internationales...", p. 85. Zie ook: F. KALSHOVEN, *Constraints of the...*, pp. 16-17

³⁵³ Tijdens beide wereldoorlogen was het voor alle gewapende krachten verboden om gratis burgers en ongewapend of gewond personeel te doden. In: J. BOURKE, *An Intimate History of killing: Face-to-Face Killing in Twentieth-Century Warfare*, Londen, 1999, p. 164.

³⁵⁴ D. VENEMA, *Rechters in oorlogstijd ...*, p. 134.

³⁵⁵ Hull merkt dit ook op. De toenmalige internationale debatten vormen een expliciete redenering van iets dat anders misschien niet gearticuleerd zou gebleven zijn. In: I.V. HULL, *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany*, New York, 2005, p.122.

³⁵⁶ F. KALSHOVEN, *Constraints of the...*, pp. 13-14.

³⁵⁷ F. KALSHOVEN, ed., *The centennial of the First International Peace Conference. Reports and conclusions*, Den Haag, 2000, p. 4. ; G.H. ALDRICH, M.C. CHRISTINE, "Symposium: The Hague Peace Conferences, Introduction and Concluding Comments", in: *American Journal of International Law*, 94, 1 (2000), p. 1. evalueert het proces dat in 1899 startte als "*a turn in the river*". In: D.D. CARON, "War and international adjudication...", p. 4, p. 24.

1899 - de meeste aspecten van militaire activiteit nu door verdragen – en dus geschreven wetgeving - of door het gewoonterecht gereguleerd.³⁵⁸ Door oog te hebben voor de langetermijnevolutie, kan het belang van de Conventies ingeschat worden, met name het vervolledigen van de codificatie van het oorlogsrecht te land vóór 1945 tussen 1899 en 1907.³⁵⁹

Sinds de achttiende eeuw werd de relatie tussen burgers en soldaten door verschillende trends bepaald, o.a. de politisering van de oorlog.³⁶⁰ Dit genereerde een ambigue situatie die tot vandaag problematisch is: burgers werden enerzijds buiten de oorlogsgrenzen geplaatst – via de pogingen van verlichtingsdenkers om burgers voor oorlogsgeweld te beschermen door hen een geprivilegieerde status toe te kennen – maar er tegelijkertijd middenin geplaatst anderzijds - door de sinds de Franse Revolutie gecreëerde categorie van de gewapende burger. Door deze politisering van conflicten werd niet alleen de bevolking van de agressor volledig gemobiliseerd; ook de gehele bevolking van de vijand werd een potentieel oorlogsdoel, met de Eerste Wereldoorlog als voorbeeld.³⁶¹ In dit geweld t.a.v. de civiele bevolking kan de Eerste Wereldoorlog een scharniermoment betekenen. Enerzijds reveleert hij geweldadige, militaire vergrijpen die geworteld zijn in de negentiende eeuw, maar pas tot volledige ontwikkeling zijn gekomen in de periode na 1918 (slachtpartijen, represailles, deportaties, genociden, vormen van economische exploitatie).³⁶² Anderzijds zal de oorlog culturele en juridische normen omverwerpen die net van nut zijn om de geweldplegingen te meten en te berechten.³⁶³

De Eerste Wereldoorlog is een recent beproefde casus om dit dubbele kantelpunt – in het gebruik van geweld tegenover het recht en tegenover de civiele bevolking – te onderzoeken. De Wereldoorlog stoot immers de reeds vermelde ambigue situatie waarin burgers zich in tijden van conflict bevonden radicaal omver. De verplichting van de gewapende burger om het vaderland te verdedigen bij een invasie werd door de Conventie van Den Haag (1899) aanvaard, mits de voorwaarden werden voldaan dat het verzet tijdens de invasie (niet tijdens

³⁵⁸ C. GREENWOOD, “International Humanitarian Law (Laws of War).” In: F. KALSHOVEN, ed., *The centennial of...*, p.161.

³⁵⁹ Tussen 1907 en de Tweede Wereldoorlog werd er slechts zeer weinig aan toegevoegd. In: G. BEST, “Restraints on war by land before 1945”, in: M. HOWARD, ed., *Restraints on war: studies in the limitation of Armed Conflict*. Oxford, 1979, p. 23.

³⁶⁰ Nog een voorbeeld van een trend is de industrialisering en technologische vooruitgang van het oorlogsvoeren. In: J. HORNE, “Civilian populations and wartime violence: towards an historical analysis”, in: *UNESCO* (2002), p. 483.

³⁶¹ De vijand werd dermate gedehumaniseerd dat hij bekwaam werd geacht voor het uitvoeren van gruweldaden, wat op zijn beurt een rechtvaardiging voor represailles of preventieve maatregelen inhield. Dit proces wordt beschreven door de ervaring van het Duitse leger en diens collectieve psychose van 1914. In: J. HORNE, “Civilian populations and...”, pp. 484-485.

³⁶² In dit opzicht betekent de Eerste Wereldoorlog dan ook een breuk met vroeger.

³⁶³ J. HORNE, “Atrocités et exactions ...”, p. 367.

bezetting) en onder een minimale militaire omkadering zou plaatsvinden. Tegelijkertijd echter gingen dezelfde besprekingen van Den Haag over het beschermen van diezelfde burgers in tijden van oorlog. De gevolgen van deze tweeslachtigheid i.v.m. het beschermen van de burger die zich buiten het oorloggebeuren bevindt én het garanderen van zijn rechten op verzet, werden duidelijk gesteld door de Eerste Wereldoorlog.³⁶⁴

Zwaktes van het oorlogsrecht.

De net beschouwde betekenisvolle vlucht vooruit van het oorlogsrecht had zich niet op een conflict zoals de Eerste Wereldoorlog kunnen voorbereiden, een “ [...] *negentiende-eeuwse oorlog* [werd] *met twintigste-eeuwse wapens uitgevochten*”.³⁶⁵ Dit strookt met de opmerking van Karagiannis dat het oorlogsrecht verouderd en bijgevolg onaangepast was aan de snel veranderende, conflictueuze wereld waarin het geweld van de Grote Oorlog typerend zou zijn voor latere oorlogsconflicten. Het LOR hield geen rekening met langdurige bezetting, noch met de voortschrijdende techniek en de veranderde rol van de burgerbevolking in een oorlog.³⁶⁶ Het is vooral dit laatste – het betrekken van burgers - dat kenmerkend wordt voor conflicten in de twintigste eeuw.³⁶⁷ Karagiannis heeft daarnaast ook op de sterkte van Den Haag gewezen, zijnde de codificatie van gewoonterecht dat ten aanzien van iedereen (*‘erga omnes’*) geldig was. De Conventie van Den Haag omvat echter ook een clausule die stelde dat de instrumenten van de Conventie niet toepasbaar zouden zijn tussen alle partijen betrokken in het conflict, indien één oorlogvoerder geen bindende partij was.³⁶⁸

Wat het oorlogsrecht nog meer verzwakt, is de kloof die bestaat tussen droom en realiteit. En wat in dit verband vandaag realiteit is, was dit vroeger ook: *de jure* kunnen wel afspraken gemaakt worden, maar *de facto* wordt hier niet zelden van afgeweken. Dit betekent dat in een bepaalde situatie het politieke antwoord het oorlogsrecht buiten spel zet.³⁶⁹

³⁶⁴ J. HORNE, “Atrocités et exactions...”, pp. 367-368.

³⁶⁵ B. BAGGETT, J.M. WINTER, *1914-1918: De Grote Oorlog en de vorming van de 20ste eeuw*, Antwerpen, 1997, pp. 362-363.

³⁶⁶ D. VENEMA, *Rechtens in oorlogstijd ...*, p. 133.

³⁶⁷ Pas met het Protocol I van de Conventie van Genève in 1977 werd een ernstige poging gesteld om de moeilijke kwesties inzake het beschermen van burgers tijdens oorlog aan te pakken. In: G.H. ALDRICH, “The laws of war on land”, in: *American Journal of International Law*, 94, 1 (2000), pp. 48-51.

³⁶⁸ J. MEURANT, “Inter arma caritas: Evolution and nature of international humanitarian law”, in: *Journal of Peace Research*, 34, 3 (1987), p. 242. Hoewel dit gegeven verdere aandacht verdient, heb ik hierover niets meer teruggevonden in de literatuur.

³⁶⁹ Dit staat in het verlengde van het argument van Herman Van Goethem als antwoord op de vraag of het LOR een slechte tekst is. In: H. VAN GOETHEM, internationaal seminarie: “Les occupations militaires, du droit des gens au droit humanitaire”, Brussel, SOMA, 12.03.2008. Zie ook: A. DEPERCHIN, G. HANKEL, S. LAUNAY, S. LEKÉAL, É. THIERS,

In een debat met voornamelijk juristen over recht en oorlogsvoering rond de eeuwwisseling werd gesteld dat de rol van het recht gereduceerd werd tot een ‘*second best option*’ als instrument om de effecten van de schendingen van het oorlogsrecht af te zwakken.³⁷⁰ In ditzelfde debat poneerde men dat indien het recht vooruitgaat, dit met kleine, discontinue stappen is en dat het recht misschien wel oorlog nodig heeft om vooruitgang te boeken.³⁷¹ Op die manier kan de ontwikkeling van het oorlogsrecht gezien worden als een proces van ‘*trial-and-error*’. Sinds het midden van de negentiende eeuw kende het oorlogsrecht een sterke ontwikkeling die zich kristalliseerde in de jaren 1899/1907 en die uiteindelijk botste op een ‘grote oorlog’. De vraag is of de lessen die het grote conflict met zich meebracht tot verdere ontwikkeling van het oorlogsrecht leidden. Indien dit het geval was; konden de stappen die men genomen had met de Haagse Conventies op punt gezet en verzilverd worden.

Duitsland en het oorlogsrecht.

De Duitse casus m.b.t. het oorlogsrecht overlapt met de twee fundamentele problemen van dit oorlogsrecht, namelijk: militaire noodzakelijkheid en soevereiniteit.³⁷²

De officiële Duitse positie tijdens de Haagse Conferenties kende drie ‘*Leitmotive*’: (I.) de internationale orde werd door grootmachten gedomineerd, Duitsland wou vermijden dat – via het door de Conferentie aangewende principe van ‘*één staat, één stem*’ - deze orde ondermijnd kon worden; (II.) men wilde de oningeperkte soevereiniteit van de natiestaat verzekeren; (III.) dit uiterlijk machtsvertoon gaat samen met het besef van de binnenlandse zwakte van het rijk. Bijgevolg was Duitsland - ondanks de verachting van vredesinitiatieven - toch voor aanzienlijke mate tot samenwerking bereid.³⁷³ Duitsland had dan ook *de jure* de bepalingen van Den Haag erkend en gedwee het LOR in de Duitse ‘*Felddienstordnung*’ (1911) gepubliceerd. *De facto* was er echter een kloof tussen de Duitse en de geallieerde oorlogrechtelijke opvatting m.b.t. het onderscheid tussen oorlogsvoerders en niet-oorlogsvoerders, met het recht van burgers op bescherming tegen geweld in het verlengde ervan.³⁷⁴ Het is m.b.t. deze kwestie dat Duitsland het hardst gebrand was op het uitsluiten

“Table ronde: la guerre anticipée: normes juridiques et violence de guerre”, in: S. AUDOIN-ROUZEAU, A. BECKER, C. INGRAO, H. ROUSSO, eds., *La violence de guerre...*, p. 47.

³⁷⁰ A. DEPERCHIN, G. HANKEL, S. LAUNAY, S. LEKÉAL, É. THIERS, “Table ronde:...” , p. 55.

³⁷¹ A. DEPERCHIN, G. HANKEL, S. LAUNAY, S. LEKÉAL, É. THIERS, “Table ronde:...” , p. 47.

³⁷² R. LESAFFER, ed., *Peace treaties and...*, pp. 159-160.

³⁷³ J. DÜLFFER, *Im Zeichen der Gewalt. Frieden und Krieg im 19. und 20. Jahrhundert*, Keulen – Weimar – Wenen, pp. 67-68. In Duitsland was de vredesbeweging een gediscrimineerde minderheid. Volgens Hankel kenden landen met een burgerlijk-parlementaire traditie (Frankrijk, Verenigd Koninkrijk, België) een sterke vredesbeweging. In landen met autoritaire staatsstructuren (Duitsland, Rusland) was de invloed beperkt. In: G. HANKEL, *Die Leipziger Prozesse...*, p. 37.

van een mogelijke ‘*levée en masse*’.³⁷⁵ Duitsland bleef deze houding t.a.v. het recht, ook na de Eerste Wereldoorlog aannemen, wat fataal bleek te zijn voor ditzelfde recht (cf. de Leipzig-processen).³⁷⁶ ‘*Kriegsnotwendigkeit*’³⁷⁷ is een sleutelbegrip om het Duitse denken t.a.v. het recht te begrijpen. Messerschmidt wees hierop reeds in de jaren 1980.³⁷⁸ In het Duitsland onder Wilhelm II groeide volgens hem een alliantie van theoretische ontwaarding van het oorlogsrecht, militaire interesse en machtpolitiek, tegen pacifisme, democratie en ontwapeningseisen. Dit vormde de basis voor het begrip ‘*Kriegsnotwendigkeit*’ waarvan de betekenis goed tot uiting komt in het semi-officiële handboek voor Duitse officieren ‘*Kriegsbrauch im Landkriege*’ (1902)³⁷⁹ en neerkomt op de volledige negatie van de resultaten van Den Haag.³⁸⁰ In de opvatting van de Generale Staf bestond het oorlogsrecht niet, het Duitse leger had de Eerste Wereldoorlog gestart nadat het geprobeerd had de pogingen tot een juridische codificatie van humanitaire principes af te zwakken.³⁸¹ Messerschmidt schetst het naar “*groot- en wereldmachterkenning strevende Duitsland*” in een realistisch denkkader.³⁸² Een algemene tendens die zich aftekende tijdens de conferenties onder de grootmachten was hun ‘*verschleicherte Obstruktion*’, aldus Messerschmidt, om hun soevereiniteitsrechten niet te muilkorven. De Duitse delegatie zou

³⁷⁴ A. KRAMER, “Kriegsrecht und Kriegsverbrechen”, in: G. HIRSCHFELD, G. KRUMEICH, I. RENZ, *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, Paderborn, 2003, p. 281.

³⁷⁵ De Duitse militaire leiders vreesden hiervoor en dit kwam duidelijk tot uiting tijdens de internationale debatten over de humanitaire codificatie van oorlogsvoering. In: J. HORNE, A. KRAMER, “War between soldiers and enemy civilians, 1914-1915”, in: R. CHICKERUNG, S. FÖRSTER, eds., *Great War, Total War. Conflict and mobilization on the Western Front, 1914-1918*, Cambridge – New York, 2000, pp. 163-164. ; G. BEST, *Humanity and warfare...*, p. 177. ; J. HORNE, A. KRAMER, *German atrocities, 1914 ...*, pp. 145-146. ; Duitsland was traditioneel deze mening toegedaan, want hoewel de jaren 1877-1878 in tijd verwijderd zijn van de tijdstippen waarop de Haagse Conferenties plaatsvonden, zijn ze in geest inherent verbonden. Toen verscheen een rechtvaardiging van de methoden van 1870-1871 die de officiële Duitse positie expliciet samenvatten. Centraal stond de militaire noodzaak en het besef dat de uitzonderlijkheid van oorlog het boven de wet verheft. In: I.V. HULL, *Absolute Destruction...*, p. 123.

³⁷⁶ Het hof te Leipzig volgde het principe dat het Duitse militaire recht voorrang had op het internationaal recht, zelfs al had Duitsland een akkoord getekend om dit recht in haar binnenlandse militaire wet te gieten. Daarnaast was het geloof in een francs-tireurs oorlog in België de rechtvaardiging voor de represailles. In: A. KRAMER, “The first wave of international war crimes trials: Istanbul and Leipzig”, in: *European Review*, vol. 14, (2006), p. 449.

³⁷⁷ ‘*Kriegsnotwendigkeit*’ betekent in het algemeen de op militaire, tactische of strategische gronden gebaseerde noodzakelijkheid om een bepaalde maatregel in oorlog te nemen. De codificatie van het oorlogsrecht diende in dit denken een ommekeer te genereren, want niet het oorlogsdoel diende de middelen te bepalen, maar wel de juridische toelaatbaarheid van de oorlogsmiddelen. Of: ‘*Kriegsmanner/Kriegsrecht*’ had voorrang op ‘*Kriegsrason*’. In: G. HANKEL, *Die Leipziger Prozesse...*, p. 240-244.

³⁷⁸ Het is pas recent, m.n. met het onderzoek van Horne en Kramer dat deze visie doorgebroken is in de historiografie.

³⁷⁹ M. MESSERSCHMIDT, “Völkerrecht und ‘*Kriegsnotwendigkeit*’ in der deutschen militärischen Tradition seit den Einigungskriegen”, in: *German Studies Review*, 6, 2 (1983), p. 239. ; G. BEST, *Humanity and warfare...*, pp. 143-146.

³⁸⁰ G. HANKEL, *Die Leipziger Prozesse...*, p. 244.

³⁸¹ M. MESSERSCHMIDT, “Völkerrecht und ‘*Kriegsnotwendigkeit*’...”, p. 240.

³⁸² Inwendige onzekerheid en de behoefte om achterstand in te halen zijn karakteriserend voor de Duitse politiek tijdens het imperialistische tijdperk. In: M. MESSERSCHMIDT, “Völkerrecht und ‘*Kriegsnotwendigkeit*’...”, p. 238.

zichzelf ontactvol tot woordvoerder van dit standpunt geëxponeerd hebben, waardoor Duitsland als schuldige voor de geringe resultaten van de eerste conferentie aanzien werd. Tijdens de tweede conferentie was de Duitse houding gelijkaardig, met dezelfde gevolgen.³⁸³ Kritiek op deze these omsluit de argumenten dat: (I.) Duitsland de stipulaties ondertekend had; (II.) men de tekst aan de ‘*Felddienstordnung*’ toegevoegd had. Maar, aldus Messerschmidt: “*In deutscher Sicht pasßte es durchaus zusammen, die HLKO zu unterzeichnen und dennoch der längst akzeptierten Sehweise der Necessities of war anzuhängen*”.³⁸⁴ Aldus werd door Duitsland in de Eerste Wereldoorlog sommige Haagse verplichtingen erkend en andere ontkend, al naar gelang het Duitsland beter uitkwam.³⁸⁵ De Tweede Wereldoorlog zorgt voor een andersoortige situatie t.g.v. de geïdeologiseerde Duitse positie. Zoals in de inleiding vermeld werd, omvatten de archiefbescheiden van de ‘*Gruppe Justiz*’ van het militaire bestuur in België een interessant fonds inzake het oorlogsrecht. Dit fonds toont aan dat men in de eerste plaats begaan was met de behandeling van oorlogsgevangenen en de grenzen van de economische exploitatie van het bezette België. De jodenvervolgning kwam daarentegen niet aan bod.³⁸⁶

Volksgemeenschap en volkenrecht. Niet bepaald ‘*a match made in heaven*’.

De nationaalsocialisten meenden dat voor elk volk een eigen, absolute waarheid zou gelden. In het verlengde hiervan wezen zij elk humanisme en internationalisme af. Natuurrecht en het nationaalsocialistisch rechtsdenken vonden elkaar in de opvatting dat het individu in staat zou zijn tot inzicht in het ‘juiste’ recht. Maar, terwijl natuurrecht zonder enige discriminatie voor de gehele mensheid zou gelden, is het nationaalsocialistisch rechtsdenken etnocentrisch.³⁸⁷ Dit is natuurlijk ideologie en hiervan kan de praktijk afwijken, net zoals de politieke praktijk kan afwijken van de juridische richtlijnen.

De *Täterforschung* wijst op een verscheidenheid aan verschillende actoren om bepaalde handelingen te stellen. Zo toont historisch onderzoek een ambigue Duitse casus: vanuit ideologisch oogpunt had men lak aan het oorlogsrecht, maar in de praktijk was men wel begaan met de gevolgen van de schendingen ervan. Dit kon uit het pragmatische motief zijn om de nadelige gevolgen te ontlopen (cf. Wereldoorlog Een en de propagandaslag van de

³⁸³ W. Schmidt-Richberg, E. Von Matuschka, *Von der Entlassung ...*, pp. 39-40.

³⁸⁴ R. ELBE, M. MESSERSCHMIDT, “Communications”, in: *German Studies Reviews*, 6, 1, februari 1986, pp. 195-196.

³⁸⁵ D. VENEMA, *Rechtens in oorlogstijd ...*, p. 133.

³⁸⁶ BAMA RW 36/391. *Rechtsgutachten der Gruppe Justiz zur Anwendung der Haager Landkriegsordnung*, Bd. 1: 1941-1944. ; BAMA RW 36/392. *Rechtsgutachten der Gruppe Justiz zur Anwendung der Haager Landkriegsordnung*. Bd. 2: 1944, Enthält: “*Die besetzten Niederlande und die Haager Landkriegsordnung vom Jahre 1907*”, *Ausarbeitung des niederländischen Generalsekretar im Justizministerium Schrieke. Geschäftsverteilungsplan für die Kanzlei des Reichskommissariats für die besetzten Gebiete von Belgien und Nordfrankreich, Aug. 1944.*

³⁸⁷ D. VENEMA, *Rechtens in oorlogstijd ...*, p. 91.

geallieerden tegen het Duitse Keizerrijk). Of dit kon uit overtuiging zijn. H.J. von Moltke (1907-1945) zou hier als voorbeeld kunnen gezien worden. Als jurist behandelde hij kwesties rond economische oorlogvoering en de behandeling van oorlogsgevangenen. Hij zou tegen de overtuigde nazi's van het militaire establishment ingegaan zijn om schendingen van het oorlogsrecht proberen te beperken op basis van juridische en pragmatische argumenten.³⁸⁸ Zo poogde hij in 1942 langs Canaris om de instructies voor de behandeling van Russische krijgsgevangenen te wijzigen op basis van het juridische argument dat de regels van Den Haag en Genève gewoonterecht geworden waren, dat voor niet-verdragspartijen gold, in combinatie met verschillende pragmatische argumenten zoals de impact op de discipline van de soldaten; het gevaar voor vergeldingsmaatregelen; het verlies van prestige bij de neutrale staten; het ev. verhoogd verzet van de Russen. Keitel was het hiermee echter niet eens en stelde dat deze regels een verouderde oorlogsvoering voorstelden die los van een ideologische oorlogsvoering stond. Bij uitbreiding van von Moltke, stelt men dat de internationale juristen van de buitenlandse militaire informatiedienst er op drukten om het oorlogsrecht in de praktijk toe te passen.³⁸⁹

³⁸⁸ D.F. VAGTS, "International Law in ...", p. 681.

³⁸⁹ D.F. VAGTS, "International Law in ...", pp. 696-699.

■ Drempel. Vooruitblik op de bezetting.

Bezetting volgens het oorlogsrecht. ‘Ruhe’, ‘Ordnung’ en... semiotiek.

Een gebied wordt volgens artikel 42 van het LOR als ‘bezet’ beschouwd, wanneer het zich onder de autoriteit van het vijandelijke leger bevindt. Artikel 43 stelt:

*“Wanneer het gezag van de wettelijke overheid feitelijk is overgegaan in handen van diegene die het gebied bezet heeft, neemt deze alle maatregelen, die in zijn vermogen staan, ten einde voor zover mogelijk de openbare orde en het openbaar leven te herstellen en te verzekeren en zulks, behoudens volstrekte verhindering, met eerbiediging van de in het land geldende wetten”.*³⁹⁰

Volgens Venema werd ‘volstrekte verhindering’ geïnterpreteerd als in strijd met het (militaire) belang van de bezetter – het militaire belang betrof de macht en veiligheid van het bezettende leger.³⁹¹

Supra kwam reeds aan bod dat de codificaties van Den Haag verouderd waren voor de uitdagingen van de twintigste eeuw. Dit had ingrijpende gevolgen voor de bezetting. De openbare orde en het openbare leven moesten hersteld en verzekerd worden en dit met eerbiediging van de in het land vigerende wetten. In dit verband wijst Venema op het feit dat de bepalingen ‘openbare orde’ en ‘openbare leven’ uit het negentiende-eeuwse model van de nachtwakerstaat stammen en dat de sinds het einde van de negentiende eeuw oprukkende verzorgingsstaat zichzelf een pak functies had toegewezen om in dit leven te interveniëren. De betekenis van beide bepalingen voor zij die het hadden opgesteld was bijgevolg veel beperkter dan in de tijd van de wereldoorlogen.³⁹² M.b.t. de bevoegdheid tot regelgeving van de bezetter vertrekt Venema van de stelling dat de bezetter op basis van het LOR bevoegd is om wetgevende maatregelen te treffen. De criteria van artikel 43 kunnen dan als een onder- of bovengrens beschouwd worden. Als een ondergrens gezien, wordt verondersteld dat de openbare orde en het openbare leven ten minste verzekerd worden, daarnaast mag de bezetter vrij regelen wat er z.i. geregeld moet worden. Als een bovengrens gezien, wordt het LOR gezien als een uitputtende opsomming van terreinen waarop de bezetter regels mag en soms moet opstellen, maar waarbuiten hij verder niet mocht gaan.³⁹³

³⁹⁰ “Article 42: Territory is considered occupied when it is actually placed under the authority of the hostile army. The occupation extends only to the territory where such authority has been established and can be exercised. Article 43: The authority of the legitimate power having in fact passed into the hands of the occupant, the latter shall take all the measures in his power to restore, and ensure, as far as possible, public order and safety, while respecting, unless absolutely prevented, the laws in force in the country.” Uit: LOR, < http://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp >, geraadpleegd op: 18.06.2009.

³⁹¹ D. VENEMA, *Rechtens in oorlogstijd* ..., pp. 135-136.

³⁹² D. VENEMA, *Rechtens in oorlogstijd* ..., pp. 140-141.

³⁹³ D. VENEMA, *Rechtens in oorlogstijd* ..., p. 142.

Een pragmatisch-instrumentele benadering of een moreel-principiële benadering.

In zijn onderzoek naar de rechterlijke macht in Nederland ten tijde van de Tweede Wereldoorlog legt Venema de fundamentele moeilijkheid bloot rond het verdere bestuur van een territorium onder een vijandelijke bezetting: de staatsorganen - in zijn onderzoek de rechterlijke macht - fungeerden niet meer als onderdeel van en waarborg voor een democratische rechtsstaat.³⁹⁴

Wat de verleden realiteit ten tijde van de Tweede Wereldoorlog toont, is dat men in Nederland – en ook in België - een aantal afwegingen zal maken die uiteindelijk tot de keuze voor een ‘politiek van het minste kwaad’ leiden (cf. 3.2). Binnen deze politiek wil ik de door Venema onderscheiden benaderingen van het recht en de daarmee corresponderende visies op de taak van de rechter meegeven, om met deze inzichten het volgende hoofdstuk – de bezetting in België – te interpreteren.

De pragmatische visie of instrumentele benadering van het recht hanteert het als een politiek en moreel neutraal instrument dat ter beschikking staat van individuen met uiteenlopende beweegredenen. In de woorden van Venema: *“Zoals je met een hamer een klimrek kunt timmeren en iemand hersens kunt inslaan, kan het recht worden gebruikt om discriminatie tegen te gaan en om Joden van Ariërs te onderscheiden”*.³⁹⁵ Men onderstreept hier het belang van rechtszekerheid en een gecontroleerde openbare orde en openbaar leven. Karakteriserend voor de bezetter was zijn handelen naar deze ‘neutralistische’ opvatting: naargelang het volkenrechtelijk in orde zijn van zijn beleid verwees hij naar het LOR. Het beeld van de rechter die Venema hiermee laat corresponderen is dat van de amorele, politiek neutrale technicus of ambachtsman, die zonder een morele of politieke interpretatie de regels toepast. Volgens hem hebben Nederlandse rechters zich tot op een bepaald niveau in die zin gedragen, doordat ze verordeningen hebben toegepast waartegen zij wel morele bezwaren gehad kunnen hebben. De morele of principiële benadering vat het recht op als de moreel juiste, rechtvaardige ordening van de samenleving. Deze rechtvaardigheid wordt gevonden in het rechtsbewustzijn van het volk of in de moraal van een bepaalde godsdienst. Het nationaalsocialistische rechtsdenken past in dit interpretatieschema: het rasgebonden rechtsgevoel omsluit het recht. Hier sluit het beeld van de rechter als moreel agent op aan. Deze diende de ruimte te hebben voor (nationaalsocialistische) ‘billijkheidsrechtspraak’ die tegen de wet inging.³⁹⁶

De rechtvaardigheidsopvatting die samenhangt met de instrumentele rechtsbenadering schuilt in het argument om voor de gehele bevolking op langere termijn goed te doen.

³⁹⁴ D. VENEMA, *Rechters in oorlogstijd* ..., pp. 7-8.

³⁹⁵ D. VENEMA, *Rechters in oorlogstijd* ..., p. 373.

³⁹⁶ D. VENEMA, *Rechters in oorlogstijd* ..., pp. 373-375.

Venema stelt dat vele rechters meenden dat de burgers baat hadden bij een loyale medewerking met de bezetter en een zo neutraal mogelijke toepassing van het recht. Met de morele of principiële benadering strookt de opvatting dat de geestelijke en niet de materiële belangen van de bevolking voorop stonden, hierbij zou “*openlijk protest [...] besmetting met het onrechtvaardige regime van de bezetter voorkomen*”.³⁹⁷

Venema stelt concluderend vast dat zowel niet-nationaalsocialistische Nederlanders als Nederlandse en Duitse nationaalsocialisten zowel pragmatische als morele standpunten innamen t.a.v. recht. Voor de Nederlandse rechters stelt hij vast dat tussen methodes van rechtsvinding (van formalistisch positivisme tot natuurrechtelijke billijkheidsrechtspraak) en rechterlijke uitspraken altijd de rechter met zijn interpretatie van de wettekst staat. Daardoor kunnen in rechtsregels of rechtssystemen geen harde garanties worden ingebouwd voor de verwerkelijking van rechtvaardigheid. Dit is afhankelijk van individuen die het recht hanteren, toepassen of afschaffen. De Duitse bezetter besliste hierover. Venema stelt vast dat een noodzakelijke voorwaarde voor de succesvolle uitvoering van het beleid het blijven functioneren van rechtspraak en ambtenarij was.³⁹⁸

Venema heeft de veronderstelde onafhankelijkheid van de rechter aan de kaak gesteld – gezien de interpretatiegebondenheid. Daarnaast werd al aangehaald dat elk juridisch systeem in essentie berust op een waardesysteem (cf. 3.1.3.2.). Het verleent zich tot een stevige symboliek om beslissingen aangaande recht en onrecht, rechtvaardigheid en onrechtvaardigheid te situeren en te onderzoeken op het terrein van de rechter, deze beslissingen werden (en worden) echter niet voorbehouden aan beroepsrechters. Ook in het dagelijkse leven komen rechtvaardigheid en onrechtvaardigheid voortdurend aan bod. In een oorlogssituatie, zoals bv. gedurende de periode van de bezetting van België (1940-1944) stelden zulke vragen zich scherper – waardoor de beslissingen meer doorwogen - en veelvuldiger: de bezetter, de rechter, maar ook de onderduikverschaffer, werkweigeraar of zwarthandelaar werden ermee geconfronteerd. Men kan aannemen dat iedereen zich op het intermediaire ideologische niveau bevindt, vergelijkbaar met de januspositie van de rechter: er zijn richtlijnen, maar afhankelijk van de situationele specificiteit kan het proces niet mechanisch verlopen. Een situatie moet ingeschat en beoordeeld worden, dit scheidt de prescriptieve van de descriptieve wereld. Op het intermediaire niveau worden afwegingen gemaakt en logica's opgebouwd. Op dit niveau moet Reeder geanalyseerd worden.

³⁹⁷ D. VENEMA, *Rechters in oorlogstijd ...*, pp. 374-375, pp. 378-379.

³⁹⁸ *Ibid.*

3.1.4. Tijden van verandering. Vorming en positie-inname, Reeder als student en ambtenaar.

*“Geboren am 22. Juli 1894 auf dem Holmhof, Kreis Eiderstadt (Schleswig Holstein) als Sohn des Hofbesitzers und späteren Landrats Nicolai Christian Reeder und seiner Ehefrau Wilhelmine geboren Eggers besuchte ich zuerst die Landschule in Poppenbüll, sodann das Königliche Herman Tast-Gymnasium in Husum bis zum Reifezeugnis.”*³⁹⁹

Deze paragraaf zoomt in op het biografische parcours van Reeder. Als hoge ambtenaar was hij actief in Sleeswijk-Holstein en het Rijnland. Later was hij als ‘*Militärverwaltungschef*’ van België en Noord-Frankrijk (mei 1940 - juli 1944) hoofd van de administratieve staf van de militaire bevelhebber von Falkenhausen en als dusdanig bevoegd voor alle burgerlijke aangelegenheden in het bezette land. Na von Falkenhausen en naast zijn gelijke in de militaire staf, Majoor von Harbou, was Reeder er de hoogste bezettende autoriteit.⁴⁰⁰

3.1.4.1. ‘*Politische Generation*’? Geboorte, wereldoorlog, vrijkorps en studie.

Zoals Reeder zelf schreef, was hij geboren in de meest noordelijke Duitse deelstaat: Sleeswijk-Holstein. Zijn vader was grondbezitter en tijdelijke ‘*Landrat*’ te Eiderstedt. Zijn grootouders langs vaders- en moederszijde waren allen afkomstig uit Sleeswijk-Holstein, protestants en landeigenaars.⁴⁰¹ Lager onderwijs genoot hij te Poppenbüll en onderricht in het Latijn bij de pastoor. Te Husum behaalde hij op 10 augustus het eindexamen van het middelbaar onderwijs. Gezien de buitengewone omstandigheden betrof het een ‘*Notabitur*’.⁴⁰² In de Duitse historiografie wordt gewag gemaakt van het woord ‘*Augusterlebnis*’ om de begeesting en het enthousiasme van de bevolking weer te geven. Er was een groot aantal oorlogsvrijwilligers, hiertoe gestimuleerd door de publieke opinie, de media en ook het onderwijs.⁴⁰³ Wat het onderwijs betreft, wordt dit geïllustreerd door het voorzien van het vermelde ‘*Notabitur*’ ook wel ‘*Kriegsabitur*’ genaamd. In 1914 ervoer Reeder op zijn twintigste de ‘Grote Oorlog’ aan het Oost- en Westfront. Hij raakte verscheidene keren gewond: “*Den Weltkrieg 1914/18 habe ich bei verschiedenen*

³⁹⁹ LA NRW, BR-PE 75 Bd. 2. ‘*Fragebogen*’, ‘*Lebenslauf*’, ingevuld te Aken op 27 mei 1935.

⁴⁰⁰ BR. DE WEVER, “Reeder, Eggert”, in: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* [CD-ROM], Tiel, 1998. ; IHTP, < <http://www.ihtp.cnrs.fr/prefets/> >, geraadpleegd op 22.02.2009. ; A. DE BACKER, *Het proces van Alexander von Falkenhausen en Eggert Reeder*, Leuven (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven), 1990, (promotor: L. Wils), pp. 9-13. ; M. REHM, *Eggert Reeder 22/07/1894 – 22/11/1959. Preußischer Regierungspräsident, Militärverwaltungschef, Staatsbürger*, Nürtingen, 1976, p. 8.

⁴⁰¹ LA NRW BR-PE 75 Bd. 2. ‘*Fragebogen*’, ingevuld te Aken op 12 juni 1933.

⁴⁰² M. REHM, *Eggert Reeder ...*, p. 6. ; MLUA Rep. 39/495, ‘*Immatrulationschein*’ [inschrijvingsbewijs].

⁴⁰³ W.J. MOMMSEN, “Deutschland”, p. 16.

Infanterie-Formationen unter mehrmaliger Verwundung mitgemacht [...]”⁴⁰⁴ Hij doorliep de rangen van ‘*Gefreiter*’ (soldaat eerste klasse), ‘*Unteroffizier*’, ‘*Vizefeldwebel*’ (vice-sergeant-majoor), en werd tenslotte als ‘*Leutnant der Reserve*’ met verschillende decoraties waaronder het IJzeren Kruis eerste en tweede klasse uit de dienst ontslagen.⁴⁰⁵ In totaal sneuvelden meer dan twee miljoen Duitse soldaten. Van de jaargangen 1892-1895, die in 1914 tussen de negentien en de tweeëntwintig waren, overleefde slechts één derde.⁴⁰⁶ Reeder behoorde tot de overlevenden, maar de strijd was nog niet gedaan; hij was “ [...] *bei Ausbruch der Revolution 1918 Adjutant der stellv[ertretenden] Inf[anterie] Brigade und des Garnisonkommandos in Halle.*”⁴⁰⁷

Reeder had zich intussen op 18 oktober 1918 als student in de rechts- en staatswetenschappen ingeschreven. In zijn ‘*Anmeldebuch*’ - het boekje van iedere student waarin de bezochte colleges vermeld worden - gaapt op de pagina van het eerste semester een Russische vlakte (cf. bijlage 2). Reeder bezocht tijdens het wintersemester van 16 oktober 1918 tot 31 januari 1919 slechts één college. De overige semesters die hij in Halle t.e.m. het wintersemester van het academiejaar 1919/1920 volgde waren daarentegen goed gevuld.⁴⁰⁸

In hoofdstuk 3.1.2. kwamen de politieke omwentelingen in het naoorlogse Duitsland aan bod, waar Reeder - zijn actieve deelname in het geweld van de vrijkorpsen – middenin zat:

“Leutnant der Reserve Reeder war vom 16.10.1917 bis 20.5.1918 und nach seiner letzten Verwundung vom 1.9.1918 bis 15.12.1918 als zweiter Adjutant zur stellv[ertretenden] 15. Inf[anterie] Brigade und zum Garnison-Kommando Halle kommandiert. [...] [Er] hat sich sehr schnell in die schwierige Geschäfte eingearbeitet, er hat wiederholt den erkrankten und beurlaubten 1. Adjutanten vertreten und sich dabei voll und ganz bewährt. Tag und Nacht ist er in den Tagen der Revolution tätig gewesen [...]. Er hat mir in der ganzen Zeit treu zur Seite gestanden und mich mit allen ihm zu Gebote stehenden Kräften unterstützt. Im

⁴⁰⁴ LA NRW BR-PE 75 Bd. 2. *Fragebogen*, ‘*Lebenslauf*’, ingevuld te Aachen op 27 mei 1935.

⁴⁰⁵ LA NRW BR-PE 75 Bd. 2. ‘*Kriegsranlistenauszug des Ersatz-Bataillons Landwehr Infanterie-Regiments 66 über Leutnant der Reserve Eggert Reeder*’.

⁴⁰⁶ M. WILDT, *Generation des Unbedingten ...*, p. 68.

⁴⁰⁷ LA NRW BR-PE 75 Bd. 2. *Fragebogen*, ‘*Lebenslauf*’, ingevuld te Aken op 27 mei 1935.

⁴⁰⁸ Te Halle volgde hij colleges van professoren die gespecialiseerd waren in o.a.: privaatrecht, strafrecht, rechtsfilosofie, Romeins en Grieks recht. MLUA Rep. 39/495, ‘*Anmeldebuch*’. ; ‘*Catalogus Professorum Halensis*, <<http://www.catalogus-professorum-halensis.de/indexb1918.html>>, geraadpleegd op 17.05.2009. De inschrijvingsbewijzen aan de Universiteit te Kiel zijn voor de jaargangen vanaf 1905 t.e.m. 1925 verloren gegaan. Daarnaast duikt zijn naam niet op in het universiteitsarchief. In nog te onderzoeken interessante piste is de potentiële vormdende indruk van de professor van wie Reeder te Halle publiekrecht onderwezen kreeg. Het gaat over professor Kurt Wolzendorff, die in 1905 promoveerde op “*Über den Umfang der Polizeigewalt im Polizeistaat*”.

*persönlichen Verkehr ist er liebenswürdig und bescheiden, sodass er auch in Kameradenkreise sehr beliebt ist.*⁴⁰⁹

Sinds november 1919 organiseerde men in Halle de opbouw van een gewapend verdedigingsverband. In het voorjaar van 1919 ontstond er een groot oproer, waarop generaal Maercker (1865-1924) op 27 februari 1919 van het legerministerie ('*Reichswehrministerium*') het bevel kreeg om er de orde te herstellen. Hoewel de arbeiders- en soldatenraad besloten had om geen verzet te bieden, escaleerde de situatie bij het intrekken van Maerckers uit vrijwilligers samengestelde korps. Voor de hele maand maart werd de staat van beleg uitgeroepen. De atmosfeer was uiterst gespannen. In totaal kostte het oproer in Halle het leven aan zesendertig mensen, waaronder zeven korpsleden, en waren er tientallen gewonden.⁴¹⁰ Reeder schreef uit eigen ervaring:

*“1918 aus dem Heeresdienst entlassen und auf der Universität in Halle als Student der Rechte immatrikuliert, stellte ich mich zur Bekämpfung der Kommunistenunruhen in Mitteldeutschland dem Landesjägerkorps Märker zur Verfügung und wurde mit der Führung einer Zeitfreiwilligenabteilung beauftragt. Meine Abteilung wurde mehrfach in den Kämpfen gegen die organisierten spartakistischen Banden in der Umgebung von Halle eingesetzt [...].”*⁴¹¹

In de literatuur worden de studentenverenigingen in Halle in het bijzonder vermeld als enige reden om in de universiteitsstad te blijven.⁴¹² Vanuit een ruimer geografisch perspectief gezien waren reeds vanaf november 1918 gehele studentenverenigingen onderdeel van vrijkorpsen om de '*Spartakisten*' tegen te gaan en waren er meer dan vijftig duizend studenten in de Kapp-Lüttwitz-Putsch (cf. 3.1.2.) betrokken. De verenigingen waren antirepublikeins en stonden *en masse* vijandig tegen het Vredesverdrag van Versailles. Wanneer de evolutie wordt doorgetrokken naar het einde van de jaren twintig, zien we dat de *Nationalsozialistischer Deutscher Studentenbund* (NSDStB) aan populariteit toenam. Omwille van deze factoren wordt in de literatuur gesteld dat de antiliberaal tradities aan de universiteiten de nazificatie van de studenten reeds vóór de machtsovername van Hitler mogelijk gemaakt hadden.⁴¹³

Op die manier tekende de politieke chaos Reeders studententijd in Halle én in Kiel: "*Vom Sommersemester 1920 bis Mai 1921 setzte ich mein Studium in Kiel fort und war während*

⁴⁰⁹ LA NRW BR-PE 75 Bd. 2. '*Dienstleistungszeugnis*', geschreven te Halle op 12 december 1918, door Von Heynitz.

⁴¹⁰ D. BERG, *Der Wehrwolf 1923-1933. Vom Wehrverband zur nationalpolitischen Bewegung*, Toppenstedt, 2006, p. 29. ; D. SCHUMANN, *Politische Gewalt in ...*, pp. 49-51, pp. 55-57.

⁴¹¹ LA NRW BR-PE 75 Bd. 2. *Fragebogen*, '*Lebenslauf*', ingevuld te Aken op 27 mei 1935.

⁴¹² M.-B. VINCENT, "Faculté de droit ...", p. 19, p. 31.

⁴¹³ M.-B. VINCENT, "Faculté de droit ...", pp. 41-42. ; Concreet m.b.t. Halle gold de universiteit als reactionair. Cf. geschiedenis van de universiteit: < <http://dekanat.wiwi.uni-halle.de/geschichte/> >, geraadpleegd op 17.05.2009.

dieser Zeit Mitglied der Brigade Ehrhardt-und späteren Organisation C, der ich bis zur Auflösung 1922 angehörte”.⁴¹⁴ Deze organisatie zou extreem nationalistisch en antisemitisch geweest zijn.⁴¹⁵ Met het hoofdstuk 3.1.1. in het achterhoofd hoeven deze karakteristieken niet als zeer uitzonderlijk te worden beschouwd. Nog meer in abstractie genomen, meent Wildt: “*Racism and anti-semitism could be found all over Europe, but in Germany they entered into a unique Union with a ‘Weltanschauung’*”.⁴¹⁶ Toch verdient deze ‘*Organisation Consul*’ nadere toelichting. Het was een geheime terreurorganisatie die politieke moorden als wapen hanteerde om de Weimar Republiek te ondergraven. De leden waren voornamelijk officieren uit het leger en het voormalige vrijkorps ‘*Marine-Brigade Ehrhardt*’ dat na de ‘*Kapp Putsch*’ opgedoekt werd. Tot de doelstellingen behoorde o.a.: (I.) het cultiveren van de nationale gedachte en (II.) het bestrijden van antinationale en internationale gedachten, het jodendom, de sociaaldemocratie, radicaal linkse partijen en de grondwet van Weimar. Leden van deze organisatie waren verantwoordelijk voor de moord op de minister van buitenlandse zaken Rathenau (24 juni 1922), maar de meeste leden zouden hier echter niet aan deelgenomen hebben en hadden er zelfs geen voorkennis van. Enkele weken later werd de organisatie verboden (21 juli 1922).⁴¹⁷ Vermoedelijk heeft Reeder ook in Tübingen gestudeerd.⁴¹⁸ Zijn academische loopbaan maakte van hem een specialist in het administratief recht.

⁴¹⁴ LA NRW BR-PE 75 Bd. 2. *Fragebogen*, ‘*Lebenslauf*’, ingevuld te Aken op 27 mei 1935.

⁴¹⁵ H. WILKEN, “Dienaar in Keulen, Heer in Brussel?”, ongepubliceerd artikel, p. 5.

⁴¹⁶ M. WILDT, “The Spirit of ...”, p. 346.

⁴¹⁷ H. STERN, “The Organisation Consul”, in: *Journal of Modern History*, 35 (1963), pp. 20-22.

⁴¹⁸ Dit wordt vermeld in: LA NRW BR-PE 75 Bd. 2. ‘*Kriegsranlistenauszug des Ersatz-Bataillons Landwehr Infanterie-Regiments 66 über Leutnant der Reserve Eggert Reeder*’. Reeder geeft het echter zelf nergens aan in andere stukken die overgeleverd zijn in het archief, terwijl hij dit wel doet wat zijn studie in Halle en Kiel betreft. Ook werd in de voor dit onderzoek geconsulteerde bronnen geen vaststelling gemaakt dat Reeder doctor was in de rechten.

3.1.4.2. Ambtenaar ten tijde van het nationaalsocialisme = nationaalsocialistisch ambtenaar?

*“Ich schwöre: Ich werde dem Führer des Deutschen Reiches und Volkes, Adolf Hitler, treu und gehorsam sein, die Gesetze beachten und meine Amtspflichten gewissenhaft erfüllen, so wahr mir Gott helfe.”*⁴¹⁹

Reeder behoorde tot een ‘*politische Generation*’. Het overheersende politiek-maatschappelijke klimaat van de Weimar Republiek – in combinatie met andere aspecten van het Duitse verleden – konden afhankelijk van de achtergrond van elke individuele actor een conditionering betekenen ten gunste van het nationaalsocialistische gedachtegoed. Het staat buiten kijf dat de nationaalsocialisten in hun massademagogie inspeelden op de politieke gebeurtenissen en gretig anticipeerden op de Duitse grieven. In dit opzicht kan het onderzoek naar Reeder m.i. als een puntje in een pointillistisch patroon een apologetische indruk wekken. Het is echter onmogelijk om als individuele actor los van de eigen structuur, de eigen biotoop te ageren, in het verlengde hiervan is het onzinnig om dit in de analyse pogen te doen. Het is echter evenzeer onzinnig om te veronderstellen dat een actor geheel door de structuur gedetermineerd wordt: voor ieder individu is er steeds een zekere bewegingsruimte – zelfs in een totalitaire dictatuur. Dit laatste hoeft geen noodzakelijke specificatie te zijn: elke tijd is per definitie ideologisch. Er zijn kwalitatieve verschillen tussen ideologische standpunten, maar er is geen ontsnappen aan ideologie en haar concrete invloed. Iemand kan tegen het nazisme zijn omdat deze een andere dispositie bekleedt, niet omdat deze buiten de ideologie staat. Iedereen ageert binnen een bepaalde structuur en iedereen geniet hierin een bepaalde bewegingsruimte. Het onderscheidende element hier is dat de impact van de stellingname een verschillend gewicht kan hebben. Als ‘*Militärverwaltungschef*’ bekleedde Reeder een januspositie die een cascade aan gebeurtenissen kon genereren. Als hoge ambtenaar die zichzelf als ‘consciëntieus’ zou beschrijven, handelde hij als realpolitiker en als meester-pragmaticus naar de nationaalsocialistische imperatieven.

Ambtelijke Blitzcarrière.

Nadat hij in mei 1921 succesvol zijn eerste staatsexamen achter zich liet, werd hij in juli 1921 aangesteld als aankomend hoge ambtenaar (‘*Referendar*’) bij de regering in Schleswig. In 1924 volgde het grote staatsexamen. Vanaf dan werd hij professioneel actief in het Rijnland.⁴²⁰ Reeder:

⁴¹⁹ LA NRW BR-PE 75 Bd. 2. ‘*Nachschrift! Vereidigungsnachweis*’: ‘§2 des Gesetzes über die Vereidigung der Beamten und der Soldaten der Wehrmacht vom 20. VIII.1934 (RGL.I.S.785)’, ondertekend door Reeder te Aken op 7 september 1934.

“Nachdem ich im Mai 1921 die erste juristische Staatsprüfung mit dem Prädikat ‘ausreichend (annäherend gut)’ bestand, trat ich ein Jahr später zur Verwaltung über und bestand im Jahre 1924 mein Regierungsassessor-Examen. Sodann wurde ich als landrätlicher Hilfsarbeiter an das Landratsamt in Lennep und im Jahre 1926 an die Regierung in Köln versetzt.”⁴²¹

Op 16 september van datzelfde jaar huwde hij met Dora Schlieper. Reeder en Schlieper kregen samen vier kinderen.⁴²² Tegelijk zat zijn carrière in de lift:

“1929 wurde ich zum Regierungsrat ernannt. Unmittelbar nach dem Sturz der marxistischen Regierung im Juli 1932 wurde mir die kommissarische Verwaltung des Landratsamtes in Segeberg (Schleswig-Holstein) und im November 1932 die Verwaltung des Grenzkreises Flensburg (Schleswig) übertragen. Nach meiner endgültigen Bestätigung zum Landrat in Flensburg am 5. Mai 1933 bin ich sodann auf Vorschlag des Gauleiters der NSDAP, Staatsrat Grohé in Köln der Leitung des Regierungsbezirks Aachen zunächst kommissarisch, am 15.7.1933 endgültig durch den Preussischen Ministerpräsidenten betraut worden.”⁴²³

Doordat zijn benoeming tot regeringspresident op zijn achtendertigste gebeurde, behoorde hij tot een van de jongste regeringspresidenten ooit te Aken.⁴²⁴ Het ambtelijk niveau van een regeringspresident is te vergelijken met dat van een ‘*préfet*’ op het niveau van de Franse departementen.

De kladversie van Reeders artikel ‘*Zusammenarbeit von Verwaltung und Wirtschaft im Grenzland*’ geeft uiting aan een zekere strijdbaarheid: *“Grenzland ist Kampfgebiet. Das Aachener Land, einst der Mittelpunkt des großen Germanreiches, ist jetzt am weitesten nach Westen vorgeschobene Bollwerk Deutschlands. Auf solchem Vorpostengelände müssen alle kampffähigen Mannschaften fest zueinanderstehen.”*⁴²⁵ Daarnaast gaf Reeder in hetzelfde artikel blijk van een diepe rancune t.a.v. Versailles en de perceptie van 1933 als een messianistisch jaartal:

“Der Vertrag von Versailles hat mit grausamer Brutalität allen Bezirkseinwohnern klar gemacht, was es bedeutet, dass ihre Heimat, früher das Herz eines mächtigen

⁴²⁰ LA NRW BR-PE 75 Bd. 2. ‘Fragebogen’, ingevuld te Aken op 12 juni 1933.

⁴²¹ LA NRW BR-PE 75 Bd. 2. ‘Fragebogen’, ‘Lebenslauf’, ingevuld te Aken op 27 mei 1935.

⁴²² Een meisje 17.06.1927 en drie jongens: 29.06.1929, 28.04.1931, 28.08.1937. LA NRW, BR 1029/955, nr. 1015, ‘Eggert Reeder, Regierungspräsident’. ; LA NRW BR-PE 75 Bd. 2. ‘Abschrift: Anzeige über Verheiratung’, ingevuld te Aken op 3 september 1934. ; SOMA AA 535/4, ‘Personal-Akte’.

⁴²³ LA NRW BR-PE 75 Bd. 2. ‘Fragebogen’, ‘Lebenslauf’, ingevuld te Aken op 27 mei 1935.

⁴²⁴ FR. FEHRMANN, “Die Regierungspräsidenten seit 1923”, in: *150 Jahre Regierung und Regierungsbezirk Aachen*, Aken, 1967, p. 335.

⁴²⁵ LA NRW BR-PE 75 Bd.2. ‘Zusammenarbeit von Verwaltung und Wirtschaft im Grenzland’, kladversie van een artikel van Reeder.

Reiches, nun äusserstes Grenzland geworden ist mit allen seinen Entbehrungen, wirtschaftlichen Nachteilen und verstärkten nationalpolitischen Anforderungen an jeden Einzelnen. [...] Besatzung, Sanktionen, Inflation, Zollgrenzen und Separatistenterror wüteten hier schärfer als anderswo und führten in ihrer Zusammenwirkung zu dem fürchterlichen Verfall der ehemals blühenden Wirtschaft. [...] Erst der Umbruch des Jahres 1933 brachte [...] dem Wirtschaft [...] einen erfreulichen Aufstieg. [...] “Heute, schwer geprüft durch Versailles, aber durch die Machtübernahme von der toddrohenden inneren Lähmung [verlamming] erlöst [...]”.⁴²⁶

In de uitoefening van zijn ambt had Reeder de reputatie een nauwgezette, dynamische en zeer ijverige beambte te zijn.⁴²⁷

“Mit Verwaltungsgeschick [behendigheit] und Erfolg bemühte er sich, die Arbeitslosigkeit im Bezirk zu beseitigen und die Wasserwirtschaft zu fördern. Während seiner Amtstätigkeit wurden die Ämter des Bezirks neu gegliedert”.⁴²⁸ De pers hierover: *“Während seiner Aachener Amtszeit war er hervorragend an der Durchführung der großen wasserwirtschaftlichen Pläne in der Eifel beteiligt. Er konnte die Kommunalverbände seines Bezirks, die Dürener Industrie und die Rurtalsperrengenosenschaft zusammenschließen und die Finanzierung und den Bau der erforderlichen großen Wasserbauten sichern. In seiner Aachener Zeit fällt auch die Neugliederung der Aemter des Regierungsbezirks, die in enger Zusammenarbeit mit dem Gauleiter und den Kreisleitern zu dem Ergebnis führte, dass statt der 123 Bürgermeistereien, die zum großen Teil nicht lebensfähig waren, 73 Aemter und amtsfreie Gemeinden mit einer durchschnittlichen Einwohnerzahl von rund 6000 gebildet wurden”*.⁴²⁹

Zijn overplaatsing van Aken naar Keulen op 15 juli 1936 gaf in die zomer de aanleiding aan de pers om zijn beleid te evalueren. De teneur die domineerde was positief. Naast het prijzen van zijn bekwaamheid, onderstreepte men zijn verbondenheid tot de partij. De pers herhaalde Reeders woorden m.b.t. de uitdagingen waarmee hij geconfronteerd werd in Aken – die door het Verdrag van Versailles nog complexer werden – , en had niets dan lof over zijn werk:

⁴²⁶ *Ibid.*

⁴²⁷ J. GOTOVITCH, FR. BALACE, “Militärverwaltung”, in: FR. BALACE, ed., *Jours de Guerre/Jours de chagrin I*, Bruxelles, 1991, p. 84.

⁴²⁸ FR. FEHRMANN, “Die Regierungspräsidenten seit ...”, p. 335.

⁴²⁹ LA NRW BR-PE 75 Bd.3. ‘Ein bewährter Verwaltungsbeamter. Der kölnen Regierungspräsident Reeder 50 Jahre alt’, in: ‘Westdeutscher Beobachter’, zonder vermelding nummer, 22.07.1944.

*“Als Regierungspräsident Reeder im Mai 1933 auf Antrag des Gauleiters mit dem Regierungspräsidium in Aachen beauftragt wurde, erhielt er die besondere Weisung, die schwer darniederliegende Wirtschaft des westlichsten Grenzbezirks angelegentlich zu fördern. Es ist bekannt, wie schwer die Wirtschaft des Grenzgebietes durch die Grenzziehung des Versailler Vertrages, durch die Entmilitarisierung, die Besatzungszeit, die Sanktionen und den Separatistenspuk [ophef] gelitten hat. Deshalb war für die Durchführung dieses Zieles engste Zusammenarbeit mit der Partei und der Wirtschaft notwendig. In hohem Maße ist Regierungspräsident Reeder in den drei Jahren seiner Tätigkeit in Aachen diese Zusammenarbeit gelungen. Es galt, beispielhaft auch über die im Versailler Diktat willkürlich gezogenen Grenzen hinauszuwirken, der einheitliche Kurs von Partei, Wirtschaft und der von Reeder geführten Verwaltung war durchdrungen von diesem Verantwortungsbewußtsein und wurde gesteuert in voller Harmonie und gegenseitigem Vertrauen.”*⁴³⁰ *“Reeder hat seine Verwaltungsarbeit ausgeübt mit dem starken allseitigen Verantwortungsbewusstsein des in der preußischen allgemeinen Landesverwaltung erwachsenen Menschen in enger Zusammenarbeit mit der Partei. [...] so konnte seine Tätigkeit außerordentlich segensvoll für dieses Grenzland gestalten.”*⁴³¹ *“Am 15. Juli 1936 wurde Reeder Regierungspräsident in Köln. Auch in seinem neuen Wirkungskreis wandte er sich der Lösung wichtiger wirtschaftlicher Fragen zu, vor allem solchen der Landwirtschaft, der Ernährung und Versorgung der Bevölkerung, der Preisbildung und Preisüberwachung. In der Verwaltung förderte er mit allen Mitteln einen klaren Aufbau und eine sinnvolle Vereinfachung unter dem Gesichtspunkt, sie auch in außergewöhnlichen Zeiten schlagkräftig zu erhalten”*⁴³²

In Aken zag men hem met spijt vertrekken:

*“Wir Aachener wissen, dass wir in S.[ehr] g.[ehrter] Reeder eine außerordentlicher wertvolle Kraft verlieren, die als Regierungspräsident in unermüdlicher Schaffensfreude sich für die besonderen Belange des Aachener Grenzraumes eingesetzt hat.”*⁴³³ *“Als Regierungspräsident [...] ist Reeder einem großen Kreise der Bevölkerung unseres Gaues auch persönlich bekannt geworden. Seine*

⁴³⁰ LA NRW BR-PE 75 Bd.2. ‘Neuer Regierungspräsident in Köln’, in: ‘Westdeutscher Beobachter’, nr. 318, 12.07.1936.

⁴³¹ LA NRW BR-PE 75 Bd.2. ‘Reeder Regierungspräsident von Köln’, in: ‘Kölnische Zeitung’, nr. 349, 12.07.1936.

⁴³² LA NRW BR-PE 75 Bd.3. ‘Ein bewährter Verwaltungsbeamter. Der kölnen Regierungspräsident Reeder 50 Jahre alt’, in: ‘Westdeutscher Beobachter’, zonder vermelding nummer, 22.07.1944.

⁴³³ LA NRW BR-PE 75 Bd.2. ‘Drei Jahre nationalsozialistische Aufbauarbeit im Aachener Grenzland. Ein Einblick auf die Tätigkeit des scheidenden Regierungspräsident, Sg. Reeder’, in: ‘Westdeutscher Beobachter’, nr. 193, 14.07.1936.

hervorragenden Fähigkeiten als Verwaltungsbeamten haben ihm weit über die Grenzen des Gaues Geltung und Ansehen verschafft”.⁴³⁴ Ook ‘Gauleiter’ Grohé zou dit beaamd hebben: “*Als Regierungspräsident Reeder vor drei Jahren sein Amt in Aachen übernommen hat, habe er bewiesen, dass er auch schwierigen Problemen gewachsen sei. Seine Zusammenarbeit mit der Partei, die die Voraussetzung des Erfolges sei, nannte Gauleiter Grohé vorbildlich.*”⁴³⁵

‘Das deutsche Berufsbeamtentum im Wandel der Zeiten’. Politiek en historisch bewustzijn.

Zijn overplaatsing naar het grotere en meer prestigieuze Keulen, bevorderde Reeder in de partijhiërarchie tot ‘*Gauhauptstellenleiter*’. Wilken plaatst Reeder hier in een partijgebonden perspectief: hij behoorde tot de elite van zesenvestig leidende ambtenaren van het binnenlandse bestuur. Hij behoorde niet tot de groep van drie die geen NSDAP-er was; van de vierendertig regeringspresidenten waren er eenendertig NSDAP-er, hiervan waren er negentien vóór 1933 toegetreden, de overige twaalf waren – net zoals Reeder – erna toegetreden. In het verlengde hiervan poneert Wilken dat Reeder sinds 1932 politieke ambten bekleedde in de geest van het nationaalsocialisme. Daarom was hij volgens Wilken een man van staat en partij. Hiermee weerlegt hij Romeyk, die volgens Wilken Reeder als een man van de staat zou zien.⁴³⁶ Het hoeft geen of-of kwestie te zijn. De infiltratie van de staat door de partij was karakteriserend voor het ‘Derde Rijk’. Reeder geeft de indruk hiervan een symptomatisch verschijnsel te zijn. Enerzijds gewillig - omdat hij de beloofde eenheid die de ‘*Umsturz*’ van 1933 aankondigde en beloofde en zelf verlangde -, anderzijds vijandig, omdat het leiderbeginsel niet overlapte met de realiteit. Reeders NSDAP-lidmaatschap en zijn SS-graad moeten gewikt en gewogen worden om invulling te geven aan zijn profiel. Hieronder volgt de achtergrond van zijn politiek en historisch bewustzijn zoals het zich uitte in zijn lidmaatschappen, de interpretatie van vorsers en van Reeder zelf. Hieruit blijkt de ambigue verhouding van Reeder tot de partij. Dit was een gevolg van zijn visie op de organisatie van de administratie.

Reeder was reeds op jonge leeftijd actief in radicaal gepolitiseerde milieus zoals de vrijkorpsen en de beruchte ‘*Organisation C*’. In 1920 engageerde hij zich tot een politieke partij. Tot 1926 was dit de ‘*Deutschnationale Volkspartei*’ (DNVP), en vanaf 1926 tot juli 1932 schakelde hij over naar de ‘*Deutsche Volkspartei*’. De DNVP poogde na de gebeurtenissen van november 1918 alle restauratieve krachten te organiseren, met als

⁴³⁴ LA NRW BR-PE 75 Bd.3. ‘*Ein bewährter Verwaltungsbeamter. Der kölnner Regierungspräsident Reeder 50 Jahre alt*’, in: ‘*Westdeutscher Beobachter*’, zonder vermelding nummer, 22.07.1944.

⁴³⁵ LA NRW BR-PE 75 Bd.2. ‘*Einführung des neuen Regierungspräsidenten Dr. Reeder in Köln*’, in: ‘*Jülicher Kreisblatt*’, nr. 162, 15.07.1936.

⁴³⁶ H. WILKEN, “Dienaar in Keulen ...”, p. 5.

doelstellingen: het bestrijden van de parlementaire republiek, het herstel van de monarchie, het verheerlijken van Pruisen, het versterken van de evangelische kerk, een revanchepolitiek t.a.v. Frankrijk, een zelfstandige ambtenarij. Daarnaast steunde de partij onder andere het ‘*Alldeutscher Verband*’. Naar buiten toe ontstond de indruk dat de partij slechts een conglomeraat van rechtse politici en wetenschappers was. Breekpunt binnen de partij was de vraag of men principieel de Republiek zou afwijzen, of men toch zou deelnemen aan de vorming van een regering om de republiek vervolgens in antidemocratische zin te beïnvloeden. Nadat een meerderheid ervoor opteerde geen geweldacties te ondernemen, maar op een legale weg verder te gaan, splitsten de ‘*völkische*’ extremisten zich af (oktober 1922).⁴³⁷ De ‘*völkisch*’-antisemitische tak van de partij had daarvoor reeds aangedrongen op een scherpere antisemitische houding. Het compromis was het bestrijden van het “*Vorherrschaft des Judentums in Regierung und Öffentlichkeit sowie die Unterbindung der ostjüdischen Einwanderung*”.⁴³⁸ In de jaren twintig werden bepaalde eisen van de DNVP ondersteund door de ‘*bürgerliche Parteien*’ (de ‘niet-arbeiderspartijen’), waardoor ze in het parlement konden besproken worden.⁴³⁹ Na 1928 begon de partijvoorzitter van de DNVP met Hitler samen te werken, waardoor de nationaalsocialisten de mogelijkheid verkregen om in die milieus door te breken die hen daarvoor politiek niet ernstig genomen hadden.⁴⁴⁰ De DVP (1918-1933) was een nationaalliberale partij die de Republiek van Weimar afwees, maar toch deelnam aan de regering. Ideologisch is het betekenisvol dat de partij ontstond als afsplitsing van de Duitse Democratische Partij (DDP), om meer de liberale waarden te benadrukken. Van bij het begin bestond er verdeeldheid tussen de meer gematigde linkervleugel enerzijds, en de meer conservatieve, nationalistische rechtervleugel anderzijds. De ‘*Kapp-Lüttwitz Putsch*’ duwde de partij iets verder van rechts in de richting van het politieke centrum. Haar leden waren voornamelijk ambtenaren, onderwijzers en bedienden. Zoals hierboven vermeld, werd deze middenklasse het zwaarst door de economische perikelen van de jaren twintig getroffen, wat een belangrijke factor was in het verzwakken van de partij ten gunste van radicalere bewegingen, zoals de NSDAP.⁴⁴¹

Reeder trad na januari 1933 tot de NSDAP toe, daarnaast was hij ook lid van de ‘*Nationalsozialistischer Bund Deutscher Juristen*’.⁴⁴² Later zou hij verklaren dat hij als

⁴³⁷ W. LIEBE, *Die Deutschnationale Volkspartei 1918-1924*, Düsseldorf, 1956, p. 101, pp. 103-5.

⁴³⁸ W. LIEBE, *Die Deutschnationale Volkspartei ...*, pp. 24-25.

⁴³⁹ L. SAERENS, “De anti-Joodse politiek ...”, p. 26.

⁴⁴⁰ W. RAINER, E. VON MATUSCHKA, *Reichswehr und Republik ...*, pp. 32-35.

⁴⁴¹ B. JACKISCH, “Die Deutsche Volkspartei ...”, pp. 992-993.

⁴⁴² LA NRW BR-PE 75 Bd. 2. ‘*Erklärung betreffend Zugehörigkeit von Beamten zu Beamtenvereinigungen*’, ingevuld te Aken op 23 september 1935.

ambtenaar wel NSDAP-lid moest worden.⁴⁴³ In zijn aanbeveling om Reeder een graad in de SS te verlenen, schreef ‘*SS-Gruppenführer*’ Wolff: “*Raeder [sic.] ist ein sehr anständiger aufrichtiger Parteigenosse. Fachlich ist er einer der besten Regierungspräsidenten des Reiches*” (cf. Bijlage 5.2).⁴⁴⁴ Omdat van het nieuwe lid - gezin inclus - gevraagd werd om afstand te nemen van de godsdienst, weigerde Reeder het formulier in te vullen. Nadat Himmler hem verzekerd had dat hij lid mocht blijven van de ‘Evangelische Kerkgenootschap’, en uit een vrees dat hij ontzet zou worden uit zijn ambt indien hij zou weigeren, aanvaardde hij de SS-grad.⁴⁴⁵ Gotovitch en Balace: “*Pour continuer à faire carrière il avait obtenu de Himmler le grade honorifique de général SS, sans appartenir réellement à cette organisation*”.⁴⁴⁶

In de literatuur stelt men duidelijk dat men zich niet moet verkijken op het feit dat Reeder een SS-grad bekleedde. In bepaalde gevallen, waaronder in dat van Reeder, betrof het een honoraire onderscheiding. Volgens De Jonghe betrof het een ranselmethode van Himmler om prominenten in het ‘Derde Rijk’ voor zijn kar te spannen. Het honoraire lidmaatschap dat vanaf de graad van ‘*Standartenführer*’ begon, impliceerde geen gezagsbevoegdheid of verplichting tot actieve dienst. Het was van Himmler echter verkeerd gedacht dat de door een onderscheiding tot zijn zwarte korps behorende adepten, subjectieve aanhangers waren van zijn SS-politiek. Bormann – leider van de partijorganisatie – en Rijkscommissaris te Nederland Seyss-Inquart, werden er niet zichtbaar door beïnvloed en de Jonghe stelt dat dit evenzeer voor Reeder het geval was. Dit concludeert hij op basis van de ‘gedurfde’ briefwisseling van Reeder met Himmler, zijn negatieve beoordeling van de SS-politiek in zijn ‘*Tätigkeitsberichte*’ en de speciale verslagen aan Himmler.⁴⁴⁷ Terwijl het toekennen van de graad geen indicatie hoeft te zijn voor het hebben van uitgesproken SS-sympathieën, zo was de chronologie van opeenvolgende promoties hier wel degelijk een indicatie voor. Op 31 augustus 1939 werd Reeder als ‘*Standartenführer*’ in de Algemene SS opgenomen, op 9 november 1939 werd hij bevorderd tot ‘*SS-Oberführer*’ en op 21 november 1940 volgde de bevordering tot ‘*SS-Brigadeführer*’ (cf. bijlage 5.1.). De promotie tot ‘*SS-Gruppenführer*’ liet drie jaar op zich wachten. In de tussentijd had Reeder het ambt van

⁴⁴³ A. DE JONGHE, *Hitler en het ...*, p. 70.

⁴⁴⁴ SOMA AA 535/4, ‘*Personal-Akte*’.

⁴⁴⁵ A. DE JONGHE, *Hitler en het ...*, p. 70.

⁴⁴⁶ J. GOTOVITCH, FR. BALACE, “*Militärverwaltung*”, p. 84.

⁴⁴⁷ A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel (1942-1944). Vijfde deel: Politionele ontwikkeling van september tot het einde van de bezetting. I. Achtergrond van Canaris’ tweede ambtstermijn te Brussel. De toestand van september 1943 tot maart 1944. II. De tweede ambtstermijn van Canaris te Brussel (februari-september 1944). – Degrelle over de gebeurtenissen te Bouillon in juli 1944”, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, X (1984), p. 209.

‘*Militärverwaltungschef*’ in België en Noord-Frankrijk opgenomen.⁴⁴⁸ Zoals hieronder blijken zal, is het een understatement om te schrijven dat de relatie tussen ‘*Reichsführer-SS*’ Himmler en zijn ‘*SS-Brigadeführer*’ Reeder ‘slecht’ was.

Ook Höhne wijst erop dat deze graad geen hindernis vormde in het bieden van verzet tegen de ‘*SS-Reichsführer*’. Hier verwijst hij naar Reeders verzet als regeringspresident te Aaken – toen was de graad hem weliswaar nog niet toegekend - tegen de groeiende invloed van de Gestapo over de administratie. Reeders argument luidde dat een regeringspresident de gehele politieke verantwoordelijkheid moest omvatten, waardoor het hoofd van de Gestapodienst zijn ondergeschikte was.⁴⁴⁹ Bij zijn overplaatsing naar Keulen in 1936 bekrachtigde hij woordelijk de afwezigheid aan enige tegenstelling tussen ‘*Staatsaufsicht*’ en ‘*Selbstverwaltung*’:

“Es ist ja bekannt, dass es nicht immer so war, dass Staat, Parteien und Verwaltung der Stadt Köln einmütig zusammen gingen, teils deswegen, weil früher der Staat praktisch zu straff angezogen war, später weil in einem schwachen Reich und schwachem Staat die besten Ansätze zu finden waren, dass man nach dem Beispiel des Mittelalters versuchte, zu Städtestaaten zurückzukehren. [...] Heute, im neuen Reich, gibt es auf Grund der Reichsgemeindeordnung, nur eine Verwaltungsführung, und Gegensätze, grundsätzlicher Art sind zwischen Staatsaufsicht und Selbstverwaltung ausgeschlossen”.⁴⁵⁰

Maar in de praktijk wees Reeder er herhaaldelijk op dat de politieorganen steeds meer in een verzelfstandigde positie naast de regeringspresidenten kwamen te staan. In dit opzicht vreesde hij een tweede politieke autoriteit naast de regeringspresidenten. Daarom opperde hij de gedachte om de politieorganen van de staat (‘*Staatspolizeistellen*’) ondergeschikt te maken aan de regeringspresidenten. Zijn argumentatie hiervoor was dat de politieke verantwoordelijkheid voor een district ondeelbaar en daardoor niet over meerdere parallel geschikte of ondergeschikte organen over te dragen was. Reeder stelde dat dit niet “*aus Gründen bürokratischer Zuständigkeitsstreitereien, sondern im Interesse der Einheit der Allgemeinen Verwaltung*” was.⁴⁵¹

Rehm - de auteur die een gedenkschrift aan Reeder zou wijden -, geeft zonder paginavermelding een aantal van Reeders reflecties uit zijn ‘*Das deutsche Berufsbeamtentum*

⁴⁴⁸ A. DE JONGHE “De strijd Himmler-Reeder ... Vijfde deel: Politieontwikkeling”, pp. 209-210.

⁴⁴⁹ H. HEINZ, *The order of the death's head. The story of Hitler's SS*, Londen, 2000, p. 137, pp. 192-193.

⁴⁵⁰ LA NRW BR-PE 75 Bd.2. ‘*Einführung des neuen Regierungspräsidenten.*’, in: ‘*Westdeutscher Beobachter*’, nr. 194, 15.07.1936.

⁴⁵¹ Romeyk citeert Reeder, in: H. ROMEYK, *Verwaltungs- und Behörden-geschichte der Rheinprovinz*, Düsseldorf, 1985, pp. 269-270.

im Wandel der Zeiten'. In deze bloemlezing schrijft Rehm: "*Geschichts- und gegenwartskundig, scharfsichtig, mit treffendem Urteil, verband Reeder in seiner Studie historische und soziologische Betrachtungen*".⁴⁵² Het geschrift waarnaar Rehm verwijst, is in de eerste plaats een bron die inzicht verschaft in Reeders visie op Duitslands 'Werdegang'. Het document werd in de zomer van 1945 geschreven, de apologetische tendensen o.a. getuigen hiervan. Reeder schreef vanuit de neutrale derde persoon. Toch geeft hij de indruk uit ervaring van de zelf beleefde realiteit te schrijven. Deze indruk wordt bevestigd door de accenten die hij later in zijn beleid in België zal leggen. Gezien het onderwerp van de uiteenzetting, ligt het voor de hand dat Reeder alles waarneemt vanuit het perspectief van de ambtenarij. Toch is het opvallend hoezeer brede maatschappelijke ontwikkelingen vernauwd kunnen worden in zijn reflecties als ambtenaar. Eerst wordt de structuur waarin hij werkzaam was beschreven, vervolgens worden zijn bedenkingen hierover weergegeven.

Het gepolitiseerde lokale niveau van de Weimar Republiek werd gezuiverd door benoemingen van NSDAP-leden. Een massale benoeming van lokale partijleden werd echter door het centrale niveau in Berlijn tegengehouden. Het lokale bestuur onder de Weimar Republiek was versnipperd. Als maatregel hiertegen wensten de nationaalsocialisten een eenheidsstatuut in te voeren. De nieuwe Duitse gemeentewet ('*Deutsche Gemeindeordnung*', 1935) was de kristallisatie van het debat tussen 'centralisten' en 'autonomen'. De traditionele bureaucratie en staatsadministratie verdedigde de centralistische visie op basis van de Pruisische gemeentewetten: het was een conservatieve visie van de 'volledige staat' die het lokale bestuursniveau ondergeschikt maakte aan een hiërarchisch gestructureerd staatsgezag. De autonomen waren de nationaalsocialisten die een lokale organisatie prefereerden om de belangen van de partij in het lokale bestuursapparaat te verdedigen. Hoewel de gemeentewet een compromis was, verkreeg de staat overwicht op de partij, te wijten aan het feit dat men zich in grote mate liet inspireren door de Pruisische gemeentewetgeving. Kenmerken hiervan waren (I.) de dominantie van de macht van de centrale staatsbureaucratie t.g.v. de bevoogding en financiële controle op het lokale niveau; (II.) het toekennen van veel personele macht aan de burgemeester in navolging van het '*Führerprinzip*'; (III.) slechts een geleidelijke personele nazificatie van het lokale bestuursapparaat. Conclusie: de '*organisierte Chaos*' van het 'Derde Rijk' was ook op het lokale niveau een feit.⁴⁵³

1918, m.n. "*die Umwandlung der Monarchien in Republiken*" betekende volgens Reeder een aardschok voor de ambtenarij. Ter vervanging van de eed van trouw aan de vorst kwam

⁴⁵² M. REHM, *Eggert Reeder ...*, p. 9. Rehms bronvermelding: "Studie Eggert Reeders über "Das deutsche Berufsbeamtentum im Wandel der Zeiten", Gutachten für die britische Besatzungsmacht (Sommer 1945)".

⁴⁵³ N. WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters 40/44 ...*, pp. 43-44.

de abstracte eed van trouw aan de grondwet. Het ontbrak de Republiek aan traditie. De crisis van de Republiek waargenomen door de ogen van de ambtenaar Reeder, zag een verschraling zowel in aanzien als aan personele kwaliteit van het ambtenarenkorps. Bepalende factoren hierin waren volgens hem enerzijds de inflatie - die de lonen ontwaarde -, en anderzijds de partijpolitieke en confessionele identiteit - die bepalend werden voor het verkrijgen van een functie. De politieke golfbewegingen (*Wellenbewegungen*) waren oorzakelijk voor het verlies aan aantrekkingskracht van de ambtenarij. *‘Dilettanten’* maakten hun opgang. Via politieke wegen konden hogere functies – zoals die van *‘Landrat’*, *‘Regierungspräsident’* of *‘Oberpräsident’* – bemachtigd worden.⁴⁵⁴

“Weg von den Parteiungen, weg von den konfessionellen Einflüssen, hin zum Einheitsreich!”. Met dergelijke behendige propaganda trok volgens Reeder de NSDAP het stijgend aantal ontevreden én positief ingestelde mensen aan, waaronder talrijke ambtenaren. Volgens hem hoopten deze laatste *“eine einheitliche Staatsautorität zu erhalten, [...] sie erwarteten eine Reichsreform, die, übersichtlich und einheitlich, Reichs- und Länderverwaltung miteinander vereinigen und dem Berufsbeamtentum auch gegenüber dem sich ausbreitenden Dilettantismus wieder mehr Geltung verschaffen würde”*.⁴⁵⁵ Met de NSDAP aan de macht ervoer men hoe Duitsland zich op vijf jaar tijd ontwikkelde tot een grootmacht, zich onttrok aan het *‘Versailler Diktat’*, werkeloosheid teruggedrong, en vooral dat het *“in seinen Grundzügen Einheitsreich geworden”* was.⁴⁵⁶ Hier dringt de bedenking zich op of iemand als Reeder die door Rehm om zijn kritische geest bezongen wordt, zich geen vragen stelde bij de manier waarop de NSDAP haar macht consolideerde, zoals bv. in hun geweld tegen de sociaaldemocraten en de communisten of op het moment van de Röhmmoorden. Reeder herinnert zich de *“duistere voorvallen en uitwassen”* – een trouwens zeer onspecifieke gedachte - :

*“Dieser unerwartet schnellen Entwicklung gegenüber traten die düsteren Vorgänge und Auswuchse, von der Presse verschwiegen oder verharmlost, in den Schatten. Der blendende Aufstieg überstrahlte sie und ließ erhoffen, dass neben einer guten Verwaltung die Rechtsprechung wieder zur Geltung komme. Hingegen stimmte man der Stillegung parlamentarischer Tätigkeit, angesichts der Entartungserscheinungen vor 1933, weitgehend zu.”*⁴⁵⁷

M.a.w. het buiten spel zetten van de parlementaire democratie kreeg instemming uit ontevredenheid over de praktijk vóór 1933 en het tentoongespreide geweld stond op de achtergrond.

⁴⁵⁴ M. REHM, *Eggert Reeder...*, pp. 9-10 . Rehms bronvermelding: “Studie Eggert Reederers ...”.

⁴⁵⁵ M. REHM, *Eggert ...*, p. 10 . Rehms bronvermelding: “Studie Eggert Reederers ...”.

⁴⁵⁶ *Ibid.*

⁴⁵⁷ M. REHM, *Eggert Reeder ...*, p. 11 . Rehms bronvermelding: “Studie Eggert Reederers ...”.

Reeder noteerde (achteraf) dat de NSDAP de verwachtingen niet inlostte:

“Die Zahl der Außenseiter, die nun in die leitenden Stellen der Verwaltung kamen, war weit größer als vor 1933, jedoch ihre Qualität oft schlechter, nämlich ohne öffentlichrechtliche Ausbildung [...], das Berufsbeamtentum [wurde] in seinem Gleichgewicht nicht befestigt, sondern gestört. Der Dualismus zwischen Partei und Staat fand keine Lösung, sondern verhärtete sich”.⁴⁵⁸

Binnen het ‘Derde Rijk’ zag de ambtenaar Reeder de negatie van het ‘Führerprinzip’ en een complete desorganisatie:

“Vertikalismus, Spezialismus und Dilettantismus erzeugten unzählige Dienststellen, die in ihrer Unübersichtlichkeit, mangelhaften Abgrenzung der Zuständigkeiten und durch gegenseitige Reibungen statt der notwendigen Organisation eine völlige Desorganisation verursachten. Anstelle der beseitigten Parteien waren eine Unzahl von Einrichtungen getreten, die im autoritativen Staat die Autorität zerteilten und minderten. Das Führungsprinzip ward ins Gegenteil verkehrt”.⁴⁵⁹

Tot slot stelde hij een gebrek aan samenwerking vast op het intermediaire niveau tussen de centrale en de lokale instanties. Hier bekritiseerde hij zeer scherp de ‘Gauegoistischen Wünsche van de Gauleiter’. Iedereen vergaloppeerde zich in het ‘dem Führer entgegen arbeiten’ (Kershaw): *“In ihren Gauen groß geworden, gemeinsam mit den meisten Parteifunktionären, sahen die Gauleiter sehr oft nicht über die Gaugrenzen hinweg zum Reich, sondern dachten nur an ihre Gaubelange [...]: Kleinstaaterei begann sich in anderer Form, in regionaler Hinsicht zum Teil viel kleinräumiger, wieder zu beleben”*.⁴⁶⁰

Reeder (voorlopig) gewikt en gewogen.

Romeyk schat het belang dat Reeder aan de staatsautoriteit hechtte zeer hoog in, in het verdedigen ervan stond hij kritisch tegenover de NSDAP: *“Reeder war ein Mann, dem staatliche Autorität sehr viel bedeutete und der nicht müde wurde, vor einem Abbau dieser Autorität durch die Führungsansprüche der NSDAP zu warnen”*.⁴⁶¹ Volgens Wagner kon Reeder,

“[...] der ungewöhnlich befähigte Verwaltungsfachmann [...] sich das unqualifizierte Hereinreden der Partei, deren Exponent der zum Gauleiter avancierte, eher

⁴⁵⁸ *Ibid.*

⁴⁵⁹ M. REHM, *Eggert Reeder ...*, pp. 11-12. Rehms bronvermelding: “Studie Eggert Reeders ...”.

⁴⁶⁰ M. REHM, *Eggert Reeder ...*, p. 12. Rehms bronvermelding: “Studie Eggert Reeders ...”.

⁴⁶¹ H. ROMEYK, *Verwaltungs- und Behördengeschichte ...*, p. 209. Romeyk vertegenwoordigt hier een echo van de woorden van Fehrmann: *“Fest steht, dass er sich mehrfach das Hereinreden der Partei in die staatliche Verwaltung verbeten und sich nach besten Kräften bemüht hat, den Regierungsbezirk Aachen nach fachlichen Gesichtspunkten zum Wohle der Einwohner zu verwalten. Überdies liegen vielfache Beweise dafür vor, dass er auch den vom nationalsozialistischen Verfremtten seine Achtung nicht versagte”*. In: FR. FEHRMANN, “Die Regierungspräsidenten seit ...”, p. 335.

zurückhaltende Eifeler Kleinbauernsohn Grohé war, immer wieder mit Erfolg verbitten; Er hielt kollegialen Kontakt zu den abgesetzten Vorgängern und drängte niemanden zum Eintritt in die NSDAP und NS-Formationen. Oft musste er Rügen von Parteidienststellen hinnehmen, weil unter seinen hohen Beamten zu wenig Funktionäre seien, insbesondere keine ‘Uniformierten’”.⁴⁶²

Op zoek naar een verklaring voor Reeders achting voor autoriteit, verwijst men in de literatuur naar het milieu waarin hij zich ontwikkelde vóór zijn ambtelijke carrière: “*Reeders Werdegang scheint dadurch besonders charakterisiert, dass er die Jahre der größten Bildbarkeit unter dem Einfluß starker Autorität zugebracht hat*”.⁴⁶³ Deze ‘sterke autoriteit’ die Reeder zou gevormd hebben op de momenten waarop hij hiervoor het sterkst vatbaar was, ziet Plum in de vorm van het ‘patriarchaal-conservatieve’ milieu van zijn jeugd met een vader die als gezinshoofd, landheer en als ‘*Landrat*’ autoriteit genoot. Plum ziet continuïteit in de aard van het milieu waarin Reeder zich tot het begin van zijn carrière als ambtenaar bewoog, m.n. het leger, vrijkorps en de studentenbeweging. Plum besluit: “*So nahm er ein stark entwickeltes Autoritätsgefühl, ausübend und sich unterwerfend, mit hinüber in den Beruf und die eigene Familie*”.⁴⁶⁴ De kanttekening hierbij is m.i. of dit niet gezien kan worden als een generationeel in plaats van een individueel gebonden kenmerk: Reeder als een stip in een monochroom pointillistisch schilderij.

Plum herhaalt het feit dat men Reeder loofde als een uitstekend vakman binnen de administratie. Binnen de administratie was hij een “*fast fanatischen Vertreter der Einheit der Verwaltung im altpreußischen Sinne*”, en kon men alleen maar eens gniffelen bij zijn zwaktes, waaronder zijn liefde voor uniformen.⁴⁶⁵

Reeders sacrosante principe als hoge ambtenaar was de eenheid van het bestuur. In zijn rechtlijnigheid over de organisatie van de administratie kon hij botsen met het infiltreren van de partij. Dit botsen had echter te maken met een discussie over de organisatievorm, niet over een ontologisch aspect van het nationaalsocialisme. Het betrof m.a.w. een discussie op het intermediaire niveau van een ideologie: niet het wereldbeeld zelf werd in vraag gesteld, maar hoe de weg van het descriptieve naar het prescriptieve verliep. Dit vormde het fundament voor onenigheid en de onverzoenbaarheid hierover komt pas ten volle tijdens de bezetting van België tot uiting (cf. 3.2.). In zijn reflecties in 1945 toont Reeder zich gedesillusioneerd aangaande het door de NSDAP beloofde ‘*Einheitsreich*’. De kritische lezer zou hier tegen kunnen inbrengen dat het na de oorlog - wanneer Duitsland in

⁴⁶² W. WAGNER, *Belgien in der deutschen Politik während des Zweiten Weltkrieges*, Boppard am Rhein, 1974, p. 104.

⁴⁶³ G. PLUM, “Staatspolizei und innere Verwaltung 1934-1936”, in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 13 (1965), p. 206. ; M. REHM, *Eggert Reeder ...*, p. 6.

⁴⁶⁴ G. PLUM, “Staatspolizei und innere ...”, pp. 206-207.

⁴⁶⁵ G. PLUM, “Staatspolizei und innere ...”, p. 207.

puin ligt – gratis is om een dergelijke opmerking te maken. Hierin zit een grond van waarheid, maar anderzijds maakte Reeder reeds tijdens de oorlog de verzuchting dat het ‘Führerprinzip’ niet bij de Duitsers, maar bij de vijand vigeerde (cf. 3.2.).

Zijn persoonlijk apologetisch ingekleurd relaas toont hoe de politieke instabiliteit van Weimar, gecombineerd met de economische crisis mensen deed radicaliseren, d.i.: grijpen naar middelen waarnaar men in meer stabiele tijden niet op zulke grote schaal als in de jaren twintig zou grijpen. Dat er geen grootschalige verontwaardiging was, kan vanuit een dubbel perspectief waargenomen worden. Op een eerste niveau bouwde de NSDAP in haar praktijk van het uitroepen van de ‘*Staatsnotstand*’ verder op het veelvuldige inroepen hiervan door de regeringen van Weimar – met dat verschil dat het vanaf 1933 een twaalfjarige noodtoestand zou worden. Op dit eerste niveau fundeert zich een tweede niveau om een verklaring voor het ontbreken aan protest te geven, namelijk het simpele feit dat woordelijk door Reeder aangereikt werd: de gebeurtenissen stonden in een schaduw (‘*Schatten*’), al zij het de zelfgecreëerde schaduw van het eigen denken. Gedurende de Weimar Republiek waren er grenzen uitgerekt aangaande bv. politieke strijdvoering (cf. de terroristische ‘*Organisation C*’ waar Reeder lid van was), of een sociale zorgensector die geneigd was om meer uitsluitend te staan t.a.v. zgn. ‘asocialen’. Bijgevolg vielen mogelijkwijze bepaalde fenomenen niet op en konden ze niet als normoverschrijdend ervaren worden. ‘*Von der Presse verschwiegen oder verharmlost*’ gaat helemaal niet op wat de Röhmmoorden betreft, want die werden gepubliceerd in het ‘*Reichsgesetzblatt*’. Reeder wentelt zich aldus in een apologie. Wat het versagen aan de parlementaire democratie betreft, gaf hij grif toe dat deze bewust en gewild was.

3.1.4.3. Een vooruitblik op het militaire bestuur.

“An den Regierungspräsident Herrn Reeder. Ich ernenne Sie zum Beamten auf Kriegsdauer im Kriegsheere. Während der Dauer Ihres Dienstverhältnisses sind Sie Angehöriger der Wehrmacht im Sinne des § 21 des Wehrgesetzes vom 21.5.1935. Sie führen die Amtsbezeichnung: Kriegsverwaltungschef.” (11 mei 1940)⁴⁶⁶

Hoewel zijn arts hem in 1936 wekenlange rust had voorgeschreven⁴⁶⁷, leek Reeder tegen het einde van de jaren dertig de ene functie met de andere te kunnen combineren. Op 13

⁴⁶⁶ LA NRW BR-PE 75 Bd.3. Benoeming van Reeder tot ‘*Kriegsverwaltungschef*’, ondertekend door Osternkamp te Berlijn op 11 mei 1940.

⁴⁶⁷ “*Herr Regierungspräsident Reeder leidet an allgemeiner nervöser Überreizbarkeit mit besonderer Beteiligung des Herzens (Herzneurose). Ich halte einen sofortigen Erholungsurlaub von 5 Wochen zur Wiederherstellung der Gesundheit für dringend erforderlich.*” LA NRW BR-PE 75 Bd.2. Dr. Gronau over Reeder, geschreven te Aken op 20 april 1936. Reeds aan het begin van de Eerste Wereldoorlog werd vermeld dat Reeder aan ‘*erregter Herztätigkeit*’ leed. LA NRW BR-PE 75 Bd. 2. ‘*Kriegsranlistenauszug des Ersatz-Bataillons Landwehr Infanterie-Regiments 66 über Leutnant der Reserve Eggert Reeder*’.

september 1939 werd naast Keulen ook de regering te Düsseldorf onder zijn verantwoordelijkheid als regeringspresident gevoegd.⁴⁶⁸ Dit kon mogelijkwijze gebeurd zijn n.a.v. de nakende samenwerking met ‘*Heeresgruppe B*’ om de bezetting van België en Noord-Frankrijk, Nederland en Luxemburg voor te bereiden.⁴⁶⁹ Reeder kreeg de leiding toegewezen over deze groep. Dit feit vormt een bevestiging voor de consensus in de literatuur inzake de niet-meegaande houding van Reeder t.a.v. het nationaalsocialisme. Indien Reeder een pion van de partij zou geweest zijn, zou het OKH hem nooit deze opdracht toevertrouwd hebben (cf. 3.2.). Reeder heeft zelf na de oorlog beklemtoond dat hij deze taak nooit zou verkregen hebben, mocht hij de reputatie gehad hebben een partijfanaticus te zijn.⁴⁷⁰

Reeds op de eerste vergadering zou Reeder verklaard hebben een “*streng militärische Verwaltung aufzuziehen, um Einbrüche aus dem Reich zu verhindern*”.⁴⁷¹ De eenheid van politie en administratie was zijn onaantastbaar grondbeginsel. Het volgende hoofdstuk dat in tijd begrensd wordt door de bezettingsduur van België (1940-1944) toont zijn koppige orthodoxie hierin. Tijdens de oorlog zou hij schrijven: “*Eine Aufsplitterung in zahlreiche unverbundene Säulen unter Teilung der Aufgaben, der Verantwortung und der Autorität führt zwangsläufig über ein Nebeneinander zu einem Gegeneinander der einzelnen Dienststellen und damit zu einer Schwächung der Kriegswirtschaft und des Ansehens des Reiches*”.⁴⁷² Deze eenheid zou in een land als België des te belangrijker, want: “*Die horizontale, alle Aufgaben überlagernde Zusammenfassung aller Zuständigkeiten der Besatzungsmacht in einer Hand ist in einem Staatsgebiet, das bisher parlamentarisch-demokratisch mit labiler Autorität und mangelnder Verantwortungsfreudigkeit regiert wurde, um so notwendiger [...]*”.⁴⁷³

Reeder zou in het bezette België de tweede hoogste autoriteit zijn na von Falkenhausen (1878-1966). Laatstgenoemde exponent van de Pruisische adel, personifieerde de Duitse militaire terughoudendheid t.a.v. het nationaalsocialisme. Het OKH beriep zich op hem in de hoop op een bezettingspraktijk die zich aan het oorlogsrecht zou houden. Deze militair en selfmade intellectueel past bij Meineckes analyse van de Pruisisch-Duitse militairen, die hun onvoorwaardelijke trouw binnen de militaire hiërarchie wensten te vervullen door

⁴⁶⁸ E. STOCKHORST, *Funftausend Köpfe* ..., p. 338. ; G. PLUM, “Staatspolizei und innere ...”, p. 206.

⁴⁶⁹ W. WAGNER, *Belgien in der ...*, p. 104.

⁴⁷⁰ A. DE JONGHE, *Hitler en het ...*, p. 23, p. 71.

⁴⁷¹ W. WAGNER, *Belgien in der ...*, p. 104.

⁴⁷² E. REEDER, “Die Militärverwaltung in Belgien und Nordfrankreich (Sonderdruck aus Band VI)”, in: *Reich-Volksordnung-Lebensraum. Zeitschrift für völkische Verfassung und Verwaltung* (september 1943), p. 7.

⁴⁷³ E. REEDER, “Die Militärverwaltung in ...”, p. 6.

‘Wissenschaftlichkeit, Rationalität und Energie’.⁴⁷⁴ Zoals infra blijken zal uit de structuur en de praktijk van het bezettingsbestuur, had von Falkenhausen niet het monopolie op de macht. (cf. bijlage 11 en 12) Reeder was zijn chef van de administratieve staf en daardoor “die eigentliche Schaltstelle der deutschen Militärverwaltung”.⁴⁷⁵ Zijn functie stond op dezelfde hoogte als de generaalsgraad: ‘Wehrmachtsbeamte im Generalsrang’.⁴⁷⁶ Beyen stelt dat: “Hoewel officieel ondergeschikt aan von Falkenhausen, was deze Militärverwaltungschef door zijn werklust en dynamisme de drijvende kracht achter het Duitse bestuur in België”.⁴⁷⁷

Op ideologisch vlak poneert Beyen dat Reeder’s “[...] wereldbeschouwing [...] zonder radicaal nationaalsocialistisch te zijn, veel sterker dan die van von Falkenhausen doordrongen van ‘volkse’ elementen [was] die hem terughoudend maakten tegen de ‘Belgische’ idee”.⁴⁷⁸ Een citaat van Reeder, waarin hij wijst op het onderscheid tussen de administratie binnen het Rijk en daarbuiten, impliceert een ‘völkische’ inspiratie met romantische wortels:

*“Die nationalsozialistische Verwaltung im Reich hat in ihrer Organisation volksnahe und volksverbunden zu sein. Volk und Verwaltung sind hier naturnotwendig innerlich eine Einheit, in der die Verwaltung die Interessen und den Willen des Volkes wahrnimmt und gestaltet. Ganz anderes ist das Verhältnis der Besatzungsverwaltung zur Bevölkerung des auf Grund einer Kriegshandlung besetzten Gebietes, gleichviel ob es sich dabei um fremdes oder auch völkisch verwandten Volkstum handelt. Die Besatzungsverwaltung ist naturgemäß nicht organischer Bestandteil des Landes, in dem sie tätig wird, sondern bleibt Fremdkörper und damit reine Zweckverwaltung”.*⁴⁷⁹

Door het steunen van het Vlaams-nationalisme wilde Reeder België omvormen van een Franse ‘Oostmark’ tot een Duitse ‘Westmark’. Dit schreef hij in een rapport over de ‘Flamenpolitik’ (31 juli 1940).⁴⁸⁰ Dit Franse antagonisme roept parallellen op met de ‘völkisch’ geïnspireerde vijandigheid t.a.v. Frankrijk - kenmerkend voor de romantiek. De anti-Franse gevoelens namen exponentieel toe na de Grote Oorlog, meer bepaald na het

⁴⁷⁴ E. STOCKHORST, *Funftausend Köpfe* ..., p. 129. ; K.-I. KRÄHLING, *Das Devisenschutzkommando Belgien, 1940-1944*, Konstanz (onuitgegeven masterproef Universiteit Konstanz), 2005. (Promotoren: Sv. Reichardt, W. Seibel), p. 40. ; M. BEYEN, *Oorlog en Verleden* ..., p. 85, voetnoot 440.

⁴⁷⁵ Krähling citeert Klöcker, Meinen en Seibel, in: K.-I. KRÄHLING, *Das Devisenschutzkommando Belgien* ..., p. 42.

⁴⁷⁶ J. GOTOVITCH, FR. BALACE, “Militärverwaltung”, p. 84.

⁴⁷⁷ M. BEYEN, *Oorlog en Verleden* ..., p. 85.

⁴⁷⁸ *Ibid.*

⁴⁷⁹ E. REEDER, “Die Militärverwaltung in ...”, p. 3.

⁴⁸⁰ BR. DE WEVER, “Reeder, Eggert” [CD-ROM].

Vredesverdrag van Versailles. Op deze manier wordt duidelijk dat deze haat jegens Frankrijk zowel staats- als niet-staatsgebonden was.

Inzake de ‘*Volkstumspolitik*’ verschilden beider meningen, maar “*de spanningen die door ideologische geschillen en bevoegdheidsconflicten geregeld tussen de Militärbefehlshaber en zijn Militärverwaltungschef opdoken, werden grotendeels gecompenseerd door hun gezamenlijke strijd tegen het Hineinregieren van de extreem nazi-gezinde krachten uit de NSDAP en de SS*”.⁴⁸¹

Het alfa en het omega van Reeder was de eenheid van het bestuur. In de oorlogssituatie die hij in de functie van ‘*Militärverwaltungschef*’ zal ervaren, werd daarbij het behoud van de rust en de orde aan toegevoegd.

⁴⁸¹ M. BEYEN, *Oorlog en Verleden ...*, p. 85.

■ Drempel.

Toen Hitler de macht overnam in het begin van de jaren dertig bleek de Weimar Republiek niet bestand tegen de ideologisch explosieve en economisch moeilijke jaren twintig. Het jaartal 1933 vertegenwoordigt een duidelijke breuk, maar ook continuïteit. De onderwerpen die net de revue passeerden, staven dit. Op het ideologische terrein kenmerkte de Duitse ruimte zich door een specifiek diep geworteld ‘*völkisch*’ nationalisme met een virulent antisemitisme, dat pas na de Duitse nederlaag in 1918 uit de marginaliteit trad. Werner Best poneerde dat het onmogelijk was om duidelijke grenzen te onderscheiden aan rechterzijde van het politieke spectrum. Gestuwd door de ongunstige economische toestand haalden radicale tendensen het op de (voorlopige) status-quo bestendige krachten van de Republiek. Tijdens de Republiek verspreidde een steeds radicaler sociaaldarwinistisch-eugenetisch gedachtegoed zich in Duitsland. Het geweld van de vrijkorpsen en de ‘*Kapp-Lüttwitz Putsch*’ duwde de grenzen van de politieke strijd verder weg. De Republiek riep meerdere malen de ‘*Staatsnotstand*’ in om zichzelf te redden. Het is in een dergelijke politieke, ideologische en maatschappelijke situatie dat de NSDAP groter werd. Tegen deze achtergrond wordt in 1934 in het ‘*Reichsgesetzblatt*’ gepubliceerd dat de Röhmmoorden ter beveiliging van de staat werden uitgevoerd – waarmee het failliet van de ‘*Staatsrechtslehre*’ reeds in 1934 aangebroken was.

Reeder positioneerde zich na zijn deelname aan de Eerste Wereldoorlog in dit politieke kruitvat. Door zijn activiteit binnen het vrijkorps o.l.v. generaal Maercker en door zijn lidmaatschap van de ‘*Organisation C*’ nam hij op een expliciete en gewelddadige wijze een standpunt in tegen de Republiek. Sinds het begin van de jaren twintig was hij lid van de DNVP, vanaf 1926 – het jaar waarin hij als hoofd van het district Keulen aangesteld werd – van de DVP. Na de machtsovername van Hitler werd hij lid van de NSDAP. In 1945 stelde hij in de neutrale derde persoon dat hij het geweld waarmee de NSDAP aan de macht kwam niet te hebben gezien, terwijl hij daarentegen het opgeven van de parlementaire democratie had toegejuicht.

In het volgende hoofdstuk – ‘het bezette België’ – zal Reeder als ‘*Militärverwaltungschef*’ een zeer belangrijke functie bekleden, d.w.z. belangrijk voor de verleden realiteit, en bijgevolg voor de interpretatie van zijn persoon in dit onderzoek. Het belang van zijn functie schuilt in het feit dat hij zich op een januspositie bevond: van bovenaf kreeg hij bevelen en deze moest hij naar onderuit delegeren om theorie om te zetten in praktijk. Door zijn beperkte bewegingsruimte ten volle te benutten, drukte hij zijn stempel op het beleid. De analyse hiervan gebeurt tegen de achtergrond van zijn persoonlijk parcours ingebed in

de bredere (inter)nationale ontwikkelingen die ook in het volgende hoofdstuk zullen belicht worden.

3.2. Het bezette België.

*“Die Gestaltung und Führung der Besatzungsverwaltung eines besetzten Gebietes ist zur Wahrnehmung der Gesamtinteressen des Reiches und seiner Autorität nicht, wie oft angenommen wird, lediglich eine bürokratische Organisationsfrage, sondern eine politische Angelegenheit ersten Ranges. Dies gilt insbesondere für den jetzigen Krieg, der tief in alle Lebensbelange, den ganzen Kreislauf der Bevölkerung, auch der besetzten Gebiete hineingreift und damit umfassende Kenntnis und Beherrschung der Gesamtzusammenhänge verlangt.”*⁴⁸²

In een oorlogssituatie bevinden mensen zich in buitengewone omstandigheden. Het was voor Reeder, zoals de meeste van zijn tijdgenoten, een tweede keer dat hij een oorlog ‘erlebt’, deze keer als functionaris met zeer hoge verantwoordelijkheden. In 1968 schreef Umbreit nog dat de tijdens de Tweede Wereldoorlog door Duitsland bezette gebieden onvoldoende aandacht in de historiografie gekregen hadden.⁴⁸³ In de tussentijd is dit niet meer het geval. Dit hoofdstuk belicht eerst de bezetting in theorie – hoe had men de bezetting vooraf geconcipieerd? -, om vervolgens over te gaan naar de praktijk. Deze praktijk karakteriseerde zich door conflict én samenwerking.

3.2.1. Bezettingsbesturen. De theorie.

3.2.1.1. Soorten bezettingsbesturen.

Nazi-Duitsland was de oorlog begonnen zonder een concreet uitgewerkte visie over de politieke organisatie van het continent op lange termijn. In de historiografie is er in dit verband sprake van een ‘conceptloosheid’ - wat een factor is in het verklaren van het bonte lappendeken aan bestuursvormen in het bezette Europa. Voor de onderwerping van de bevolkingen binnen het ‘Groot-Germaanse Rijk’ (*Großgermanisches Reich*) gold een richtlijn van rassenideologische inslag: de aard van het bezettingsbestuur zou bepaald worden door de biologisch-genetische kenmerken van de bevolking.⁴⁸⁴ Dit is terug te vinden bij een bedenker van de vernietigingspolitiek: Best. Hij beschouwde de omgang van

⁴⁸² E. REEDER, “Die Militärverwaltung in ...”, p. 16.

⁴⁸³ “In der Geschichtschreibung über den Zweiten Weltkrieg ist die Lage in den von Deutschland besetzten Gebieten bisher nur unzureichend behandelt worden.” H. UMBREIT, “Die Kriegsverwaltung 1940 bis 1945... Allgemeine Einführung des Generalstabes des Heeres, Generalquartiermeister, in die Rechenschafts- und Schlussberichte des Militärverwaltungen in Frankreich, Belgien, Nordfrankreich und Serbien (Südost)”, in: *Militär-geschichtliche Mitteilungen*, 2 (1968), p. 105.

⁴⁸⁴ W. DLUGOBORSKI, “Kollektive Reaktionen auf die deutsche Invasion und die Errichtung der NS-Besatzungsherrschaft. Ein Prolegomenon”, in: W. BENZ, ed., *Anpassung, Kollaboration, Widerstand: kollektive Reaktionen auf die Okkupation*, Berlijn, 1996, pp. 16-17.

de bezetter met het onderworpen volk als zijnde afhankelijk van het ras en de culturele en politieke ontwikkeling. Hij conceptualiseerde verschillende bestuursvormen, waaronder: (I.) een ‘*Bündnisverwaltung*’: zoals in Denemarken met een informele heerschappij en een feitelijke zelfstandigheid; (II.) een ‘*Aufsichtsverwaltung*’: zoals in België en Frankrijk, waar de staatstructuren onder het beheer van een omvangrijker bestuur van het ‘*Führungsvolk*’ zouden staan. De maatstaf diende steeds het belang van deze laatste te zijn. Op de korte termijn, en dus gedurende de periode van de Wereldoorlog, betekende dit in de bezette gebieden van het Westen, het verzekeren van rust, orde en zekerheid om een exploitatie in het voordeel van Duitsland te genereren.⁴⁸⁵ Reeder zal hier nadrukkelijk over waken.

Voor België was het uitgemaakt dat het onder een ‘*Aufsichtsverwaltung*’ zou vallen. Het was echter nog de vraag of deze door de ‘*Wehrmacht*’ of door civiele ambtenaren die zich expliciet engageerden voor de ideologische strijd zou geleid worden, en dus respectievelijk een ‘*Militärverwaltung*’ o.l.v. een ‘*Militärbefehlshaber*’ of een ‘*Zivilverwaltung*’ o.l.v. een ‘*Reichskommissar*’ zou kennen.⁴⁸⁶ Een verschil betrof o.a. de hiërarchische verantwoordelijkheid: de ‘*Militärverwaltung*’ was een geesteskind van het OKH en viel onder de directe bevoegdheid van de ‘*Generalquartiermeister*’ ervan. De rijkscommissaris van een ‘*Zivilverwaltung*’ ontving de instructies binnen het burgerlijke bereik rechtstreeks van Hitler.⁴⁸⁷ Een tweede fundamenteel verschil is dat een ‘*Militärverwaltung*’ geen actieve politieke campagne voerde: het was – theoretisch – apolitiek om met een minimum aan personeel en inspanning de inwoners en het economische potentiaal van het territorium te exploiteren. Een ‘*Zivilverwaltung*’, daarentegen, was politiek geëngageerd en gericht op annexatie.⁴⁸⁸ De Belgische casus toont echter aan dat de factuele politieke scheiding geen realiteit was.⁴⁸⁹ Het einddoel op de lange termijn was duidelijk – namelijk de inlijving van het territorium door het Rijk -, maar omwille van militair-strategische belangen mocht dit naar buiten toe niet bekend gemaakt worden: de rust en de orde waren van primordiaal belang. Dit impliceerde dat de praktijk van het beleid op het terrein zich afspeelde tussen het garanderen van de openbare orde als het primaat op korte termijn en de

⁴⁸⁵ Daarnaast bedacht hij ook een ‘*Regierungsverwaltung*’ en een ‘*Kolonialverwaltung*’. In: U. HERBERT, *Best: Biographische Studien ...*, pp. 281-282.

⁴⁸⁶ A. NIELEN, “L’occupation Allemande de la Belgique et de la France à travers les archives de la sous-série AJ40”, in: *La France et la Belgique sous l’occupation allemande, 1940-1944: les fonds allemands conservés au Centre historique des Archives nationales: inventaire de la sous-série AJ40*, Parijs, 2002, p. 16.

⁴⁸⁷ BR. DE WEVER, “Benelux-Staaten: Integration und Opposition. Die militärische und politische Annexion”, in: W. BENZ, ed., *Anpassung, Kollaboration, Widerstand: kollektive Reaktionen auf die Okkupation*, Berlijn, 1996, p. 80.

⁴⁸⁸ D. VENEMA, *Rechtens in oorlogstijd ...*, pp. 136-137.

⁴⁸⁹ Reeders citaat aan het begin van dit hoofdstuk illustreert dit.

annexatievoorbereiding als versluisde primaat op lange termijn.⁴⁹⁰ Reken hier nog de machtsstrijd tussen verschillende instituten van het ‘Derde Rijk’ bij en een veelvoud aan bijna niet te volgen intriges zijn als karakteriserend te zien voor de bezettingspraktijk. Bijkomende maatregelen die de accommodatie bemoeilijkten waren de gerichte nazificatie van de bevolking door fascistische groeperingen en de verplichte tewerkstelling in Duitsland.⁴⁹¹ De bezettingspraktijk onder Reeder is hiervan een voorbeeld.

Tot slot valt nog op te merken dat, hoewel het ‘Derde Rijk’ en haar exponenten in bezet Europa zich karakteriseerden door een polycratische chaos waarin verschillende actoren in een machtsstrijd tegenover elkaar stonden, de slotsom van al hun inspanningen in functie van het ‘Derde Rijk’ stond.⁴⁹² Hoewel de ‘*Militärverwaltungen*’ als militaire instellingen een zekere afstand van de partijformaties hielden, moeten de conflicten tussen beide zijden geïnterpreteerd worden als een machtsstrijd. Hierin trok de ‘*Wehrmacht*’ uiteindelijk aan het kortste eind. Kenmerkend hiervoor was de installatie van het ‘*Nationalsozialistische Führungsoffizier*’ (NSFO, 1944) die als politieke commissaris binnen de ‘*Wehrmacht*’ de officieren diende te controleren. Deze distantieering ten spijt, zou het ongegrond zijn om leger en partijformaties strikt van elkaar te scheiden. In hun strijd ging het over macht en niet (op een aantal uitzonderingen na) over gewetens- of ideologische conflicten, zeker niet in het geval van de discriminatie en de uiteindelijke poging tot algehele uitroeiing van de Europese Joden.⁴⁹³ In Noordwest-Europa zouden de Duitsers verkiezen om samen te werken met het establishment, in tegenstelling tot de gestelde praktijk in Oost-Europa waar de inheemse elites werden uitgeroeid. Deze voorkeur om samen te werken, compenseerde enkele zwakheden, zoals het gebrek aan personeel en aan kennis van de inheemse wettelijkheid.⁴⁹⁴

3.2.1.2. Voorbereiding van de ‘*Militärverwaltung*’ in België.

Zoals vermeld kon een ‘*Zivilverwaltung*’ gezien worden als indicatie van een nakende annexatie en o.a. om consternatie hierover te vermijden, opteerde Hitler voor een ‘*Militärverwaltung*’ in België. Tegelijkertijd was deze beslissing een toegeving naar het OKH en ook deels een beslissing uit noodzaak, omwille van de aanwezigheid van ‘*ce sacré roi*’: koning Leopold III.⁴⁹⁵ Gezien de opgedane ervaring tijdens de veldtocht tegen Polen –

⁴⁹⁰ BR. DE WEVER, “Benelux-Staaten ...”, p. 77.

⁴⁹¹ W. DLUGOBORSKI, “Kollektive Reaktionen auf ...”, p. 18.

⁴⁹² A. NIELEN, “L’occupation Allemande ...”, p. 21.

⁴⁹³ A. NIELEN, “L’occupation Allemande ...”, pp. 16-17.

⁴⁹⁴ N. WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters 40/44 ...*, p. 47.

⁴⁹⁵ N. WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters 40/44 ...*, p. 48.

het OKH bleek zich niet te kunnen laten gelden tegenover de ‘*SS-Einsatztruppen*’ - , was het OKH vastberaden om het in het westen over een andere boeg te gooien door er bezettingsbesturen te installeren die ‘zuiver’ militair zouden zijn, d.i. zonder inmenging van de partijformaties.⁴⁹⁶ Hun gedachtegang kwam er m.a.w. op neer een menselijk bezettingsbestuur te vestigen door de SS uit te sluiten. Het tijdstip was het OKH niet ongunstig: aan het begin van de Tweede Wereldoorlog voelde Hitler de weerwil van zijn officierengarde tegen zijn geplande westoffensief aan, tegelijkertijd kostte het hem niets om de officieren het monopolie te beloven.⁴⁹⁷ Tegelijkertijd kon het OKH nog doorwegen op de besluitvorming, want sinds de herbewapening van het Rijk in de jaren dertig had het stappen gezet om binnen haar bevelsteritorium de controle over administratie en economie te behouden. De kristallisatie hiervan was het eerste ‘*Reichsverteidigungsgesetz*’ (mei 1935) waardoor het OKH de ‘*vollziehende Gewalt*’ binnen het betreffende operatiegebied toegewezen kreeg. Dit betekende het uitoefenen van het hoogste staatsgezag in het bezette gebied. Het is belangrijk te beseffen dat dit staatsgezag niet te reduceren was tot het machtsbereik van de uitvoerende macht, gescheiden van de rechterlijke en de wetgevende macht.⁴⁹⁸ Zoals vermeld zette het OKH een studiegroep o.l.v. Reeder binnen ‘*Heeresgruppe B*’ te Düsseldorf aan het werk om de bezetting voor te bereiden. In tegenstelling tot de Eerste Wereldoorlog was de tweede bezetting van België dus voorbereid. De studiegroep verenigde vele van de latere medewerkers van de ‘*Militärverwaltung*’. De archieven van deze studiecommissie zijn echter niet bewaard gebleven, waardoor haar werk niet gedetailleerd weer te geven is.⁴⁹⁹ Vast stond dat de ‘*Militärverwaltung*’ onder de leuze ‘*Einheit der Verwaltung*’ haar macht niet zou delen en haar machtsuitoefening militair geïnspireerd zou zijn.⁵⁰⁰ Wagner stelde dat het een expliciet voornemen was om het LOR te respecteren en de bevolking te ontzien.⁵⁰¹ In de historiografie wordt gewezen op enkele historische ervaringen die mede bepalend zouden geweest zijn op het politiek-administratieve beleid dat voorbereid werd: (I.) de Eerste Wereldoorlog: enerzijds om de evidente reden dat de protagonisten van de tweede bezetting deze actief ervaren hadden – Reeder had zoals vermeld aan het Oost- en het Westfront gevochten - , anderzijds omwille

⁴⁹⁶ B. MAJERUS, “Vorstellungen von der Besetzung Belgiens, Luxemburgs und der Niederlande (1933-1944)”, in: J. ECHTERNKAMP, ST. MARTENS, eds., *Der Zweite Weltkrieg in Europa: Erfahrung und Erinnerung*, Paderborn - München, 2007, pp. 133-134.

⁴⁹⁷ W. WAGNER, *Belgien in der ...*, p. 87, p. 91.

⁴⁹⁸ H. UMBREIT, “Die Kriegsverwaltung 1940 ...”, p. 111. ; A. DE JONGHE, “De vestiging van een burgerlijk bestuur in België en Noord-Frankrijk. De slotbesprekingen in het Führerhauptquartier 12 juli 1944 (Dok.)”, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 1 (1970), pp. 71-72.

⁴⁹⁹ P. ARON, J. GOTOVITCH, eds., *Dictionnaire de la ...*, pp. 6-8

⁵⁰⁰ H. UMBREIT, “Die Kriegsverwaltung 1940 ...”, pp. 115-116.

⁵⁰¹ W. WAGNER, *Belgien in der ...*, p. 110.

van de bezettingsservaring; (II.) de bezetting van het Rijnland: deze had de nationale eenheid versterkt en daarmee ook het verzet tegen de bezetter – Herbert heeft gewezen op de politieke invloed ervan op Best, en Reeder wees er als regeringspresident ook op; (III.) de kennis verzameld door de ‘*Westforschung*’ ter wetenschappelijke beargumentering van de bezetting. De groep rond de ‘*Westforschung*’ omvatte historici, geografen en linguïsten die tijdens het Interbellum onderzoek met de focus op de westelijke grenzen van Duitsland verricht hadden.⁵⁰²

Reeder vond dat de eerste Duitse bezetting zich karakteriseerde door een te gebrekkige afbakening van de verantwoordelijkheden. Volgens de Jonghe trok Reeder het besluit dat het eerste, te omvangrijke, Duitse bezettingsbestuur inadequaaf was. Hij wees een rechtsreeks bestuur van het gebied af, net zoals een bestuur dat exclusief zou samengesteld zijn uit mensen die de kaart van de Nieuwe Orde getrokken hadden. Dit loopt parallel met de vaststelling van Majerus dat Reeder twee argumentatielijnen opbouwde: een inhoudelijke die stelde dat een te ingrijpend optreden nefast kon zijn (i.c. aangaande de economische politiek en de ‘*Flamenpolitik*’), in het verlengde van deze lijn was het op het formele niveau aangewezen om een gematigde politiek m.b.t. de Vlamingen en de economie te voeren, vanuit een gecentraliseerde administratie.⁵⁰³

3.2.1.3. De structuur van de ‘*Militärverwaltung*’.

Het bezettingsbestuur dat vanaf mei 1940 vier jaar over België zou regeren, kenmerkte zich door een duidelijke structuur. Aan het hoofd stond ‘*Militärbefehlshaber*’ Alexander von Falkenhausen. Een betere betiteling van zijn functie is ‘militaire gouverneur’, aangezien zijn taak in de eerste plaats bestond uit het toezien op de administratie en economie van het land en de exploitatie voor de bezettingstroepen en de Duitse oorlogseconomie. Daarnaast moest hij de orde en de veiligheid garanderen. Hiervoor stonden hem slechts een minimum aan troepen ter beschikking, namelijk de ‘*Feldgendarmarie*’ (FG) en de ‘*Geheime Feldpolizei*’ (GFP), twee militaire politie-eenheden.⁵⁰⁴ Von Falkenhausen was direct ondergeschikt aan de ‘*Generalquartiermeister*’ van het OKH. Vanaf december 1941 nam echter het ‘*Oberkommando der Wehrmacht*’ (OKW) – het hoogste Duitse militaire

⁵⁰² A. DE JONGHE, *Hitler en het ...*, p. 23. ; B. MAJERUS, “Von Falkenhausen zu ...”, pp. 139-140. ; B. MAJERUS, “Vorstellungen von der Besetzung Belgiens, Luxemburgs und der Niederlande (1933-1944)”, in: J. ECHTERNKAMP, ST. MARTENS, eds., *Der Zweite Weltkrieg in Europa: Erfahrung und Erinnerung*, Paderborn - München, 2007, pp. 36-38.

⁵⁰³ A. DE JONGHE, *Hitler en het ...*, p. 23, voetnoot 50. ; B. MAJERUS, “Von Falkenhausen zu ...”, pp. 142-144. ; B. MAJERUS, “Vorstellungen von der ...”, pp. 40-41.

⁵⁰⁴ De ‘*Feldgendarmarie*’ was de ‘reguliere’ militaire politie voor alledaagse ordehandhaving, de ‘*Geheime Feldpolizei*’ betrof de uitvoerende arm van de militaire contraspionage, o.a. bevoegd om politieke tegenstanders uit te schakelen. Daarnaast beschikte men ook over de ‘*Abwehr*’ die instond voor de reguliere militaire contraspionage. In: M. VAN DEN WIJNGAERT, “Bestuur en politiek. Het minste kwaad”, in: M. VAN DEN WIJNGAERT, BR. DE WEVER, F. MAERTEN, D. LUYTEN, P. NEFORS, L. VANDEWEYER, M. BEYEN, *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen, 2004, p. 49. ; N. WOUTERS, *De Führerstaat ...*, pp. 18-19.

opperbevel - de algemene verantwoordelijkheid over de *'Militärverwaltung'* binnen de bezette gebieden over en was het OKH enkel nog voor specifieke kwesties bevoegd. Deze machtswijziging tussen OKH en OKW volgde de logica van de benoeming van Hitler tot opperbevelhebber van het OKH (von Brauchitsch werd in december 1941 ontslagen), waardoor vanaf dat moment het OKH steeds meer een instrument van het eveneens door Hitler beheerste OKW werd.⁵⁰⁵ De heldere bezettingsstructuur werd op die manier al onmiddellijk ondermijnd door een complexere bevelsstructuur, want nu eens ontving von Falkenhausen zijn bevelen direct van het OKW, dan weer langs een omweg bij monde van de *'Generalquartiermeister'*.⁵⁰⁶ Deze *'Mehrgleisichkeit'* uitte zich ook in de verhouding t.a.v. de troepen.⁵⁰⁷ Het bevelbereik van von Falkenhausen overlapte met het Belgische grondgebied en de Franse departementen Nord en Pas-de-Calais. Dit was omwille van militair-tactische redenen en kon bovendien als drukkingmiddel in de onderhandelingen met de Franse regering uitgespeeld worden.⁵⁰⁸

Onder von Falkenhausen ressorteerden de *'Kommandostab'* o.l.v. achtereenvolgens von Harbou en Haider voor alle militaire aangelegenheden, en de *'Verwaltungsstab'* o.l.v. Reeder voor alle bestuurlijke aangelegenheden, daarbij door Thedieck geassisteerd. Deze top van het militaire bestuur kan voorgesteld worden als een hoofd met twee armen. Ook al woog het politieke gewicht van Reeder meer door, toch beschouwde hij zijn collega von Harbou als *primus inter pares*.⁵⁰⁹ De *'Verwaltungsstab'* splitste zich op in twee afdelingen die zich op hun beurt vertakten in verschillende groepen en referaten. Enerzijds dekte de *'Verwaltungsabteilung'* o.l.v. *'Militärverwaltungsvizechef'* von Craushaar de bestuurlijke terreinen zoals cultuur, politie, financiën, volksgezondheid, et cet., anderzijds hield de *'Wirtschaftsabteilung'* o.l.v. Nagel zich bezig met de economische en sociale aangelegenheden zoals voeding, landbouw, prijzen en lonen, industrie en tewerkstelling. Een overkoepelend *'Präsidialbüro'* liet zich in met de bevoegdheden van beide vertakkingen van de *'Verwaltungsstab'*, zoals politieke kwesties en wetgeving. Naast zijn

⁵⁰⁵ Het verlies van von Brauchitsch werd door de Jonghe beschreven als een fataal verlies voor het OKH en daarmee ook voor het militaire bestuur. Keitel, de chef van het OKW onder Hitler, kon aan deze laatste namelijk niets weigeren. De Jonghe concludeert dat daar waar de *'Militärverwaltung'* bleef bestaan, zij niet meer beantwoordde aan haar ontstaansbedoeling, namelijk het versterken van de positie van het OKH in de staat. A. DE JONGHE, *Hitler en het ...*, p. 69, pp. 74-75. ; H. UMBREIT, "Les pouvoirs allemands en France et en Belgique", in: E. DEJONGHE, ed., *L'occupation en France et en Belgique 1940-1944. Actes du colloque de Lille 26-28 avril 1985*, Lille, 1987-1988, p. 16.

⁵⁰⁶ De taken van de *'Militärverwaltung'* werden vastgelegd door het OKH-decreet van 15 juli 1940. A. NIELEN, "L'occupation Allemande ...", pp. 17-18. ; W. WEBER, *Die innere Sicherheit im besetzten Belgien und Nordfrankreich 1940-1944*, Düsseldorf, 1978, p. 22.

⁵⁰⁷ De bezettingstroepen waren aan opperbevelhebber West ondergeschikt die op zijn beurt ondergeschikt was aan het OKH. De troepen hielden aangaande hun activiteiten von Falkenhausen vaak in het ongewisse. In: A. NIELEN, "L'occupation Allemande ...", p. 18.

⁵⁰⁸ H. UMBREIT, "Die Kriegsverwaltung 1940 ...", p. 117.

⁵⁰⁹ A. DE JONGHE, *Hitler en het ...*, p. 66.

‘Militärverwaltungsvizechef’ von Craushaar – die de controle onderhield over de Belgische administratie -, werd Reeder bijgestaan door experts onder wie zijn door de SS gewantrouwde *‘Volkstumsreferent’* Thedieck, ontwerper van de *‘Flamenpolitik’*. Tot slot moest de *‘Wirtschaftsabteilung’* de exploitatie van de Belgische economie garanderen, voor elk domein van de economie beschikte ze over afzonderlijke *‘Gruppen’*. De dichotomie tussen *‘Kommando-* en *Verwaltungsstab’* herhaalde zich op de lagere bezettingsechelons, namelijk op het niveau van de vijf *‘Oberfeldkommandanturen’* (OFK, te Brussel, Charleroi, Gent, Luik en Lille), de tien *‘Feldkommandanturen’* (FK), de *‘Kreiskommandanturen’* (KK, drieëndertig op arrondissementeel niveau) en de resem lokale *‘Ortskommandanturen’* (OK). Door het feit dat de gewestelijke diensten van de bezetter afgestemd waren op de administratieve indeling van België, kende elke Duitse dienst een Belgische tegenspeler. Deze organisatievorm maakte het mogelijk om met een minimum aantal manschappen het Belgische bestuur voldoende te controleren.⁵¹⁰

Terwijl onder de *‘Kommandostab’* voornamelijk beroepssoldaten ressorteerden, was de *‘Verwaltungsstab’* voornamelijk uit burgerlijke ambtenaars samengesteld. Deze werden ofwel in de loop van de oorlog gemobiliseerd ofwel vanuit hun thuisadministratie aan de militaire gouverneur gedetacheerd. Hierdoor bleven ze van de militaire dienst gespaard, hoewel hun activiteiten niet als actieve oorlogsdienst beschouwd werden en hoewel ze ook uniformen droegen en graden toegekend kregen. Veel medewerkers van het bezettingsbestuur kwamen uit het Rijnland. Zo kwamen de drie hoogste functionarissen van de *‘Verwaltungsstab’* – m.n. Reeder, von Craushaar en Thedieck - uit Keulen.⁵¹¹ In totaal omvatte het militaire bestuur in 1940 ca. 830 medewerkers, in 1941 waren dat er 1166. Gezien dit geringe aantal moest men uit noodzaak beroep doen op de Belgische overheid.⁵¹²

3.2.2. De praktijk van de Belgische *Militärverwaltung*. Samenwerking en conflict.

3.2.2.1. *‘Mehrgleisigkeit’* - *‘Hineinregieren’* - *‘nebeneinander, durcheinander, gegeneinander’*. Het *‘Führerprinzip’* paste niet in het rijtje.

In zijn memorie schreef Reeder dat zijn ambtsgebied *‘de enige witte vlek op Himmlers machtskaart’* was.⁵¹³ Het alfa en het omega van Reeders beleid betrof de eenheid van het

⁵¹⁰ FR. SEBERECHTS, “De Duitse instanties ...”, p. 239, p. 242. ; N. WOUTERS, *De Führerstaat: ...*, pp. 15-16. ; N. WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters 40/44 ...*, p. 49. ; A. NIELEN, “L’occupation Allemande ...”, pp. 23-24. ; M. VAN DEN WIJNGAERT, “Bestuur en politiek ...”, p. 49. ; P. ARON, J. GOTOVITCH, eds., *Dictionnaire de la ...*, pp. 8-9; M. BEYEN, *Oorlog en Verleden ...*, pp. 85-86.

⁵¹¹ A. NIELEN, “L’occupation Allemande ...”, p. 23. ; B. MAJERUS, “Von Falkenhausen zu ...”, p. 142.

⁵¹² Voor de ordehandhaving had von Falkenhausen 10000 manschappen ter vervoeging. In: N. WOUTERS, *De Führerstaat ...*, p. 16.

bestuur: zoals hij reeds als regeringspresident bewezen had, was de eenheid van politie en administratie een onaantastbaar beginsel. In september 1943 schreef hij:

*“Der Führergedanke, der an der Spitze des Reiches lebendigsten Ausdruck findet, dem grundsätzlich die vertikal gegliederte, ungebundene, in ihrer Wirkung demokratische Koordination widerspricht, muss regional auch verwaltungsmäßig durch eine zusammenfassende Unterordnung wieder aufgenommen werden”, want: “Je einheitlicher sich die Verwaltungsorganisation als starke Rückgratslinie des Staates gestaltet, um so besser funktioniert der Mechanismus seines Apparates zum Nutzender Gesamtheit”.*⁵¹⁴

De eenheid van de administratie was sacrosant voor Reeder, die zijn motivatie hiervoor haalde uit vroegere ervaringen. Zo verwees hij naar de bezetting van België tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen: “[...] *entstanden schon bald Verwirrungen, die sich mit den übrigen Organisationsfehlern zusammenfanden und den Erfolg der damaligen Verwaltung schwer beeinträchtigten*”. Daarnaast had hij ook de recente veldtocht tegen Polen in zijn achterhoofd, het ontbrak de chef van de ‘*Zivilverwaltung*’ aldaar aan: “[...] *die sichere Verankerung und damit die Autorität, um sich gegenüber dem Drängen von Sonderdienststellen durchzusetzen, deren Wunsche dem deutschen Gesamtinteresse widersprachen*”. Door het oprichten van een militair bestuur zou men verzekerd zijn van de: “[...] *Einheit der politischen, verwaltungsmäßigen und kriegswirtschaftlichen Belange des Reiches*” en van het vermijden van “*jede Überschneidung mit den militärischen Anordnungen durch Zusammenfassung des zivilen und militärischen Anordnungen durch Zusammenfassung des zivilen und militärischen Hoheitsrechts in einer Hand [...]*”.⁵¹⁵ In functie van eenheid in het beleid van de bezettingsadministraties werd door het OKH voorgeschreven dat diensten die geen deel uitmaakten van het OKH hun instructies niet naar de ‘*Militärverwaltung*’, maar naar het OKH moesten richten. Maar hierop werden al gauw uitzonderingen toegestaan, wat een desintegratie van het militaire bestuur dreigde te genereren. Op die manier doemde namelijk het spook genaamd ‘*Hineinregieren*’ op: het betekende dat een rijks -of partijdienst⁵¹⁶ zich in het ambtsgebied van von Falkenhausen vestigde en er zijn eigen beleid voerde. De uitwassen van het ‘*Hineinregieren*’ in de bezettingspraktijk werd beschreven als ‘*nebeneinander, durcheinander, gegeneinander*

⁵¹³ De Jonghe citeert uit de memorie van Reeder, in: A. DE JONGHE “De strijd Himmler-Reeder ... Vijfde deel: Politieontwikkeling ...”, p. 190.

⁵¹⁴ E. REEDER, “Die Militärverwaltung in ...”, p. 2.

⁵¹⁵ E. REEDER, “Die Militärverwaltung in ...”, p. 8, p. 10.

⁵¹⁶ Voorbeelden legio: de ‘*Kriegsmarine*’ en de ‘*Luftkommando*’; de nationaalsocialistische zuil d.m.v. de Sipo-SD; op het economische terrein ontvouwde Göring zijn machtsstreven; binnen het OKW waar von Falkenhausen onrechtstreeks afhankelijk van was, ontplooiden er zich organisaties die hem ondergeschikt waren, maar die hun eigen politiek voerden, waaronder de ‘*Rüstungsinspektion*’. In: ARON, J. GOTOVITCH, eds., *Dictionnaire de la ...*, pp. 11-12. ; H. UMBREIT, “Les pouvoirs allemands ...”, pp. 22-25.

verwalten'. De Jonghe stelt dat de verzuchtingen van Reeder hierover in zijn 'Tätigkeitsberichte' de eentonigheid evenaren: steeds opnieuw waarschuwde hij voor het gevaar van de verticale versplintering van de administratie. Het ontmoedigde hem dermate dat hij in februari-maart 1942 aan ontslag dacht.⁵¹⁷

De Jonghe toont aan dat Reeder zich veel meer dan de militairen von Falkenhausen en von Harbou inzette tegen de infiltratie van partijformaties. In de woorden van Reeder's voormalige 'Kulturreferent' Petri: "Als der energische Vertreter einer einheitlichen und straff geordneten Verwaltung führte namentlich Reeder einen unablässigen Kampf gegen das 'Hineinregieren' und 'Gegenregieren' [...]"⁵¹⁸ Ondanks zijn verzet was het slechts een uitstel van executie. De door hem gevreesde nationaalsocialistische georganiseerde chaos kon hij niet tegenhouden. Aangezien het uitstel om een 'Höherer SS-und Polizeiführer' te benoemen echter vier jaren vergde, kan dit toch als een prestatie gezien worden. Het lijkt zeer contradictorisch dat Reeder zich - gezien zijn NSDAP-lidmaatschap, maar vooral omwille van zijn graad als 'SS-Ehrenführer' - dermate tegen Himmler verzette. Verwijzend naar zijn beroepsethos zag Reeder dit echter niet als een contradictie, daarenboven betrof de graad een louter honoraire aangelegenheid (cf. 3.1.4.).⁵¹⁹

De strijd Himmler-Reeder.

In Duitsland werden de staatsorganen door de partijformaties geïnfiltrerd. Door de politie aan Himmler ondergeschikt te maken, lag de weg open om het politiewezen geheel te politiseren.⁵²⁰ Deze infiltratie ging buiten het 'Derde Rijk' onverminderd voort. Vóór zijn ervaringen met het bezettingsbestuur in België was Himmler nog niet aan zijn proefstuk gekomen. Voor deze geschiedenis beschikt de Belgische historiografie over de doortastende analyses van historicus Albert de Jonghe, neergeschreven in zijn artikelenreeks: "de strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een 'Höherer SS-und Polizeiführer' te Brussel".⁵²¹ De essentie van de strijd om de vestiging van de Sipo-SD in het ambtsgebied van von Falkenhausen, ging over het toewijzen van de macht over de geheime politie: het militaire bestuur exclusief de SS, of een dienst van het RSHA die de bevoegdheid van de

⁵¹⁷ A. DE JONGHE, *Hitler en het ...*, pp. 75-77.

⁵¹⁸ FR. PETRI, "Belgien, Niederlande, Luxemburg vom Ende des Ersten Weltkriegs bis zur Politik der europäischen Integration (1918-1979)", in: FR. PETRI, I. SCHÖFFER, J.J. WOLTJER, *Geschichte der Niederlande, Holland, Belgien, Luxemburg*, München, 1991, p. 210.

⁵¹⁹ BR. DE WEVER, "Benelux-Staaten: ...", p. 82.

⁵²⁰ W. WEBER, *Die innere Sicherheit ...*, p. 38.

⁵²¹ A. DE JONGHE, "De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel (1942-1944), (I-V), in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 1974-1984.

bezettingsadministratie zou uithollen.⁵²² Reeder weigerde de emancipatie van de politieke politie tegenover de traditionele verantwoordelijke administratie. Zoals hij zich als regeringspresident verzet had tegen de ‘*Entstaatlichung der Polizei*’ deed hij dit nu ook. Het enige wat hij voor potentieel mogelijk hield, was de aanstelling van een ‘*Höherer SS-und Polizeiführer*’ die hem ondergeschikt was.⁵²³ Het feit dat de NSDAP en de SS geen formele rol binnen het militaire bestuur hadden toegewezen gekregen, impliceerde allesbehalve dat zij daardoor geen stempel op de bezettingspraktijk zouden drukken. Naarmate de oorlogstol zwaarder begon door te wegen op bezetter en bezette bevolking, voerden de partijformaties de druk op om extreme vormen van collaboratie te steunen en een harde repressielijn te volgen.⁵²⁴ Himmler voerde een succesvolle – zij het moeizame – infiltratiepolitiek.⁵²⁵ Von Falkenhausen en Reeder poogden hun aanspraak op het machtsmonopolie m.b.v. het ‘*Führerprinzip*’ te rechtvaardigen, maar dit baatte niet, want reeds van bij het beginnende begin – namelijk zo vroeg als de invasie zelf (mei 1940) -, was de Sipo-SD op bevel van Heydrich in uniformen van de ‘*Geheime Feldpolizei*’ aanwezig.⁵²⁶ Deze aanwezigheid werd op 27 juli 1940 verankerd in de oprichting van de ‘*Sipo-SD Dienststelle*’.⁵²⁷ OKH en OKW gedoogden, op voorwaarde dat het militaire bestuur bij machte bleef om het ‘*Fremdkörper*’ te controleren - de ‘*Militärverwaltung*’ poogde het in haar administratieve structuur te integreren. Terwijl de dienst formeel onder de autoriteit van het militaire bestuur geplaatst werd, genoot ze een ruime, factuele autonomie. Er was sprake van een functionele en geen disciplinaire onderschikking. Deze dubbele onderschikking kende de dienst wél t.a.v. het RSHA. Bijgevolg ontving de leider van de Sipo-SD afdeling te Brussel zijn bevelen van de chef van de Sipo-SD te Berlijn (tevens chef van het RSHA) en van Reeder te Brussel. Hoewel ‘*Fremdkörper*’ binnen het militaire bestuur trad de Sipo-SD *de facto* als haar politieke politie op. Aldus was Reeder erin geslaagd om én een van hem autonome politiedienst te verhinderen, én zijn positie t.a.v. von Harbou te versterken, die tot op dat moment alleen over de politieorganen besliste.⁵²⁸ M.b.t. de ordehandhaving moesten de

⁵²² A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder ... Eerste deel: de Sicherheitspolizei ...”, p. 20.

⁵²³ A. DE JONGHE “De strijd Himmler-Reeder ... Vijfde deel: Politionele ontwikkeling ...”, p. 199.

⁵²⁴ M. VAN DEN WIJNGAERT, “Bestuur en politiek ...”, p. 50.

⁵²⁵ FR. SEBERECHTS, “De Duitse instanties ...”, p. 243.

⁵²⁶ B. MAJERUS, “Vorstellungen von der ...”, p. 134.

⁵²⁷ Het hoofd hiervan was tegelijkertijd hoofd van deze Sipo-SD ‘*Dienststelle*’ in België en bezet Frankrijk, vanaf 2 december 1941 werkten de Sipo-SD van Brussel en die van Parijs onafhankelijk van elkaar. Sindsdien functioneerde de Sipo-SD Brussel rechtstreeks onder het Berlijnse RSHA. De leider van de ‘*Dienststelle*’ te Brussel was achtereenvolgens: ‘*Brigadeführer*’ Thomas, ‘*SS-Obersturmführer*’ Hasselbacher, ‘*SS-Sturmabführer*’ Canaris, Ehlers, en opnieuw Canaris. In: FR. SEBERECHTS, “De Duitse instanties ...”, pp. 243-244. De laatste twee wissels gebeurden onder het motief dat beide hoofden verdacht waren ‘*Reederhörig*’ te zijn. In: P. ARON, J. GOTOVITCH, eds., *Dictionnaire de la ...*, p. 341.

ordediensten van het militaire bestuur – de ‘*Feldgendarmarie*’, de ‘*Geheime Feldpolizei*’ en de ‘*Abwehr*’ – dus terrein prijsgeven aan de Sipo-SD, die de strijd tegen alle politieke vijanden meer en meer monopoliseerde, waaronder de jodenvervolging. Het militaire bestuur behield wel nog enige controle (i.v.m. de rechtsgeldigheid van het ‘*Sicherheitshafbefehl*’⁵²⁹). Himmlers grote doorbraak was de benoeming van ‘*SS-Brigadeführer*’ Jungclaus als zijn rechtstreekse vertegenwoordiger voor politieke, etnische, raciale – kortom ‘*Volkstums*’ – kwesties in België (1 april 1942).⁵³⁰ Jungclaus had toezicht over de DeVlag en Rex, daarnaast was hij verantwoordelijk voor de aanwerving van de ‘*Waffen-SS*’ in België. Een zoveelste splitsing van de ‘*Mehrgleisigkeit*’ want hij ageerde niet in overleg met Brussel maar met Berlijn.⁵³¹ Naarmate de tijd verschoof, weerspiegelde de formele gezagsverhouding steeds minder de feitelijke machtsverhouding.⁵³² Als bekroning van zijn infiltratie wenste Himmler de aanstelling van een ‘*Höherer SS- und Polizeiführer*’ te bedingen. Deze zou de enige politieke gezagsdrager in het ambtsgebied van von Falkenhausen zijn en de bevoegdheden van het militaire bestuur zouden zich tot de economische sector beperken.⁵³³ De beslissing hierover werd uiteindelijk na een infiltratiestrijd van vier jaar beslecht in het voordeel van Himmler: op 18 juli 1944 werd het militaire bestuur door een burgerlijk bestuur vervangen. Deze ‘*Zivilverwaltung*’ kwam onder de leiding te staan van Grohé, de voormalige NSDAP ‘*Gauleiter*’ van Keulen-Aken. Jungclaus – die intussen Himmlers *Volkstums*vertegenwoordiger voor reeds twee jaar was - werd nu tot ‘*Höherer SS-und Polizeiführer*’ benoemd.⁵³⁴ Dat Hitler zo lang gewacht had om deze beslissing te nemen was o.a. te wijten aan zijn vrees voor nadelige economische gevolgen van de wijziging van het bezettingsregime, dat automatisch de uitschakeling van Leopold III als Belgisch soeverein zou geïmpliceerd hebben.⁵³⁵ Daarnaast kende Reeder naar alle waarschijnlijkheid machtige medestanders (cf. infra). Toen uiteindelijk een burgerlijk bestuur ingesteld werd, stootte een oprukkende SS-heerschappij nog steeds op dwarsligger Reeder, gezien Grohé hem in zijn bestuur als zijn persoonlijke plaatsvervanger behield, mits Reeders voorwaarde aanvaard werd dat de door hem gevoerde

⁵²⁸ A. DE JONGHE “De strijd Himmler-Reeder ... Vijfde deel: Politionele ontwikkeling”, p. 195. ; P. ARON, J. GOTOVITCH, eds., *Dictionnaire de la ...*, p. 340.

⁵²⁹ Een ‘*Sicherheitshafbefehl*’ (veiligheidsarrestatiebevel) van de leider van de Sipo-SD kreeg slechts rechtsgeldigheid nadat het door Reeders bevoegde dienst (i.c. de ‘*Gruppe Polizei*’) werd bekrachtigd.

⁵³⁰ N. WOUTERS, *De Führerstaat ...*, pp. 18-19.

⁵³¹ B. MAJERUS, “Von Falkenhausen zu ...”, p. 136.

⁵³² A. DE JONGHE “De strijd Himmler-Reeder ... Vijfde deel: Politionele ontwikkeling”, p. 197.

⁵³³ A. DE JONGHE “De strijd Himmler-Reeder ... Vijfde deel: Politionele ontwikkeling”, p. 199.

⁵³⁴ M. VAN DEN WIJNGAERT, “Bestuur en politiek ...”, p. 50.

⁵³⁵ A. DE JONGHE, *Hitler en het ...*, p. 74.

‘*Volkstumspolitik*’ – waarmee Himmler het niet eens was – ongewijzigd bleef. Aldus was Reeder van juli tot september 1944 ‘vertegenwoordiger van de Rijkscommissaris voor België en Noord-Frankrijk’.⁵³⁶

3.2.2.2. ‘*Volkstumspolitik*’ in België. Over ‘*Flamenromantik*’ en realpolitiek.

Een aan de ‘*Volkstumspolitik*’ verwant en voor dit onderzoek interessant fenomeen, is het bestaan van een zgn. ‘*Flamenromantik*’. Deze zou gedurende de Eerste Wereldoorlog in brede kringen verspreid geweest zijn.⁵³⁷ Om een beeld hiervan te verkrijgen, kan een aspect uit de voorafgegaane uiteenzetting over de ‘*völkische Bewegung*’ gelicht worden, namelijk haar visie op de Andere. Deze Andere werd o.a. abstract ingevuld door ‘het Westen’ - verwijzend naar de West-Europese democratieën, met een kapitalistisch, plutocratisch, liberaal, overgeciviliseerd karakter. Frankrijk en Groot-Brittannië waren hiervan de voorbeelden bij voorkeur, en bijgevolg de gezworen ervvijanden. Tegelijkertijd verwees men binnenin deze ruimte naar landen die bij naam in de eerste plaats als geografische entiteit fungeerden en dus niet als een statelijke entiteit. Hieronder bevonden zich o.a.: Bourgondië, Elzas-Lotharingen, Luxemburg, Vlaanderen en Nederland.⁵³⁸ Vanuit dit perspectief nam men Vlaanderen als een idylle waar; men benadrukte een vermeende verbondenheid met de natuur en het platteland, en men erkende de Vlaming als ‘levensvreugdig’.⁵³⁹ Verwijzend naar Mosses analyse van de ‘*völkische Bewegung*’, sluit deze visie aan bij de ‘*völkische*’ schakering van het nationaalsocialisme. Deze romantische idylle verhinderde echter een imperialistische agenda. Daarom moest de idylle overschaduw worden door een discours waarin de onderdrukking van de Vlaming benadrukt werd.⁵⁴⁰ Hier komt de visie uit de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw op België als strijdtoneel tussen ‘*Germanentum*’ en ‘*Romanentum*’ als geroepen. In dit discours vergezelde Vlaanderen Duitsland in het anti-Franse kamp. Pas met de bezetting van België tijdens de Eerste Wereldoorlog werd deze zienswijze een sleutelement in de

⁵³⁶ FR. PETRI, “Belgien, Niederlande, Luxemburg ...”, p. 210-211. ; A. DE JONGHE, *Hitler en het ...*, p. 71.

⁵³⁷ U. TIEDAU, “De Duitse cultuurpolitiek in België tijdens de Eerste Wereldoorlog”, in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 11 (2003), p. 22.

⁵³⁸ I. VAN LINTHOUT, ““Flandern, halte dich bereit, als Westmark in dieser Welt deinen Platz einzunehmen””, in: B. DIETZ, H. GABEL, U. TIEDAU, eds., *Griff nach dem Westen. Die ‘Westforschung’ der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum (1919-1960)*, Münster - New York – München - Berlijn, 2003, II, pp. 325-326.

⁵³⁹ Enkele connotaties: ‘*genießerisch vegetierendes Volk*’, ‘*eine idyllische Welt der kleinen Stadt und der bescheidenen Menschen*’, ‘*einem emsigen Volk von Bauern*’, ‘*ein glücklich entlegenes Land, eine Insel der seelischen Verheißung abseits von aller Probleme und Schwere des Tages*’. In: I. VAN LINTHOUT, ““Flandern, halte dich ...””, p. 345.

⁵⁴⁰ *Ibid.*

Duitse oorlogsdoelen in het Westen en werd de ‘*Flamenfrage*’ voor het eerst onderdeel van de Duitse politiek.⁵⁴¹

Het startschot voor de ‘*Flamenpolitik*’ werd tijdens de Grote Oorlog door Rijkskanselier Bethmann Hollweg gegeven. Het begrip verwijst naar de politiek van de Duitse bezetter t.a.v. de Nederlandssprekende bevolking in België. Het opzet ervan was het uitlichten van deze groep uit het Belgische staatsverband en een toenadering tot het Duitse Rijk te genereren. In de praktijk betekende het de toepassing van de bestaande Belgische wetten inzake gelijke taalberechting en culturele autonomie.⁵⁴² Dit zou een schaduw op later werpen, Tiedau meent: “*In menig opzicht liggen de ervaringen van de Eerste Wereldoorlog in België aan de basis van de zgn. Duitse Westforschung tijdens het Interbellum. Deze kon teruggrijpen op projecten die tijdens de oorlog in België waren opgezet [...]*”⁵⁴³

In het verlengde van de ‘*Flamenfrage*’ moeten de intense Duits-Vlaamse contacten gedurende het Interbellum gezien worden.⁵⁴⁴ Toen reeds werd de overtuiging over de stamverwantschap tussen Vlamingen, Nederlanders en Duitsers gecultiveerd binnen de cultuurwetenschappen, waaronder de volkskunde. In dit tijdsbestek was deze gedachte niet noodzakelijk gelieerd met het streven naar een staatkundige eenheid en al helemaal niet met een racistisch gedetermineerde discriminatiepolitiek.⁵⁴⁵ Dit veranderde echter toen de overtuiging over de vermeende stamverwantschap functioneel geïncorporeerd werd in het nationaalsocialistische expansiestreven - de term ‘volk’ bleek veelomvattend te zijn.⁵⁴⁶ Na 1933 instrumentaliseerde men de idee van stamverwantschap in het nationaalsocialistische discours. Het was een manier om op basis van wetenschappelijk onderzoek de staatsgrenzen te relativeren en om aldus tot een ‘*völkische*’ eenheid te kunnen komen.⁵⁴⁷ Langs de kant van de aanhangers van een ‘*völkisch*’ geschiedbeeld werd geen principiële verzet tegen het nationaalsocialistisch rassendeterminisme aangetekend. Beyen stelt dat zij “*de nationaalsocialistische thesen niet tegenspraken, omdat zij hetzij een ‘volks’, hetzij een*

⁵⁴¹ W. DOLDERER, “Der flämische Nationalismus und Deutschland zwischen den Weltkriegen”, in: B. DIETZ, H. GABEL, U. TIEDAU, eds., *Griff nach dem Westen. Die ‘Westforschung’ der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum (1919-1960)*, Münster - New York - München - Berlin, 2003, II, p. 110.

⁵⁴² P. VAN HEES, “Flamenpolitik”, in: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* [CD-ROM], Tiel, 1998. ; U. TIEDAU, “De Duitse cultuurpolitiek in België tijdens de Eerste Wereldoorlog”, in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 11 (2003), p. 22.

⁵⁴³ U. TIEDAU, “De Duitse cultuurpolitiek ...”, p. 23, voetnoot vijf.

⁵⁴⁴ W. DOLDERER, “Der flämische Nationalismus ...”, p. 110.

⁵⁴⁵ BJ. RZOSKA, B. HENKENS, “Volkskunde en Groot-Germaanse cultuurpolitiek in Vlaanderen, 1934-1944”, in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 11 (2003), p. 75, p. 98.

⁵⁴⁶ BJ. RZOSKA, B. HENKENS, “Volkskunde en Groot-Germaanse ...”, p. 73.

⁵⁴⁷ BJ. RZOSKA, B. HENKENS, “Volkskunde en Groot-Germaanse ...”, p. 80.

conservatief en imperialistisch wetenschappelijk paradigma huldigden dat gemakkelijk met deze thesen was te verzoenen”.⁵⁴⁸ Men kan een vermoeden krijgen dat een nazinderende ‘*Flamenromantik*’ verstrekkende gevolgen zou kunnen hebben in het Duitse bezette België. De door Beyen geanalyseerde tweestrijd van Hitler werpt meer licht hierop. Beyen vat Hitlers dilemma samen als een strijd tussen ideologie en machtswellust. Het eerste deed hem verlangen naar een exclusief ‘*Großgermanisches Reich*’, het tweede gebod hem puur aan machtsuitbreiding te denken. Volgens Beyen verklaart dit de impasse waarin Hitler zich bevond m.b.t. de Belgische communautaire realiteit. Het bevoordelen van de Vlamingen ging samen met het conserveren van de Belgische structuren.⁵⁴⁹ Dit dilemma veroordeelde Reeder tot een ‘*Schwebezustand*’.

Reeders ‘*Leitmotive*’ aangaande de ‘*Volkstumspolitik*’.

Reeder stelde dat hij m.b.t. de ‘*Volkstumspolitik*’ de zwaarste discussies met de SS gevoerd had.⁵⁵⁰ Op het gebied van de ‘*Volkstumspolitik*’ verzette Reeder zich tegen Himmler die via de ‘*Germanische Arbeit*’ wou ‘*Hineinregieren*’. Het was namelijk langs deze weg dat Himmler de bezettingspolitiek van Noorwegen t.e.m. België poogde te sturen met het oog op de politieke annexatie.⁵⁵¹ In zijn ‘*Volkstumspolitik*’ toonde Reeder zich als een realist. Zoals vermeld was het dit terrein waarop de gelijkgestemdheid van de zgn. ‘geestelijke entiteit’ zich scheidde: de Jonghe stelt dat von Falkenhausen Belgisch en Reeder Vlaams voelde, in die zin dat hij rekening hield met de tegenstelling Vlamingen-Walen en deze tegenstelling bewust uitbuitte.⁵⁵² Reeder zag België als

“[...] *das schwierigste Staats- und wirtschaftsgebilde Europas mit dem schwächsten Staatsapparat. [...] [Der belgische Staat] bildete das Produkt des Zusammenwirkens von liberalistischen, wirtschaftlichen und klerikalen Machtseinflüssen innerhalb einer Bevölkerung, die sich nicht nur in ihrer Volkstumsart, sondern besonders in der Sprache und Kultur unterscheidet und daher staatlich nur schwer zusammenfinden kann.*” Hij identificeerde de Belgische bevolking niet als ‘Belgen’, maar als: ‘*die Bewohner des Raumes, der heute das belgische Staatsgebiet umfasst*’.⁵⁵³

Reeders referenten voor ‘*Volkstum und Kultur*’ waren Petri en Reese. Zij waren vertegenwoordigers van die generatie historici die vanuit een ‘*völkisch*’ opzicht vóór het

⁵⁴⁸ M. BEYEN, *Oorlog en Verleden* ..., p. 79.

⁵⁴⁹ M. BEYEN, *Oorlog en Verleden* ..., p. 81.

⁵⁵⁰ A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder ... Tweede deel: de infiltratie ...”, p. 8.

⁵⁵¹ A. DE JONGHE “De strijd Himmler-Reeder ... Vijfde deel: Politieele ontwikkeling ...”, p. 195.

⁵⁵² A. DE JONGHE, *Hitler en het* ..., pp. 62-63.

⁵⁵³ A. DE JONGHE, *Hitler en het* ..., p. 113.

nationaalsocialisme actief waren in wetenschappelijk onderzoek naar het zgn. ‘*Grenzlanddeutschtum*’.⁵⁵⁴ Petri zag de taalgrens in de eerste plaats als een cultuurgrens “*zwischen einem germanisch bestimmten Mitteleuropa und dem vorherrschend romanischen Westeuropa*”.⁵⁵⁵ De ‘officiële’ Duitse visie op de geschiedenis van België moet gededuceerd worden uit de schaarse redevoeringen en publicaties van von Falkenhausen en Reeder. Op deze officiële visie was het wachten tot oktober 1940. Reeder gaf enerzijds aan binnen de duale ‘etnische’ structuur te willen werken, anderzijds deed hij de traditionele België-kruispunt-idee af als een fictie. Geleidelijk aan zou het officiële discours echter meer en meer aansluiten op het traditionele Belgische discours.⁵⁵⁶ Beyen merkt oplettend een verschil op tussen von Falkenhausen en Reeder in hun visie op de Belgische geschiedenis. Ook Reeder onderstreepte de Belgische historische kruispunt-functie, maar verwees vervolgens naar de spanningen op cultureel en politiek vlak waarin deze resulteerde. Beyen concludeert dat Reeder explicieter was dan zijn overste in het benadrukken van de noodzakelijkheid van een nazificatie.⁵⁵⁷

Het beginpunt van Reeders motivatie om een actieve ‘*Volkstumspolitik*’ te concipiëren, was zijn distantiëring van de vermeende politieke passiviteit van een ‘*Militärverwaltung*’: “*Die hie und da gehörte Ansicht, dass die Militärverwaltung lediglich im Hinblick auf die Erfordernisse der Wehrmacht durchzuführen und keine politische Fragen zu lösen habe, ist jedenfalls soweit die Militärverwaltung in Brüssel in Frage kommt, falsch*”⁵⁵⁸, wat België betrof: “[...] *sind alle Maßnahmen gleichermassen in Ursache und Wirkung stark politisch bedingt*”.⁵⁵⁹ Reeder vergeleek de opdracht van de militaire gouverneur met die van de rijkscommissaris van een burgerlijk bestuur, want de militaire gouverneur verenigde in zijn persoon: “[...] *sowohl die militärische Hoheitsrechte und damit die Aufgaben des Wehrmachtbefehlshabers, als auch die zivilen Hoheitsrechte*”. Bijgevolg was België samen met Noord-Frankrijk: “[...] *der einzige Befehlsbereich, in dem diese absolute Zusammenfassung aller Aufgaben in einer Hand als Ausdruck der stärksten Konzentration durchgeführt wurde*”.⁵⁶⁰

⁵⁵⁴ M. BEYEN, *Oorlog en Verleden ...*, p. 86.

⁵⁵⁵ Petri geciteerd in: B.J. RZOSKA, B. HENKENS, “*Volkskunde en Groot-Germaanse ...*”, p. 79.

⁵⁵⁶ M. BEYEN, *Oorlog en Verleden ...*, p. 119.

⁵⁵⁷ M. BEYEN, *Oorlog en Verleden ...*, p. 120.

⁵⁵⁸ E. REEDER, “*Die Militärverwaltung in ...*”, p. 11.

⁵⁵⁹ De Jonghe citeert Reeder, in: A. DE JONGHE, “*De vestiging van ...*”, p. 75.

⁵⁶⁰ E. REEDER, “*Die Militärverwaltung in ...*”, p. 11. ; J. GOTOVITCH, FR. BALACE, “*Militärverwaltung*”, p. 82.

Meer concreet beschouwde Reeder zijn functie als een politieke functie ten gevolge van: (I.) de etnische dualiteit van de bevolking; (II.) de formele instructie van Hitler (14 juli 1940) om de Vlamingen boven de Walen te bevoordelen; (III.) de noodzakelijk geachte medewerking van nieuwe-ordebewegingen: Reeders ‘*Kulturreferenten*’ Reese en Petri waren namelijk de mening toegedaan dat de ‘*Flamenpolitik*’ ook administratieve gevolgen moest hebben. De Duitse bezetter moest samenwerken met de Vlaams-nationalisten als tegengewicht voor het Belgische administratieve apparaat. Tegelijkertijd had men het bestaande overheidsapparaat ook nodig. Men moest een geschikt evenwicht vinden. Onder de Nieuwe Orde groeperingen beschouwde het militaire bestuur het VNV als meest geschikte partner (cf. infra). Bijgevolg was een actieve ‘*Flamenpolitik*’ zowel noodzakelijk als ‘*realpolitisch*’ verantwoord.⁵⁶¹

Aan zijn goedkeuring om Reeder een ‘*Flamenpolitik*’ te laten ontwikkelen, verbond Hitler één voorwaarde, namelijk het openhouden van alle scenario’s voor de politieke toekomst van België.⁵⁶² Voor Reeder betekende zijn ‘*Schwebezustand*’ dat hij zonder concrete instructies een politiek moest voeren die geen opties uitsloot maar tegelijkertijd een voorbereiding was voor de uiteindelijke beslissing.⁵⁶³ Een andere ernstige beperking voor zijn beleid werd afgedwongen door het absolute primaat van de oorlog. Na de oorlog zou België “*mittelbar oder direkt deutsches Vorland*” worden, de bezetter zou een “*immer festere Eingliederung Belgiens in eine germanisch-deutsche Ordnung*” bewerkstelligen. Deze ‘*Eingleiderung*’ zou het uiteindelijke verdwijnen van België betekenen. Maar zolang de oorlog realiteit was, beval het economische belang, de Belgische eenheid niet aan te tasten, want, aldus realpolitiker Reeder: “*Die Volkstumspolitik ist nicht Selbstzweck, sondern Mittel zum Zweck, nämlich den deutschen Sieg zu gewinnen*”, en: “*Die Militärverwaltung hat zunächst kriegswichtige Gegenwartsfrage und nicht vorweg eine flämische Sendung zu erfüllen*”.⁵⁶⁴ In zijn ‘*Völkstumspolitik*’ primeerde Duitsland steeds en logischerwijze gezien de omstandigheden, de Duitse oorlogvoering. Daarom benadrukte Reeder steeds opnieuw dat in er het belang van het Rijk moest gehandeld worden. Tegelijkertijd moesten natuurlijk de vitale (‘*lebensnotwendige*’) belangen van het bezette land beschermd worden, maar “*Ausschlaggebend müssen immer die Gesamtinteressen des die Hauptlast des Krieges tragenden Reiches sein*”. Volgens hem moest er steeds op

⁵⁶¹ N. WOUTERS, *De Führerstaat* ..., p. 41.; A. DE JONGHE, “De vestiging van ...”, p. 76. ; J. GOTOVITCH, FR. BALACE, “Militärverwaltung”, p. 100.

⁵⁶² BR. DE WEVER, “Benelux-Staaten ...”, p. 84.

⁵⁶³ A. DE JONGHE, “De vestiging van ...”, p. 79.

⁵⁶⁴ De Jonghe citeert Reeder o.a. uit zijn ‘*Tätigkeitsbericht*’ nummer 8 van augustus 1940 tot 5 september 1940, en zijn ‘*Jahresbericht*’ van juni 1940 tot juni 1941, na 22 juni 1941 geredigeerd, in: A. DE JONGHE, “De vestiging van ...”, pp. 76-77, p. 79.

gewezen worden dat de zwaarder wegende tol van de totale oorlog alleen te wijten was aan de wetten van de oorlog die onverbiddelijk waren – en dus niet zozeer een hardheid die te wijten was aan een veronderstelde rasgebonden inferioriteit. In dit discours liet hij enige rancune ontglippen t.a.v. de geallieerde bezettingsbesturen gedurende het interbellum:

“[...] *die fremdländischen Besatzungsverwaltungen der westdeutschen Gebiete [traten] im Jahre 1918 ihre Tätigkeit erst an als der Krieg beendet war und die Waffen schwiegen. Trotzdem wurde die deutsche Bevölkerung zehn Jahre lang in sogenannten Friedenszeit unterdrückt und zunächst zu noch größerem Hunger und Elend gezwungen, obwohl eine kriegswirtschaftliche Notwendigkeit hierfür nicht mehr vorlag*”.⁵⁶⁵

Reeder beschouwde het als vanzelfsprekend dat Duitsland de Vlamingen zou steunen om België van een ‘Franse Oostmark’ tot een ‘Germaans-Duitse Westmark’ om te vormen. Het Duitse belang primeerde zoals altijd, maar soms liepen Duitse en Vlaamse belangen parallel.⁵⁶⁶ Dat laatste was natuurlijk mooi meegenomen. In zijn betoog keek hij naar de Vlamingen als “*ein Grenzvolk, das auf der Scheide verschiedener Kulturgebiete lebte und sich im Laufe seiner Geschichte stets den Ansichten fremder Herren zwangsläufig anzupassen hatte [...]*”⁵⁶⁷ en geloofde hij in de mythe van de vreemde bezetting die stelt dat België (de Zuidelijke Nederlanden) eeuwenlang bezet en onderdrukt werd door vreemde heersers. Reeder toont zich in zijn visie op de staat en de bevolking van België als een ‘völkisch’ geïnspireerde cultuurnationalist, die vaag de parallel oproept met een ‘völkische’ guru als Langbehn.⁵⁶⁸ Reeder: “*Das Regieren eines besetzten alten Kulturlandes erfordert wirkliches Herrentum, unerschütterliche Sicherheit der deutschen Eintstellung sowie Großzügigkeit in der Befolgung der gesteckten Ziele.*”⁵⁶⁹ Hij neemt m.b.t. de bezetting van België weloverwogen het woord ‘*Zweckverwaltung*’ in de mond. Hij bleef oog hebben voor de situatiegebonden eisen die zich aan hem als ‘*Militärverwaltungschef*’ opdrongen,

⁵⁶⁵ E. REEDER, “Die Militärverwaltung in ...”, p. 5.

⁵⁶⁶ A. DE JONGHE, *Hitler en het ...*, p. 39, p. 60.

⁵⁶⁷ Reeder in: ‘*Tätigkeitsbericht*’ nummer 21 van vijftien september 1942, p. A 22.

⁵⁶⁸ In plaats van een burgerlijk bestaan, koos August Julius Langbehn (1851-1907) voor het ‘beroep’ van een profeet en reformator. Hij zag de neergang van het Duitse volk in wetenschap, literatuur, beeldende kunst, muziek, architectuur en filosofie. In zijn levenswerk ‘*Rembrandt als Erzieher*’ hanteert hij de schilder als etiket; Rembrandt als historische verschijning is niet relevant. Als romantische tegenpool voor de moderniteit zag Langbehn Rembrandt als het medicijn dat de Duitsers nodig hadden. Het boek werd meer dan positief ontvangen. Tussen 1890 en 1893 kende het 43 oplagen. De uitgave van de jaren twintig van de vorige eeuw stelde: “*Heute, wo die Quellen des reinen Deutschtums unter dem Schutte der Revolution für lange begraben sind, hat das Rembrandtdeutsche Erzieherbuch seine Sendung noch ein zweites Mal zu erfüllen*”. In: B. BEHRENDT, “August Julius Langbehn, der ‘Rembrandtdeutsche’”, in: U. PUSCHNER, W. SCHMITZ, J.H. ULBRICHT, *Handbuch zur ‘Völkischen Bewegung’ 1871-1918*, München, 1996, pp. 94-95, pp. 98-100, pp. 109-113.; A.J. LANGBEHN, *Rembrandt als Erzieher* (1890), Leipzig, 1922, p. 45. Later werd de ‘Rembrandtprijs’ uitgereikt ter bevordering van de “Nederduitse Literatuur en Kunst”. In: M. BEYEN, “Rembrandtprijs”, in: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* [CD-ROM], Tiel, 1998.

⁵⁶⁹ E. REEDER, “Die Militärverwaltung in ...”, p. 5.

waardoor hij zich niet op een ideologisch-doctrinair sleptouw liet nemen. Vanuit dit zuiver politieke perspectief is zijn strijd met Himmler waar te nemen: Reeder zag de politiek van Himmler (om met een Groot-Duitse beweging in Vlaanderen een annexatiepolitiek te voeren) als niet realistisch en dus als nefast voor de bezettingsadministratie.⁵⁷⁰

Dit situatiegebonden realisme in acht genomen, liet Reeder geen twijfel bestaan over het Belgische perspectief: *“Es liegt im Gesetz der Zeit begründet und wird durch die deutsche Führung gewährleistet, dass die Entwicklung eine kompromisslose nationalsozialistische sein wird”*.⁵⁷¹ Toch toont Reeder zich iets minder gedetermineerd dan iemand als bv. Berger, als chef van het ‘SS-Hauptamt’ een exponent van Himmler. Terwijl Berger zich op 17 december 1940 n.a.v. de oprichting van de ‘Algemene SS-Vlaanderen’ tot Himmler richtte met de boodschap dat de nieuwe formatie *“rassisch taugliche”* mannen groepeerde, die *“bereid zijn zich voor een Grootgermaans Rijk in te zetten en de Anschluss van Vlaanderen met Duitsland desnoods met geweld”* zou afdwingen⁵⁷², sprak Reeder over een Vlaamse ‘bereidheid’ daarvoor: dwang van buitenaf zag hij als strijdig met de Duits-volkse principes en zou tot schade kunnen leiden. Hij verkoos volksbewuste Vlamingen die de Duitsers in hun Germaanse verbondenheid trouw zouden blijven, boven Duitsers tegen wil en dank die zich niet innerlijk verbonden voelden en ofwel hun volk ofwel de Rijksgedachte verraadden.⁵⁷³ Dit contrast tussen het realisme van Reeder en de ideologische dweepzucht van Berger kan verklaard worden door de theoretische interpretatie dat de realiteit van de beampte deze noopt tot een gematigd realisme. Dit creëert dan weer een spanningsveld tussen de totalitaire partij – die haar leden-ambtenaren allereerst als partijsoldaten beschouwt - en de staat, wat te vergelijken is met het spanningsveld tussen theorie en praktijk.⁵⁷⁴

⁵⁷⁰ BR. DE WEVER, “Reeder, Eggert”, [CD-ROM].

⁵⁷¹ Reeder in: ‘Tätigkeitsbericht’ nummer 21 van 15 september 1942, p. A 26.

⁵⁷² De Jonghe citeert Berger, in: A. DE JONGHE “De strijd Himmler-Reeder ... Vijfde deel: Politieele ontwikkeling ...”, p. 195.

⁵⁷³ De Jonghe citeert Reeder in: A. DE JONGHE “De strijd Himmler-Reeder ... Vijfde deel: Politieele ontwikkeling”, p. 198. Het betreffende citaat: *“Ob und in welcher Zeit sie auch zu einer Einreihung oder Verschmelzung des flämischen Volkstums mit dem deutschen führt, hängt von der Bereitschaft und Stärke der im flämischen Volke wurzelnden Kräfte sowie von unserem eigenen Einfühlungsvermögen und einer geschickten Führung ab. Es läßt sich jedenfalls nicht befehlen; ein äußerer, unseren völkischen Grundsätzen widersprechender Zwang würde einen so leicht nicht wiedergutzumachenden Schaden anrichten. Hier gilt die Leitsatz: Lieber volksbewusste Flamen, die uns in dem Gefühl germanischer Verbundenheit die Treue halten, heranzuführen, als widerwillige Deutsche, die sich innerlich von uns lossagen und entweder Verräter an ihrem Volkstum oder am Reichsgedanken werden.”* Reeder in: ‘Tätigkeitsbericht’ nummer 21 van 15 september 1942, p. A 26.

⁵⁷⁴ N. WOUTERS, *De Führerstaat ...*, p. 172.

De collaboratie. Reeder dacht tweemaal aan ontslag.

De wil tot het versterken van het Germaanse element in het bezette gebied moet steeds binnen de vermelde ‘*Schwebezustand*’ gezien worden. De administratieve weerslag van de ‘*Flamenpolitik*’ betrof de collaboratie met de Vlaams-nationalisten, in evenwicht gebracht door de samenwerking met het Belgische administratieve apparaat. De ‘*Flamenpolitik*’ was een factuele verwerping van de politiek passief geachte ‘*Militärverwaltung*’. De uitverkorene van het militaire bestuur was het VNV. De samenwerking hiermee gebeurde in een politiek-administratief kader – onder de vorm van administratieve benoemingen binnen het staatsapparaat en de benoeming van Secretarissen-generaal uit haar geledingen -, en ook in een militair kader - door het sturen van Belgen naar het Oostfront. Naast het VNV waren er nog andere collaboratiebewegingen zoals Rex, de Algemeene-SS Vlaanderen en de DeVlag – beide laatste waren infiltratie-instrumenten van Himmler.⁵⁷⁵ Reeder en de Duitse SS beseften gauw dat de meeste Vlaams nationaalsocialistische groeperingen weinig bruikbaar waren als gevolg van hun versplintering.⁵⁷⁶ Het oog van het militaire bestuur viel op het VNV omdat het goed georganiseerd was, betrouwbare lagere echelons en enkele bestuurlijke zwaargewichten rijk was. Dit contrasteerde met hoe de bezetter het geïsoleerde Rex percipieerde.⁵⁷⁷ Het VNV moest zich op bevel van Reeder onvoorwaardelijk plooiën naar en onderwerpen aan Hitler als ‘*Führer*’ van het nationaalsocialistische ‘*Großgermanisches Reich*’ dat ook Vlaanderen zou omvatten.⁵⁷⁸ Het ‘*Hineinregieren*’ was expliciet present, en frustreerde Reeder in die mate dat hij tot tweemaal toe zijn ontslag aanbood. Himmler was het niet eens met Reeder's inschatting van het VNV als zijnde onvervangbaar.⁵⁷⁹

Reeder had de instructie gekregen om de politieke toekomst van België open te houden. Zelf hield hij zijn beleid binnen de perken van de ‘*Schwebezustand*’ waartoe hij gedwongen was, maar kon niet verhinderen dat de SS en de DeVlag zich hiervan niets aantrokken en openlijk de annexatie van Vlaanderen bij Duitsland voorbereidden.⁵⁸⁰ Dit resulteerde in eindeloze discussies. In een discussie aangaande de collaboratiepolitiek stelde Berger dat

⁵⁷⁵ CH. KESTELOOT, J. GOTOVITCH (J.), “Amnestie, het onmogelijke compromis”, in: CH. KESTELOOT, J. GOTOVITCH, eds. *Het gewicht van het oorlogsverleden*, Gent, 2003, p. 155. ; BR. DE WEVER, “Benelux-Staaten ...”, p. 104.

⁵⁷⁶ L. SAERENS, *Vreemdelingen in een...*, p. 508.

⁵⁷⁷ N. WOUTERS, *De Führerstaat ...*, p. 41. ; BR. DE WEVER, “Benelux-Staaten ...”, p. 105.

⁵⁷⁸ BR. DE WEVER, “Reeder, Eggert”, [CD-ROM].

⁵⁷⁹ De Jonghe observeert hier dat Himmler zich in België voorbereidde op de infiltratie en de beheersing van de administratie in haar geheel; hij zou zich niet louter beperken tot de controle van de politie en de ‘*Volkstumspolitik*’. In: A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder ... Derde deel: ontwikkeling van ...”, pp. 155-157. Hier moet opmerkt worden dat Reeder de samenwerking met het VNV als niets meer dan een ‘*realpolitische Notwendigkeit*’ zag. In: A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder ... Tweede deel: de infiltratie ...”, p. 126.

⁵⁸⁰ BR. DE WEVER, “Reeder, Eggert”, [CD-ROM].

het verzet tegen de SS uitging van het militaire bestuur, namelijk van Reeder die onder invloed van Thedieck zou staan. Reeder trok zijn conclusie en stelde dat hij het niet meer mogelijk achtte om zijn ambt nog te beoefenen in een situatie waarin hij zich steeds diende te verdedigen tegen het ‘*Hineinregieren*’. Na deze gebeurtenis in de zomer van 1942 en meer bepaald na de impuls om een massabeweging van de DeVlag te maken (oktober 1942), werd de strijd aangaande de collaboratiepolitiek op het lagere niveau en op het hogere niveau – tussen Reeder en Himmler – ongezien bits op de spits gedreven.⁵⁸¹ De strijd om de controle over de politieke politie en collaboratie zou namelijk in februari 1943 zijn neerslag vinden in de correspondentie van Himmler en Reeder in een opmerkelijk scherpe confrontatie. In een persoonlijke brief richtte Himmler zich als ontzette ‘*Reichsführer-SS*’ tot zijn ondergeschikte ‘*SS-Ehrenführer*’ Reeder, die hij op een bijna beledigende toon bejegende. Himmler begon met “*Ich habe als Reichsführer-SS einige Dinge zu beanstanden, die ich bei SS-Führern nicht gewohnt bin*”.⁵⁸² Zijn ontevredenheid had te maken met drie onderwerpen: de arbeidspolitiek; het niet uitgevoerde ontslag van Thedieck; en Reeders afwezigheid op het moment van de dood van VNV-voorman Staf de Clercq.⁵⁸³ Reeder reageert aangeslagen: “*Diese [Vorwürfe] berühren mich nicht nur als ehrenamtlichen SS-Führer, sondern insbesondere auch als verantwortlichen Chef der Militärverwaltung, dessen Autorität mit Recht auf das schwerste erschüttert wird [...]*”. Hij voelde zich onvoldoende bij machte om zich zoals het hoorde voor het Rijk in te zetten: “*In steigendem Masse ist während der letzten Zeit in mir die Überzeugung gewachsen, dass die politisch nicht hinreichende Zivilstellung eines Regierungspräsidenten in keiner Weise genügt, um mir als Militärverwaltungschef im Interesse der für das Reich durchzusetzenden Gesamtaufgaben die notwendige Autorität und Durchschlagskraft zu verleihen.*” Daarom vroeg hij zijn ontslag aan, de overplaatsing naar het Oostfront en bewees hij Himmler de eer: “*Ich möchte wünschen, dass mir sodann Gelegenheit gegeben wird, im Osten als Offizier, wie es mir im Weltkrieg möglicherweise weiterhin meine Pflicht für das Vaterland zu tun. Stets bin ich mir der hohen Ehre und der damit verbundenen Verpflichtung bewusst gewesen, die mir nach der durch Sie, Reichsführer, erfolgten Ernennung zum SS-Führer zukam.*”⁵⁸⁴ Er werd geen gevolg gegeven aan zijn ontslagbede.⁵⁸⁵ Uiteindelijk heeft Himmler vier jaar moeten wachten om het van Reeder te halen. De Jonghe veronderstelt dat Reeder bondgenoten had, m.n. het OKW met veldmaarschalk Keitel en Hitlers secretaris

⁵⁸¹ A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder ... Tweede deel: de infiltratie ...”, pp. 140-141, p. 146.

⁵⁸² SOMA AA 535/4, ‘*Personal-Akte*’.

⁵⁸³ *Ibid.*

⁵⁸⁴ *Ibid.*

⁵⁸⁵ A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder ... Derde deel: ontwikkeling van ...”, p. 31, pp. 42-44.

Bormann - volgens historicus In 't Veld Himmlers meest gevaarlijke concurrent inzake de Germaanse politiek. Keitel verklaarde te Neurenberg dat hij er niets voor voelde om naast het leger een tweede zelfstandige macht te zien ontstaan die de staatsmacht zou opsorpen. Canaris bevestigde dat het OKW Reeder in zijn strijd steeds gesteund had.⁵⁸⁶

Een 'gematigd' politiek militair bestuur.

Wouters concludeert dat het theoretisch politiek 'neutrale' karakter van een militair bestuur in de Belgische bezettingspraktijk te verwaarlozen was. Hij verwijst naar: (I.) het opzet een Groot-Duits Europees rijk op te bouwen, waar heel de Noordwest-Europese bezetting in kaderde en waarvan het nationaalsocialistische doel ook door het militaire bestuur in Brussel gediend werd; (II.) de onmiddellijke infiltratie van SS-formaties in de vorm van de Sipo-SD, de Algemene SS-Vlaanderen en de DeVlag; (III.) de duidelijk politiek geïnspireerde '*Flamenpolitik*'; (IV.) en tenslotte de inheemse collaborerende Nieuwe Orde die naar een machtsgreep anticipeerde. Wouters concludeert dat de "zgn. '*neutrale*' *Militärverwaltung* veel vroeger een meer politieke invulling aan de Nieuwe Ordening dan de zgn. '*politieke*' *Zivilverwaltung in Nederland*" gaf.⁵⁸⁷ Het vermoeden van mogelijke verstrekkende gevolgen in het Duitse bezette België te wijten aan een nazinderende '*Flamenromantik*' is dus onterecht. In dit verband is de vaststelling van Majerus vermeldenswaard. Hij schrijft dat het op het eerste gezicht verwonderlijk is dat gezien het '*völkisch*' geïnspireerde nationaalsocialisme de '*Flamenpolitik*' zoals deze tijdens de Eerste Wereldoorlog bedreven werd, minder extreem was dan tijdens de Tweede Wereldoorlog. Niets is wat het op het eerste gezicht lijkt, de '*Schwebezustand*' verplichtte Reeder om niet de weg van 1914-1918 - die van de verregaande toegevingen aan de activisten - te bewandelen.⁵⁸⁸

Het is duidelijk dat het Duitse belang steeds primeerde. Dit belang vorderde de economische exploitatie van het land op, in het verlengde hiervan lag de dwingende nood om '*Ruhe und Ordnung*' te verzekeren. Het militaire bestuur weigerde daarom om verregaande politiek-ideologische hervormingen door te voeren en beriep zich op de traditionele elites. Dit was het fundament van de relatief gematigde houding van de bezetter bij de aanvang. Naarmate de druk op de bezetter echter opgevoerd werd, werden radicale functionarissen dominanter, wat het SS-'*Hineinregieren*' ten goede kwam.⁵⁸⁹

⁵⁸⁶ A. DE JONGHE "De strijd Himmler-Reeder ... Vijfde deel: Politieele ontwikkeling", pp. 202-204.

⁵⁸⁷ N. WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters 40/44 ...*, p. 50.

⁵⁸⁸ De sinds oktober 1916 gestarte administratieve scheiding wijzigde ingrijpend de Belgische staatsbouw. In: B. MAJERUS, "Von Falkenhausen zu ...", p. 137.

⁵⁸⁹ N. WOUTERS, *De Führerstaat ...*, pp. 17-18.

3.2.2.3. Het Belgische bestuursapparaat onder de bezetting.

Deze paragraaf zoomt in op de praktijk van een ‘*Aufsichtsverwaltung*’ door de administratief-juridische verhouding tussen de Duitse en de Belgische administratie weer te geven. In de bestuurlijke samenwerking tussen beide speelde de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog een sleutelrol. De context van de tweede Duitse bezetting karakteriseerde zich door een toegenomen politisering en bij aanvang door een waarschijnlijke Duitse overwinning.⁵⁹⁰ Dit bepaalde de plaats van de pionnen bij het begin van de bezetting en bijgevolg ook de verdere gang van zaken.

België 1940. De politiek van het minste kwaad ontkiemde in een ‘wondere zomer’.

De Duitsers verkozen om samen te werken met de elites in Noordwest-Europa, en in het Belgische establishment vonden ze gewillige partners.⁵⁹¹ De ‘wonderbare zomer van 1940’ is een concept in de Belgische historiografie dat verwijst naar de bereidwilligheid die aan Belgische zijde binnen de ambtenarij en onder de bevolking in het algemeen bestond om met het perspectief op een Duitse heerschappij de bezetter niet vijandig tegenover te staan. Een factor die een dergelijke houding mogelijk had gemaakt, was het snelle hernemen van de normale gang van zaken in het dagelijkse leven, vandaar de ‘wonderbaarlijkheid’ geconnoteerd aan de zomer van 1940.⁵⁹² Hierbij moet de impact van de Eerste Wereldoorlog op het denken en het handelen in rekening gebracht worden. Enerzijds wenste de Duitse bezetter deze keer géén omvangrijk administratief bestuur op te bouwen, waardoor men zichzelf op een noodzakelijke samenwerking met de Belgische autoriteiten aanwees. Dit gebrek aan personeel stond naast een ontoereikende talenkennis en een gebrek aan kennis van de inheemse wetten.⁵⁹³ De wil tot samenwerking kwam anderzijds tegemoet aan de wil van de Belgische administratie tot het behouden van enige autonomie met het oog op het vermijden van een tweede traumatische bezetting, waarbij het Belgische bestuursapparaat overgenomen werd door de bezetter. De vrees bij de Belgen voor een herhaling van de ‘*furore teutonico*’ zat er goed in, een gevolg van de herinnering aan de brutale agressie in de beginmaanden van de invasie in 1914, de economische ontmanteling en de deportatie van arbeiders.⁵⁹⁴ Daarenboven was gedurende de jaren dertig een maatschappelijk draagvlak ontstaan dat een autoritair regime in de plaats van een parlementaire democratie gunstig gezind was. Aldus vonden de Duitsers – die een Nieuwe

⁵⁹⁰ H. VAN GOETHEM, “La convention de La Haye, la collaboration administrative en Belgique et la persécution des Juifs à Anvers, 1940-1942”, in: *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis*, 17 (2006), pp. 190-191.

⁵⁹¹ N. WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters 40/44 ...*, p. 47.

⁵⁹² BR. DE WEVER, “Benelux-Staaten ...”, p. 86.

⁵⁹³ H. UMBREIT, “Les pouvoirs allemands ...”, p. 7.

⁵⁹⁴ P. ARON, J. GOTOVITCH, eds., *Dictionnaire de la ...*, pp. 342-343. ; N. WOUTERS, *De Führerstaat ...*, p. 22.

Orde wilden opbouwen – en de Belgische elite – die zoveel mogelijk autonomie wilde behouden – elkaar in een ‘politiek van het minste kwaad’, waarbij de samenwerking het ergere kwaad – namelijk een exclusieve bestuursmacht voor de bezetter - zou uitsluiten.⁵⁹⁵

Het administratief-juridische kader van de ‘*Aufsichtsverwaltung*’.

Met de regering Pierlot in het buitenland bestendigde het Comité van Secretarissen-generaal de ministeriële functies. Hun bevoegdheden lagen wettelijk verankerd in de wet Bovesse van 5 maart 1935 en de Besluitwet van 10 mei 1940. Beiden vulden elkaar aan en waren opgenomen in het Burgerlijk Mobilisatieboekje (1936).⁵⁹⁶ De Wet Bovesse stipuleerde de ambtenaar in geval van bezetting op post te blijven en in functie van de bevolking loyaal samen te werken. Indien de bevelen van de bezetter ‘onverenigbaar’ zouden zijn met de getrouwheidsplichten aan België, moesten zij hun ambtsuitoefening stoppen.⁵⁹⁷ Het opzet van de Besluitwet bestond erin het Belgische bestuur in een onvoorziene context te garanderen. Het verleende namelijk aan alle ambtenaren en gezagsdragers de bevoegdheden van hun directe hiërarchische overste, indien laatstgenoemde hiervan verhinderd was.⁵⁹⁸ Het Burgerlijk Mobilisatieboekje verleende een grote verantwoordelijkheid aan het individu en omvatte ook de tekst van de Conventie van Den Haag (1907), laatstgenoemde kon een samenwerking impliceren die niet conform de grondwet was.⁵⁹⁹ Reeder kondigde aan dat het militaire bestuur binnen de stipulaties van Den Haag met de Belgische administraties wilde samenwerken.⁶⁰⁰

Na lange onzekerheid over de wetgevende bevoegdheid van de Secretarissen-generaal kwam men uiteindelijk (juni 1940) tot het akkoord dat iedere Secretaris-generaal binnen zijn bevoegdheid en in dringende omstandigheden kon besluiten uitvaardigen die kracht van wet hadden, exclusief puur politieke maatregelen. Het Comité van Secretarissen-generaal kon op die manier menen over enige autonomie te beschikken. Men liep echter het risico de

⁵⁹⁵ N. WOUTERS, Oorlogsburgemeesters 40/44 ..., p. 54.

⁵⁹⁶ N. WOUTERS, *De Führerstaat* ..., pp. 19-20.

⁵⁹⁷ Tekst uit het Burgerlijk Mobilisatieboekje, gericht naar : “*Conduite devant l’ennemi*”: “*Si l’occupant l’exige, ils [fonctionnaires, employés et agents des services publics] pourront prendre l’engagement formel et par écrit de continuer à exercer consciencieusement et loyalement leurs fonctions et de ne rien entreprendre et de tout omettre qui puisse être nuisible à l’administration ennemie dans les parties occupées du territoire belge. [...] Mais ils devront s’abstenir d’exercer leurs fonctions si l’occupant veut leur imposer des actes incompatibles aux leurs devoirs de fidélité envers la patrie*”. In: H. VAN GOETHEM, “La convention de ...”, pp. 126-127.

⁵⁹⁸ N. WOUTERS, Oorlogsburgemeesters 40/44 ..., p. 51. ; R. VAN DOORSLAER, “Gewillig België”, in: R. VAN DOORSLAER, E. DEBRUYNE, FR. SEBERECHTS, N. WOUTERS, L. SAERENS, *Gewillig België: overheid en jodenvervolgving tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Antwerpen, 2007, p. 1069.

⁵⁹⁹ H. VAN GOETHEM, “La convention de ...”, p. 188.

⁶⁰⁰ H. VAN GOETHEM, “La convention de ...”, p. 128.

medeverantwoordelijkheid van onpopulaire maatregelen toegeschoven te krijgen.⁶⁰¹ Het woord ‘*Aufsichtsverwaltung*’ betekende in de praktijk dat de Belgische administratie onder Duitse controle voor het dagelijkse bestuur instond. Men was onderling tot het akkoord gekomen, dat de Duitsers een kaderwetgeving zouden uitwerken via Duitse verordeningen en dat de Secretarissen-generaal concrete bestuursmaatregelen zouden treffen. De Secretarissen-generaal bevonden zich echter de facto meer dan eens met hun rug tegen de muur, waardoor vele beleidsaspecten door dwang verkregen werden – de bezetter had uiteindelijk steeds het laatste woord.⁶⁰² Wouters stelt vast dat gedurende de hele bezetting de Belgische ordediensten in een onduidelijk wettelijk kader ageerden. Een juridische analyse hierover ontbreekt nog.⁶⁰³ Juridische adviezen zouden er op kunnen wijzen dat er ook aan Duitse zijde onduidelijkheid bestond. Onderstaande citaat toont dat het LOR een aandachtspunt was van de Duitse instanties. In dit document worden de Secretarissen-generaal als 'nieuwe Belgische regering' beschouwd.

“Hiernach liegt im heutigen Falle Belgiens keine debellatio [‘Unterjochung des Gegners’] vor. Zwar ist das ganze Land von den deutschen Truppen besetzt. Auch besteht eine belgische Armee nicht mehr. Das Kontingent von Belgien innerhalb der Freiwilligen-Verbände der Alliierten stellt keine belgische Streitmacht dar. Das belgische Staatsgebiet ist aber dem Reich nicht eingegliedert worden, Belgien ist vielmehr für Deutschland nach wie vor Ausland. Belgien hat auch noch eine eigene Staatsgewalt. Der König der Belgier, der sich im Lande befindet, ist immer noch Souverän des Staates. Er enthält sich allerdings aller Regierungsgeschäfte. Die Regierung wird allein durch das Kollegium der Staatssekretäre geführt. Die frühere belgische Regierung sitzt in England verfügt aber über keine Machtmittel in Belgien. Die deutsche Besatzungsmacht erkennt die neue Regierung an und arbeitet mit ihr zusammen. Sie erteilt ihr Weisungen und überwacht ihre Geschäfte. Näher geregelt sind die rechtlichen Verhältnisse zwischen den beiden Staaten nicht. Reibungen bestehen in reichem Masse. Was in Zukunft aus dem belgischen Staat und dem

⁶⁰¹ E. VERHOEYEN, *België bezet, 1940-1944. Een synthese*, Brussel, 1993, pp. 37-38. ; P. ARON, J. GOTOVITCH, eds., *Dictionnaire de la ...*, p. 147.

⁶⁰² N. WOUTERS, *De Führerstaat ...*, p. 16. Een voorbeeld van de verregaande Duitse inmenging wordt gegeven door het gedwongen ontslag van vijf Secretarissen-generaal. Na het aanvaarden van een dergelijke inmenging, raakte men steeds meer verstrikt in de administratieve collaboratie. In: N. WOUTERS, *De Führerstaat ...*, p. 22. Dit verstrikt raken doet denken aan de situatie zoals ze in Nederland gegroeid was. Hier was de bezetter in een eerste fase mild en leek het logisch om in functie van de bevolking te opteren voor een samenwerking. De vertrouwensmarge die ontstaan was, verbrokkelde bij het repressievere beleid. De eerste fase kenmerkte zich door een wederzijdse welwillendheid. Gedurende een tweede fase was er een toename aan problemen. De april-meistakingen van 1943 luidden een derde fase van toenemende conflicten in, die leidden tot nog strengere verordeningen tegen verzetsdaden. De Duitse bestraffing werd steeds meer gedomineerd door de terreur van de Sipo-SD, totdat een totale ontsporing dreigde vanaf het najaar 1944. Intussen leek het echter alsof de Nederlandse functionarissen in een fuik gezwommen waren waar ze niet meer uit leken te kunnen. In: D. VENEMA, *Rechters in oorlogstijd ...*, p. 206, p. 372.

⁶⁰³ N. WOUTERS, *De Führerstaat ...*, p. 74. Er ontbreekt tot nu een Belgische Venema, cf.: D. VENEMA, *Rechters in oorlogstijd ...*.

belgischen Staatsgebiet werden soll, ist noch ungeklärt. Da mithin der Krieg zwischen Deutschland und Belgien nicht beendet ist, trägt die Besetzung Belgiens den Charakter einer occupatio bellica, sodass die für diese geltenden Bestimmungen der HLKO gültig sind.”⁶⁰⁴

De bezetter was zich bewust van de grenzen waarbinnen hij ageerde, maar tegelijkertijd van een belangrijke zwakte van het LOR: het gebrek van een hogere instantie die kon oordelen of de bezetter zich aan het LOR hield: “*Wenn die HLKO dem Gesetzgebungsrecht der Besetzungsmacht gewisse Grenzen ziehe, so sei der Militärbefehlshaber zwar verpflichtet, diese Grenzen einzuhalten. Es gäbe aber keine behörde des besetzten Landes, die befugt sei, die Gueltigkeit dieser Massnahmen oeffentlich zu pruefen und in Zweifel zu stellen.*”⁶⁰⁵

Confrontatie.

Op de wondere zomer van 1940 volgde de nuchtere realiteit van de oorlog. Wat steeds in het achterhoofd moet gehouden worden, zijn de machtsverhoudingen aan het front: bij het begin van de oorlog was men overtuigd van de Duitse militaire overwinning. Naargelang Duitslands oorlogskansen echter daalden, nam de democratische gezindheid in een omgekeerde evenredigheid toe.⁶⁰⁶ Concreet t.a.v. het recht stelt Van Goethem: “*La tendance à ‘fermer les yeux’ sur le caractère nettement illégal de ce qui se faisait pouvait [...] être le résultat d’un triste calcul pragmatique conditionné par l’évolution internationale de la guerre*”.⁶⁰⁷ Met de veranderende oorlogskansen is een verandering in de attitude van de Duitse en Belgische ambtenaren merkbaar.

Een fundamenteel keerpunt tijdens de bezetting wordt gemarkeerd door de datum 6 oktober 1942, in de historiografie als cesuur in de bezetting aangeduid. Vanaf dan start de tweede fase van de bezetting: de fase van confrontatie. Het is de datum waarop de verplichte tewerkstelling in Duitsland geordonneerd werd. De Belgische bevolking - ambtenaren inclusief - was ontzet.⁶⁰⁸ Het was een maatregel die de Belgische wettelijke principes van

⁶⁰⁴ BAMA RW 36/392, Bd. 2, ‘*Findet auf die derzeitige Besetzung Belgiens die HLKO Anwendung?*’, p. 11, p. 13. Gezien men schrijft dat de Belgische koning nog in het land was, werd dit document vóór de wegvoering van Leopold III (9 juni 1944) geredigeerd. Daarmee bestendigt dit citaat de ingenomen Duitse positie: geen politieke beslissing m.b.t. België; het openlaten van alle mogelijke pistes.

⁶⁰⁵ BAMA RW 36/391, Bd. 1, ‘*Gutachten (HLKO)*’, p. 12, folionummer 3790, zonder vermelding opsteller geschreven te Brussel op 23 juni 1941.

⁶⁰⁶ N. WOUTERS, *De Führerstaat ...*, p. 243.

⁶⁰⁷ H. VAN GOETHEM, “La convention de ...”, p. 190.

⁶⁰⁸ H. VAN GOETHEM, “La convention de ...”, p. 187. De bezetter had op 6 maart 1942 reeds de verplichte tewerkstelling in België en Noord-Frankrijk bevolen. Het militaire bestuur had hiermee reeds in 1941 gedreigd, door het verzet van het Belgische bestuur werd dit pas later doorgevoerd, in tegenstelling tot Nederland, waar het reeds op 28 februari 1941 een feit was. In: M. VAN DEN WIJNGAERT, “De Secretarissen-generaal tegenover de verplichte tewerkstelling (1940-1944)”. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 1 (1970), p. 11.

arbeidsvrijheid en vrijheid van het individu schond en daarenboven ook de Conventie van Den Haag. Ondanks intens verzet van de Secretarissen-generaal werd de maatregel doorgevoerd.⁶⁰⁹ Deze maatregel plaatste de arbeid in dienst van de volksgemeenschap. “*De verplichte tewerkstelling werd door de Duitse bezetter [...] gebruikt om asociale (of ‘ongure’) elementen aan te pakken. Deze asociale elementen moesten opgespoord worden en zich verplicht ten dienste van de gemeenschap stellen*”, aldus Wouters. Het begrip ‘asociaal element’ was een containerbegrip, het verwees naar iedereen die niet ‘nuttig’ was voor de volksgemeenschap.⁶¹⁰ Met het woord ‘nuttig’ slaat Wouters de nagel op de ‘biopolitieke’ kop: vanuit biopolitiek opzicht evalueerde men het individuele leven binnen de machtsberekningen van de politiek. Dit was de fundamentele breuk gedurende de bezettingspraktijk omdat het ‘gematigde’ militaire bestuur zich hiermee van haar masker ontdeed. Het Duitse belang en alleen dit belang gold. Lange tijd kon dit belang gediend worden door een relatief mild bestuur in België, maar naarmate de oorlog langer duurde en de kansen minder gunstig werden voor Duitsland, werden er hogere eisen gesteld, m.n. het opvorderen van de arbeidskrachten.

Er werd gesteld dat de tweede Duitse bezetting gekenmerkt werd door politisering en het aanvankelijke geloof in de waarschijnlijke Duitse overwinning. Naarmate de druk van de oorlog zich steeds meer deed gevoelen, kwam de nationaalsocialistisch biopolitieke totalitaire ideologie explicieter tot uiting. Dit werd duidelijk voor de bezette bevolking en haar overheid, wat resulteerde in de overgang van een maximale naar een minimale samenwerking en in de radicalisering van het verzet. De overgang van een ‘maximale’ naar een ‘minimale samenwerking’ (Van Goethem), waarbij de Duitse bevelen die geen Belgische rechtsgrond hadden, geen navolging zouden krijgen door de Belgische overheid, gebeurde door de veranderde oorlogsperspectieven en de invoering van de verplichte tewerkstelling.⁶¹¹ Het valt Wouters op dat “[...] *de jodenvervolging in deze hele discussie helemaal niet expliciet werd vermeld*”.⁶¹² De volgende paragraaf gaat hier verder op in. Reeder toonde zich op het ideologisch intermediaire niveau als een meester-pragmaticus.

⁶⁰⁹ N. WOUTERS, *De Führerstaat ...*, pp. 143-146.

⁶¹⁰ N. WOUTERS, *De Führerstaat ...*, p. 144.

⁶¹¹ R. VAN DOORSLAER, “Gewillig België”, pp. 1076-1077. ; L. SAERENS, *Vreemdelingen in een ...*, pp. 625-626.

⁶¹² N. WOUTERS, “De jacht op de joden 1942-1944”, in: R. VAN DOORSLAER, E. DEBRUYNE, FR. SEBERECHTS, N. WOUTERS, L. SAERENS, *Gewillig België: overheid en jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen, 2007, p. 611.

3.2.2.4. Oorlogsgeweld. De gijzelaarskwestie en de jodenvervolging.

Beide beleidsdomeinen die bij uitstek verbonden zijn met het gebruik van geweld worden in deze paragraaf nader bekeken omdat ze waargenomen vanuit het biopolitiek paradigma veel licht werpen op het Reeders profiel.⁶¹³

3.2.2.4.1. Gijzelaarskwestie.

Om enkele aspecten van het beleid van het militaire bestuur in België te analyseren, kan het verhelderend zijn de bezettingspraktijk in Frankrijk te bekijken en dit m.b.v. de reflecties van Herbert.

Frankrijk.

Zoals vermeld kende Frankrijk net als België een ‘*Aufsichtsverwaltung*’ met hetzelfde perspectief om met een minimum aan Duitse medewerkers de organisatie van het dagelijkse leven te bestendigen, met een exploitatie van Frankrijks middelen voor de Duitse oorlogsvoering. Het militaire bestuur was op eenzelfde wijze gestructureerd als in België, met de conservatieve generaal von Stülpnagel als ‘*Militärbefehlshaber*’ als belangrijkste maar niet enige machtsfactor, want ook hier was het ‘*Hineinregieren*’ symptomatisch aanwezig. Von Stülpnagel was tegen het nationaalsocialistische regime, wat zich uitte in zijn betrokkenheid bij het verzet van 20 juli 1944.⁶¹⁴

De beginfase van de bezettingspraktijk in Frankrijk wordt door Herbert als een vruchtbare symbiose gezien tussen de diensten van de militairen en de beambten enerzijds en de politiek van hun ‘*Militärverwaltunschef*’, ‘*SS-Brigadeführer*’ Best anderzijds. Herbert verklaart dit door het grotendeels overlappen van hun beider waardesystemen, die – hoewel ze verschillend waren – in grote mate een samenwerking mogelijk maakten:

*“Der Grund für diese Übereinstimmung lag nun aber weniger in einem Gleichklang politischer oder ideologischer Grundüberzeugungen als darin, dass Best sein Verhalten an den Prinzipien der völkischen Weltanschauung orientierte, während für die konservativen Militärs die traditionelle deutsche Großmachtpolitik und die soldatischen Vorstellungen von der ‘Anständigkeit’ gegenüber als gleichrangig empfundenen Gegnern die Grundlagen ihres politischen Denkens und ihres Verhaltens darstellten”.*⁶¹⁵

Herbert onderscheidt in de bezettingspraktijk in Frankrijk vier probleemterreinen. Wanneer deze nader bekeken worden, komen de waardesystemen concreet aan de oppervlakte. Het

⁶¹³ Wouters stelt dat het geweldgebruik tijdens de bezetting een apart onderzoek vereist. N. WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters 40/44 ...*, p. 466.

⁶¹⁴ U. HERBERT, *Best: Biographische Studien ...*, p. 251, p. 253.

⁶¹⁵ U. HERBERT, *Best: Biographische Studien ...*, p. 270.

ging over: de autoriteit over de ‘*Schutzhaft*’, kunstroof, de anti-joodse maatregelen en de ‘*Volkstumspolitik*’ (o.a. m.b.t. de bevolking van Elzas-Lotharingen). Met het oog op het beschikken van een middel om zowel op de Franse bevolking als politieke druk te kunnen uitoefenen, zette Best zich in om de uitvaardigingbevoegdheid van de ‘*Schutzhaft*’ exclusief aan de Duitse instanties voor te behouden. Vanuit biopolitiek opzicht is de implicatie van dit machtsmiddel evident: het beslist over de uitzonderingstoestand. De bevoegdheid om hierover te beschikken, stelt deze persoon gelijk tot de soeverein: het is zijn ‘biopolitieke rijksappel’. De kunstroof ten gunste van Duitsland ontzette vele medewerkers van het militaire bestuur, von Stülpnagel in het bijzonder was er op gebrand om zich hiertegen te verzetten. Het feit dat dit in vergelijking tot andere facetten van de oorlogsrealiteit zoveel stof deed opwaaien, doet de wenkbrauwen fronsen. Zo ook bij Herbert: hij erkent dat de onthutsing hierover tot eer strekte, maar in essentie betrof het slechts een bijzaak wanneer het in het perspectief van de stipulaties aangaande de ‘*Schutzhaft*’ bekeken wordt. Dit laatste werd echter door de medewerkers van de ‘*Militärverwaltung*’ ondersteund.⁶¹⁶ Terwijl voor de conservatieve militairen en beambten de kwesties over de kunstroof en Elzas-Lotharingen op de anti-Joodse maatregelen en de ‘*Schutzhaft*’ primeerden, was voor Best vanuit wereldbeschouwelijk opzicht het omgekeerde waar.⁶¹⁷

De ‘*völkische*’ overtuiging van Best vormt de rode draad om zijn gedachten - en in zijn rechtlijnigheid bijgevolg ook zijn daden - te interpreteren. Bij de analyse van de terreur en contraterreurcharges kan dit een hulp zijn. In de ‘*großraumpolitische*’ uiteenzettingen van Best en andere SS-intellectuelen theoretiseerde men over een stabiele en legitieme Duitse heerschappij over het Europese, voortaan racistisch te structuren continent. De Grootgermaanse leiding zou niet brutaal optreden t.a.v. volkeren waarmee enige verwantschap verondersteld werd, in tegenstelling tot volkeren die als minderwaardig geacht werden. Vanuit dit denkkader schuwde Best het hanteren van brutaal geweld in het bezette Frankrijk, tegelijkertijd was het ook de enige weg om de precare samenwerking met de Franse administraties intact te houden - wat voor een ‘*Aufsichtsverwaltung*’ van vitaal belang was. Dit botste met het principe van Hitler om, los van enige politieke betrekking, elke verzetsdaad te smoren in geweld, getuige hiervan de torenhoge executieratio's van gijzelaars.⁶¹⁸

In Frankrijk werd op 9 maart 1942 een ‘*Höherer SS- und Polizeiführer*’ geïnstalleerd. Dit was het resultaat van het ontslag van ‘*Militärbefehlshaber*’ Otto von Stülpnagel n.a.v. onverenigbare meningen rond de gijzelaarskwestie en de eis van zijn opvolger Karl

⁶¹⁶ U. HERBERT, *Best: Biographische Studien* ..., pp. 258-259, p. 262.

⁶¹⁷ U. HERBERT, *Best: Biographische Studien* ..., p. 270.

⁶¹⁸ U. HERBERT, *Best: Biographische Studien* ..., pp. 529-530.

Heinrich von Stülpnagel voor het isoleren van de politieke kwesties uit zijn militaire bevoegdheid. De ‘*Militärverwaltung*’ werd *de facto* een lege doos: de domeinen ‘*Justiz*’, ‘*Polizei*’ en ‘*Volk*’ gingen van het militaire bestuur over naar de SS-leiding, het betrof de “diepst ingrijpende organisatorische wijziging in het Duitse bezettingsregime”.⁶¹⁹ De Jonghe: “zulk een vaart had het ook in het ambtsgebeid van von Falkenhausen kunnen nemen”⁶²⁰ De *deus ex machina* voor Best inzake de gijzelaarskwestie was de jodenvervolging. Toen de eerste, relatief rustige fase van de bezetting rond het voorjaar van 1942 dreigde om te slaan in een bandeloze opbodpolitiek van terreur versus contraterreur, drongen zich twee ontwikkelingen expliciet op de voorgrond: de massale executies van gijzelaars als represailles voor aanslagen enerzijds en de deportatie van de Joden anderzijds. Beide kwesties waren in Frankrijk inherent verbonden. Voor de conservatieve militairen behoorden de Joden niet tot de categorie van de achtenswaardige tegenstander, net zoals de communisten en de criminelen. Dit contrasteerde met de overtuiging van Best en de hele Sipo-SD leiding te Parijs met hem. Hun ‘*völkische Lebensgesetze*’ schreven hen voor dat het een noodzakelijkheid was om hen te verdrijven. Nogmaals wordt bewezen dat verschillende motivaties tot op een bepaalde hoogte - want geen achting hebben voor de Ander, noopt niet onvermijdelijk tot de nood om deze te verdrijven – samen konden ageren. Hierin stonden ze binnen de ‘*Militärverwaltung*’ haast ‘*en bloc*’ tegen de onbuigzame, draconische lijn van Hitler en Keitel. Best opperde twee alternatieven: (I.) het heffen van collectieve geldboetes; (II.) de deportatie van Joden en communisten als ‘dwangarbeiders naar het Oosten’. Op die manier hoopte hij de verlangde hardvochtigheid te beantwoorden en tegelijkertijd de Fransen te sparen om zo de samenwerking met hen niet op te blazen.⁶²¹ Bests interpretatie wordt nog interessanter wanneer ze vanuit het biopolitiek paradigma waargenomen wordt. Het geweld dat onvermijdelijk gepaard ging met de gijzelaarskwestie enerzijds, en de jodenvervolging anderzijds waren twee communicerende vaten. Ten gevolge van het toegenomen verzet nam de noodzaak toe om dit verzet terug te drukken, de reactie op deze actie was een katalysator in de jodenvervolging, namelijk hun deportatie, samen met die van de communisten. Het is misschien oneerbiedig om dit hier m.b.t. deze materie te stellen, maar vanuit biopolitiek opzicht lijkt deze actie – reactie ‘logisch’: Joden en communisten stellen ‘*homines sacri*’ voor binnen het nationaalsocialistische wereldbeeld: leven dat in de ban was. Het is vanuit deze gedachtegang dat het citaat van Best geïnterpreteerd moet worden: “*Verbrechen, die aus politischen und weltanschaulichen*

⁶¹⁹ De Jonghe citeert Jaeckel. In: A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder ... Tweede deel: de infiltratie ...”, pp. 84-85.

⁶²⁰ A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder ... Tweede deel: de infiltratie ...”, p. 85.

⁶²¹ U. HERBERT, *Best: Biographische Studien ...*, pp. 298-299, pp. 530-531, pp. 300-301, p. 312.

Gründen und mit Zustimmung der Staatsführung begangen wurden, seien daher keine Verbrechen, selbst wenn es sich um Völkermord handelte”.⁶²²

Nogmaals moet hier opgemerkt worden dat het hier de opvatting betreft van een radicale, intellectuele elite. M.i. maakt dit de vaststelling van de uitstekende samenwerking binnen het militaire bestuur enigermate onthutsend. Best verwijst naar Bargatzky's observatie dat de houding van de militairen en de beampten t.a.v. de gijzelaarexecuties er een van scherpe afwijzing was, terwijl er t.a.v. het lot van de Joden enkel onverschilligheid vast te stellen is. Meer zelfs, aldus Best, in tegenstelling tot protest t.a.v. de jodenpolitiek, werd hun gevangenneming en uiteindelijke deportatie zelfs bevorderd.⁶²³

België en Noord-Frankrijk.

Het analyseren van de gijzelaarpolitiek staat toe om de hartslag van de bezettingspraktijk te volgen. Het was een beleidsdomein dat zich door spanning kenmerkte. Enerzijds tussen de top van het militaire bestuur en de Secretarissen-generaal, en anderzijds tussen de Sipo-SD en de top van het militaire bestuur. In beide gevallen werd laatstgenoemde verweten niet streng genoeg te zijn. Tegen de Sipo-SD-trend tot radicaliseren, draafde de *'Militärverwaltung'* steeds aan met het belang van de openbare orde.⁶²⁴ Het was een logica die binnen een West-Europese bezettingscontext kon gedijen. Het beleid inzake de gijzelaarpolitiek en de besluitvorming die er aan vooraf ging, moeten steeds tegen de achtergrond gezien worden van Himmlers strijd om een *'Höherer SS- und Polizeiführer'* in het ambtsgebied van von Falkenhausen geïnstalleerd te krijgen. De SS greep elke kans om Hitler op een zwakke *'Militärverwaltung'* te wijzen.⁶²⁵

Na het openen van het offensief tegen de Sovjet-Unie (*'Unternehmen Barbarossa'*, 22 juni 1941) nam de activiteit van het verzet erg toe, waardoor Duitse militairen en Belgische collaborateurs vaker doelwit werden van aanslagen. Als reactie hierop volgde een eerste reeks terechtstellingen van gijzelaars in België (27 november 1942).⁶²⁶

Net zoals in Frankrijk en Nederland zijn er in de Belgische gijzelaarpolitiek verschillende fases te onderscheiden. Gedurende een eerste fase die omzoomd wordt door het begin van de bezetting en de invasie van de Sovjet-Unie, ageerde het verzet relatief geïsoleerd en was

⁶²² Best, geciteerd door Herbert, in: U. HERBERT, *Best: Biographische ...*, p. 534.

⁶²³ U. HERBERT, *Best: Biographische Studien ...*, pp. 312-313.

⁶²⁴ M. COURTOY, “La question des otages en Belgique pendant la Seconde Guerre mondiale”, in: G. EISMANN, ST. MARTENS, *Occupation et répression militaire allemandes: la politique de 'maintien de l'ordre' en Europe occupée, 1939-1945*, Parijs, 2007, p. 105.

⁶²⁵ A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder ... Tweede deel: de infiltratie ...”, p. 146. ; M. COURTOY, “La question des ...”, p. 119.

⁶²⁶ A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder ... Tweede deel: de infiltratie ...”, p. 145.

de situatie door de Duitse bezetter onder controle te houden. Von Falkenhausen greep naar relatief milde maatregelen zoals het opleggen van bewakingstaken aan de bevolking en het opnieuw interneren van Belgische krijgsgevangenen. Vanaf de zomer van 1941 werd de situatie compleet anders waargenomen. Reeder begon in zijn verslaggeving aan het OKH zijn ongerustheid te uiten. Op 22 september 1941 schreef hij dat men de indruk had in een vijandig bezet gebied te leven.⁶²⁷

Op die manier startte een tweede fase (tot 6 juni 1944), die zich kenmerkte door een toename aan arrestaties en executies en dus de wil om een strengere lijn te volgen. Deze liet niet lang op zich wachten. Met zijn ‘*Bekanntmachung*’ van 26 augustus 1941 reageerde von Falkenhausen kordaat op de dood van vier Duitse militairen in de Noord-Franse departementen. Hij stipuleerde dat voor de dood van één Duits militair minstens vijf gijzelaars geëxecuteerd zouden worden. Hiermee was hij het OKW voor, want deze laatste formuleerde haar decreet aangaande de terechtstelling van gijzelaars pas op 16 september 1941.⁶²⁸ Toen werd gesteld dat vijftig tot honderd communistische gijzelaars (later zou men ze uit verschillende politieke richtingen mogen kiezen) zouden worden geëxecuteerd ter vergelding voor de moord op één Duitse militair. Voor een keer was het een goede zaak dat wat *de jure* voorgeschreven *de facto* niet nageleefd werd. Dit hoefde ook niet, want het OKH had na protest van het militaire bestuur gesteld dat de quota niet bindend waren en dat de ‘instructie’ (geen ‘bevel’) op een *Westerse* standaard moest afgestemd worden. Nu de instructies gegeven waren, was het terug aan von Falkenhausen om de positie van de ‘*Militärverwaltung*’ te bepalen. Tot juli 1944 zou aan de basis van zijn gijzelaarpolitiek de volgende dichotomie liggen: enerzijds de ‘*Wahlgeiseln*’ of de gijzelaars in traditionele zin: onschuldige notabelen die na strafbare feiten in hechtenis genomen en als krijgsgevangenen behandeld werden; anderzijds de ‘*Haftgeiseln*’: de reeds vóór de strafbare feiten aangehouden politieke gevangenen. Von Falkenhausen had bepaald dat de terechtstelling ter vergelding voor onopgehelderde aanslagen en overvallen enkel boven het hoofd van deze laatste als een zwaard van Damocles zou hangen. Het waren die politieke gevangenen die van dermate zware misdaden beticht werden, dat een krijgsgerecht hen tot de dood zou veroordeeld hebben. Op die manier zouden ze als ‘*Sühnegeisel*’ voor het peloton komen te staan.⁶²⁹ Deze bepalingen werden bij de crisis van de jaarwisseling 1942-1943 in de praktijk omgezet. Hierbij moet in het achterhoofd gehouden worden dat de bezetter op 6 oktober 1942 de verplichte tewerkstelling van Belgen in het ‘Derde Rijk’ geordonneerd had. De toenemende onrust in het bezette gebied kon afgelezen worden aan het toenemend aantal

⁶²⁷ A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder ... Tweede deel: de infiltratie ...”, pp. 89-90.

⁶²⁸ A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder ... Tweede deel: de infiltratie ...”, p. 91.

⁶²⁹ A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder ... Tweede deel: de infiltratie ...”, pp. 104-107. ; A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel (1942-1944). Derde deel: ontwikkeling van oktober 1942 tot oktober 1943 (2)”, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 5 (1978), p. 41.

aanslagen op collaborateurs en in Reeders verslaggeving. Op 27 november 1942 vielen de eerste slachtoffers voor het executiepeloton. Tegen 10 juli 1944 waren 240 gijzelaars geëxecuteerd.⁶³⁰

Aangaande de door von Falkenhausen aangestuurde praktijk maakt de Jonghe een belangrijke opmerking: “*De terechtstelling van gijzelaars ter vergelding van politieke moorden op collaborateurs was niet voorgeschreven in het bekende OKW-decreet van 16 september 1941*”.⁶³¹ Pas op 3 februari 1944 betrok hij officieel het “*loyale deel der bevolking*” in de deelverzameling slachtoffers wiens dood door daden van het verzet gewroken zou worden. De Jonghe concludeert dat daarvóór: “[...] *geen geschreven rechtsgrond voor het terechtstellen van gijzelaars als vergelding voor andere gewelddaden dan die welke tegen Duitse militairen en politieambtenaren werden gepleegd*” bestond.⁶³² Pas na veertien maanden voorzag von Falkenhausen een rechtsgrond voor de bestraffing van gewelddaden tegen het ‘loyale deel van de bevolking’.⁶³³ Deze gang van zaken toont dat men poogde om de praktijk aan een formele rechtsgang te spiegelen. Hierbij werden de regels niet uitgesproken als gedragsrichtlijn, maar waren de regels een afgietsel van het gedrag. In dit verband consulteerde men von Moltke die binnen het OKW volkenrechtelijke kwesties diende uit te diepen. Deze zou volgens von Falkenhausen en in aanwezigheid van Reeder gesteld hebben dat de gijzelaarpolitiek conform de Duitse lezing van het volkenrecht was. Onder vier ogen zou hij gesteld hebben dat deze Duitse lezing niet conform de interpretatie van andere landen was.⁶³⁴ Getuigenissen van Duitse functionarissen bevestigden dat Reeder en von Falkenhausen erkend hadden dat de executies van gijzelaars een illegaal karakter hadden.⁶³⁵ Tegelijkertijd met het erkennen van de schuld volgde de apologie: Berlijn zou op een ergere manier tussengekomen zijn, men koos m.a.w. voor een minder kwaad.⁶³⁶ De onrust bleef toenemen, de officieuze dissidentie ten spijt⁶³⁷

⁶³⁰ M. COURTOY, “La question des ...”, pp. 117-119. ; M. VAN DEN WIJNGAERT, “Repressie, terreur en ...”, pp. 163-164. ; A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder ... Derde deel: ontwikkeling van ...”, pp. 7-8.

⁶³¹ A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder ... Derde deel: ontwikkeling van ...”, p. 9.

⁶³² *Ibid.* Dit betekende dat voor de dood van zesenzeventig gijzelaars (van de periode van 27 november 1942 tot 26 januari 1944) géén geschreven Duitse rechtsgrond bestond. In: A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder ... Derde deel: ontwikkeling van ...”, p. 46.

⁶³³ De sabotage van bepaalde installaties betrok hij er onmiddellijk bij. In: A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder ... Derde deel: ontwikkeling van ...”, p. 47.

⁶³⁴ A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder ... Derde deel: ontwikkeling van ...”, p. 51.

⁶³⁵ Het was evident dat de gijzelaarpolitiek een schending van het volkenrecht was, gezien het LOR zich kant tegen het bestraffen van een collectief voor daden gesteld door individuen., cf. artikel 50.

⁶³⁶ M. COURTOY, “La question des ...”, pp. 119-120.

⁶³⁷ Veelzeggend is het citaat van Canaris over de situatie te Brussel in maart 1944: “*In vergelijking met de toestand hier was het district Bialystok beslist een vreedzaam gebied*”. De Jonghe citeert Canaris. In: A. DE JONGHE “De strijd Himmler-Reeder ... Vijfde deel: Politieontwikkeling”, p. 5.

(of net ten gevolge van), met als dierste resultaat dat Von Falkenhausen begin februari 1944 een versnelde doodstrafprocedure invoerde voor geweld- en terreurdaden.⁶³⁸ De Jonghe merkt op dat dit ‘*Schnellverfahren*’ op juridisch vlak niets nieuws introduceerde, aangezien het in de context van militaire noodzakelijkheid een reeds gevestigde praktijk was. In dit geval werd het echter afgedwongen door een puur politieke context, namelijk het geweld van het verzet.⁶³⁹

Tot slot werden onder de ‘*Zivilverwaltung*’ - die een bestaan van tweeëntwintig dagen beschoren was -, vijfenzestig gijzelaars geëxecuteerd.⁶⁴⁰

‘Kriegsräson’ en het ‘Sicherheitshaftbefehl’. Naast een militaire noodwendigheid ook een politieke?

Messerschmidt en Hull hebben uitgebreid onderzocht dat het militaire noodzakelijkheidsdenken karakteriserend voor de Duitse oorlogvoering was. Messerschmidt spreekt over een ‘militaire realisme’ waarbij door de militair een oorlogsdoel vanuit een politiek nut geclaimd wordt en waarbij het militaire geweld volgens eigen wetten handelt.⁶⁴¹ Hull diepte het ‘institutionele’ en ‘militaire extremisme’ uit aan de hand van de Duitse oorlogvoering van 1870 tot 1918. Volgens de onderzoekster viel Duitsland - onder het credo van de eigen veiligheid – terug op extreem geweld dat in tegenspraak was met internationale normen en zelfs in tegenspraak was met militaire efficiëntie.⁶⁴² Het is binnen dit militair noodwendigheidsdenken dat het ‘*Schnellverfahren*’

⁶³⁸ De tekstuele weergave van het zgn. ‘*Schnellverfahren*’: “*De veiligheid en het aanzien van de bezettende macht eisen de toepassing van een snelle, strenge, sluitende en eenvormige strafrechterlijke procedure. De aanhoudende toename van geweld- en terreurdaden in bepaalde delen van mijn ambtsgebied heeft de algemene toestand nog meer gespannen gemaakt. Hier moet het militaire gerecht met alle machtsmiddelen snel en uiterst kordaat ingrijpen.*” In: A. DE JONGHE “De strijd Himmler-Reeder ... Vijfde deel: Politieele ontwikkeling”, p. 11, p. 39.

⁶³⁹ A. DE JONGHE “De strijd Himmler-Reeder ... Vijfde deel: Politieele ontwikkeling”, p. 40.

⁶⁴⁰ M. VAN DEN WIJNGAERT, “Repressie, terreur en deportatie. Het recht van de sterkste”, in: M. VAN DEN WIJNGAERT, BR. DE WEVER, F. MAERTEN, D. LUYTEN, P. NEFORS, L. VANDEWEYER, M. BEYEN (M.), *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen, 2004, pp. 165.

⁶⁴¹ M. MESSERSCHMIDT, “Völkerrecht und ‘Kriegsnotwendigkeit’...”, p. 242. Zie ook Hankel inzake ‘*Kriegsnotwendigkeit*’, voetnoot 378, p. 94.

⁶⁴² Hull definieert militair extremisme als de herhaalde en onbepaalde toepassing van geweld. Extremisme komt voor wanneer de middelen het doel te boven gaan, wanneer geweld gebruikt wordt, omdat de institutie steeds geweld genereert volgens quasi automatische mechanismen. Dit zou neigen tot totale oplossingen, welke in gevecht de totale vernietiging van de vijandelijke krachten zou betekenen en bij bezetting de creatie van perfecte orde en gehoorzaamheid van de vijandelijke bevolking. Er bestonden interne limieten op militaire uitpattingen, maar de militaire cultuur maakte het moeilijk om in te gaan tegen de verwachtingen van het ‘militaire noodzakelijkheidsdenken’. Bijgevolg liggen de effectieve begrenzingen hierop buiten het leger, met name bij regering, wet en publieke opinie. Wat de Duitse militaire cultuur ten tijde van het ‘*Kaiserreich*’ betreft, meent Hull dat het zich door haar ontwikkeling in een vacuüm onderscheidde van andere Europese staten. Dit vacuüm zou drievoudig geweest zijn: (I.) de grondwet beschermde het leger van civiele inkijk en externe kritiek; (II.) de constitutie en het politieke systeem voorzagen weinig coördinatie, wat leidde tot ministerieel particularisme, dit versterkte het solipsisme van het leger; (III.) na Bismarck voorzag de regering amper in een coherent beleid dat de drift van militaire activiteit zou kunnen geleid hebben. Dit vormde de dynamiek van een vicieuze cirkel: het gebrek aan een goed bestuur, maakte het militair bestuur sterker, dit moedigde leiders aan om meer te betrouwen op dit leger

een gevestigde praktijk was. De Jonghe merkte hierbij op dat deze praktijk zich nu ook op het politieke terrein begon te verspreiden. Dit sluit aan bij de vaststelling van Courtoy dat de Duitse gijzelpolitiek een exponent van de ‘*Kriegsräson*’ was.⁶⁴³ Wat er m.a.w. aan het gebeuren was, was de evolutie waarbij in het verlengde van het personele ‘*Hineinregieren*’ tussen het militaire bestuur en de SS-formaties er een verschuiving plaatsvond in het rechtsstatuut van verdachte personen. De volgende analyse kan dit verduidelijken.

Onder de gegijzelden die geëxecuteerd werden, bevonden zich in de regel politieke gevangenen die door het Duitse krijgsrecht reeds ter dood veroordeeld waren, of naar alle waarschijnlijkheid de doodstraf zouden krijgen. Maar, aangezien de opsteller van de gijzelaarlijsten - de Sipo-SD – het niet al te nauw nam met de levens van de gijzelaars, werden ook gevangenen neergeschoten die tot een andere categorie behoorden.⁶⁴⁴ Concreet begon de procedure met de beslissing van Von Falkenhausen om over te gaan tot de executie van gijzelaars. Als opperste gerechtsheer binnen zijn ambtsgebied had hij de controle over het rechterlijke apparaat en kon hij uit hoofde van deze functie doodvonnissen van de krijgsraden bekrachtigen of vernietigen. Genaderecht kon hij enkel bepleiten bij het OKW.⁶⁴⁵ De kwalificatie van von Falkenhausen gebeurde op basis van een door de Gestapo opgesteld dossier en nadat hij bepaald had wie geëxecuteerd zou worden, ging de lijst terug naar de Sipo-SD die de de arrestaties doorvoerde.⁶⁴⁶

Zoals vermeld behield het militaire bestuur enige controle over de aanhoudingen van de Sipo-SD. Deze controle werd belangrijk vanaf het moment dat de Sipo-SD een autonome executieve bevoegdheid verkregen had (los van de ‘*Geheime Feldpolizei*’), wat vanaf 4 februari 1941 een feit was. De Sipo-SD kon als ‘veiligheidsarrestatie’ (‘*Sicherheitshaft*’) eenieder arresteren die ervan verdacht werd handelingen te willen stellen die tegen het Rijk gericht waren of die de Duitse belangen zouden schaden door de openbare orde te verstoren. De gearresteerde kon zonder bevestiging van de ‘*Gruppe Polizei*’ van de ‘*Verwaltungsstab*’ niet langer dan een maand vastgehouden worden. Het is van belang om de bedoeling van deze controlecapaciteit te expliciteren: het vormde een middel tegen potentiële arbitraire vrijheidsberovingen.⁶⁴⁷ De praktijk bewees echter dat de Sipo-SD zich niet aan de

en zich te onderwerpen aan haar visie, dit verhoogde dan weer de druk op het leger om te slagen, wat extremen aanmoedigde. In afwezigheid van een positief nationaal oorlogsbeleid – Duitsland meende dat haar existentie op het spel stond -, deden de oorlogexperten hun opdracht volgens de draaiboeken en verwachtingen van de militaire cultuur. In: I.V. HULL, *Absolute Destruction...*, pp. 1-2, p. 325, p. 327.

⁶⁴³ M. COURTOY, “La question des ...”, p. 111.

⁶⁴⁴ M. VAN DEN WIJNGAERT, “Repressie, terreur en ...”, pp. 163-164.

⁶⁴⁵ A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder ... Tweede deel: de infiltratie ...”, pp. 38-39.

⁶⁴⁶ M. COURTOY, “La question des ...”, pp. 113-114.

⁶⁴⁷ A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder ... Eerste deel: de Sicherheitspolizei ...”, p. 47. Op 17 februari 1942 maakte Reeder in een tweede reglementering nog verdere specificaties. In: *Ibid.*, p. 50.

reglementering hield en autonoom handelde – ook al was deze beslissing niet rechtsgeldig zonder bekrachtiging door de ‘*Gruppe Polizei*’ aan wie Reeder de bevoegdheid hiertoe had gedelegeerd. De theorie werd door de praktijk uiteindelijk bijgesteld toen in april 1944 de ‘*Schutzhaft*’ geïntroduceerd werd in België. De gevangene werd daardoor aan alle controle onttrokken en bevond zich in een ajuridisch kader. De Jonghe concludeert dat het lijkt alsof het militaire bestuur haar middelen niet inzette om de Sipo-SD te controleren.⁶⁴⁸

3.2.2.4.2. De jodenvervolging.

*“Het is duidelijk dat de Belgische overheid in november 1940 zijn bestuurlijke samenwerking met de bezetter niet wenste te compromitteren door een principiële houding aan te nemen in de Joodse problematiek. Slechts naar schatting vijf procent van de Joden in België bezat de Belgische nationaliteit. De beslissing om uiteindelijk op de vraag van de bezetter in te gaan kan moeilijk anders dan als een bewuste keuze worden geïnterpreteerd, ingegeven door het feit dat het hier in essentie om vreemdelingen ging.”*⁶⁴⁹

Dit is een besluit uit ‘Gewillig België’, het standaardwerk over de houding van de Belgische overheden t.a.v. de jodenvervolging. Karakteriserend voor het Belgische bestuursapparaat was het denken binnen een nationaal kader.⁶⁵⁰ De gevolgen bleven niet uit.

De verantwoordelijkheid van de ‘*Militärverwaltung*’.

In België kwamen ca. 40 procent van de Joden om, in Frankrijk ca. 25 procent en in Nederland ca. 75 procent.⁶⁵¹ In het verklaren van deze spreiding, verwijst de literatuur voor de Belgische case naar een ‘*Militärverwaltung*’ die zich minder expliciet op de jodenvervolging zou toegelegd hebben, waardoor o.a. de aanloop naar de deportatie in België minder vlot dan in Nederland verliep.⁶⁵² Omdat het systeem van de oproepingsbevelen voor de verplichte tewerkstelling niet efficiënt bleek, liep men een achterstand op in vergelijking met Nederland of Frankrijk. ‘*Judenreferent*’ Asche schakelde over op een praktijk die men eigenlijk had willen vermijden, de razzia’s. In deze arrestaties van Joden wou de ‘*Militärverwaltung*’ geen Belgische ordediensten inschakelen, maar uiteindelijk zou dit toch gebeuren. Het motief om geen onrust te creëren is evident: het

⁶⁴⁸ W. WEBER, *Die innere Sicherheit* ..., pp. 44-45. ; A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder ... Eerste deel: de Sicherheitspolizei ...”, p. 58, pp. 70-71. ; P. ARON, J. GOTOVITCH, eds., *Dictionnaire de la* ..., pp. 340-341.

⁶⁴⁹ R. VAN DOORSLAER, “Gewillig België”, in: R. VAN DOORSLAER, E. DEBRUYNE, FR. SEBERECHTS, N. WOUTERS, L. SAERENS, *Gewillig België: overheid en jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen, 2007, p. 1070.

⁶⁵⁰ N. WOUTERS, “De jacht op ...”, p. 611.

⁶⁵¹ N. WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters 40/44* ..., p. 452.

⁶⁵² N. WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters 40/44* ..., p. 453.

militaire bestuur poogde steeds de samenwerking met de Belgische autoriteiten te conserveren.⁶⁵³

Reeder blonk uit in een handig gemanoeuvreur met Belgische administraties om uiteindelijk gedaan te krijgen wat Berlijn van hem verwachtte. Hij tastte steeds opnieuw de grens af tot waar hij de Belgische overheden kon krijgen. Zijn strategie stemde hij af op het denken binnen een nationaal kader van de Belgische administraties. Bij het analyseren van de ‘*Militärverwaltungschef*’ Reeder botst men steeds op twee constanten, zijn alfa en zijn omega waren: (I.) de politieke en politionele uitoefening van de macht in één hand, het militaire bestuur: hij weigerde iedere machtssplitsing ervan; (II.) het garanderen van de openbare orde en rust.⁶⁵⁴ Een aantasting van een van beide principes werd door hem steevast aangevochten. Getuige daarvan de gehele strijd ‘Himmler-Reeder’ waarvan de jodenvervolgung een vertakking was. De heiligheid van beide principes uitte zich in de bezettingspraktijk. Zo hanteerde hij de razzia in Antwerpen op Paasmaandag 1941 als middel om aan iedereen duidelijk te maken dat hij de enige was die de autoriteit bezat om dergelijke maatregelen te treffen.⁶⁵⁵ Zijn woede verklaart zich tevens uit zijn angstvalligheid rond het behoud van de samenwerking met de Belgische overheid.⁶⁵⁶ Het is in het verlengde van de vermelde principes dat hij tegen het einde van de zomer 1942 de toenmalig chef van de Sipo-SD te Brussel Ehlers tot orde riep n.a.v. klachten.⁶⁵⁷ Op 25 september 1942 was hij ontzet over het gegeven dat Joden met een vrijstelling - waaronder zij met de Belgische nationaliteit - waren gedeporteerd, en over de aanhouding van Belgische ordedienstlui. M.b.t. de arrestaties stelde hij dat ze zo moesten uitgevoerd worden dat ze geen aanleiding konden geven tot het wekken van enige sympathie onder de publieke opinie. Op het einde van september 1942 – na de grote razzia’s – beval hij om de Belgische ordediensten niet meer in te schakelen in de arrestaties.⁶⁵⁸

Reeder toonde zich overtuigd in zijn optreden en rechtlijnig in zijn beleid wanneer hij zijn autoriteit liet gelden om de openbare orde te behouden. Er werd reeds gewezen op het verkrijgen van een controlemiddel over de werking van de Sipo-SD (cf. het

⁶⁵³ N. WOUTERS, “De jacht op ...”, p. 541.

⁶⁵⁴ M.b.t. de eerste constante betreft men Reeder op een rechtlijnigheid sinds zijn carrière in de ambtenarij.

⁶⁵⁵ M. STEINBERG, “The Judenpolitik in Belgium within the West-European context: Comparative observations”, in D. MICHMAN, ed., *Belgium and the Holocaust. Jews - Belgians - Germans* 1, Jerusalem, 1998, p. 207.

⁶⁵⁶ L. SAERENS, *Vreemdelingen in een ...*, p. 575.

⁶⁵⁷ P. ARON, J. GOTOVITCH, eds., *Dictionnaire de la ...*, p. 361.

⁶⁵⁸ N. WOUTERS, “De jacht op ...”, p. 553, p. 611. Saerens citeert Reeder uit zijn brief van 25 september 1942 gericht tot de ‘*Oberfeld- en Feldkommandanturen*’: “*Von einer Zusiehung der belgischen Polizei ist abzusehen*”, en: “*Die Dienststelle der deutschen Sipo ist angewiesen, die Aktion so durchzuführen, dass sie möglich wenig in der Öffentlichkeit auffällt und keine Sympathie für die Juden innerhalb der Bevölkerung erwirkt*”. In: L. SAERENS, *Vreemdelingen in een ...*, p. 622

‘*Sicherheitshaftbefehl*’ als ‘biopolitieke machtsappel’). Daarnaast valt Reeders verzet op tegen bepaalde opsluitingen in Breendonk. Soms gebeurde het namelijk dat de Sipo-SD Joden niet vrij liet na het uitzitten van hun straf. Op die manier kon het gebeuren dat zij daar stierven nadat zij hun straf al hadden uitgezeten. In de herfst van 1941 protesteerde Reeder hiertegen.⁶⁵⁹ Reeder formuleerde ook de eis tot het oprichten van een SS-rechtbank. De Waffen-SS, het landleger, de lucht- en zeemacht beschikten namelijk over een eigen jurisdictie in strafzaken. In het najaar van 1943 eiste Reeder de oprichting van een SS- en politierechtbank te Brussel om ook binnen deze formatie de orde te behouden.⁶⁶⁰ Dit doet de hypothese opwerpen dat de identiteit van het subject ondergeschikt was aan zijn ‘*Ruhe und Ordnung*’- devies: wat primeerde was het behoud van de openbare orde, omdat het militaire bestuur alleen zo kon functioneren en alleen zo zichzelf kon redden (aangezien Himmler anticipeerde op elke gelegenheid om bij Hitler aan te dringen op een ‘*Höherer SS-und Polizeiführer*’ in België en Noord-Frankrijk). Zijn beleid moet steeds geïnterpreteerd worden vanuit het perspectief van de ‘*Militärverwaltungschef*’ die enerzijds enige machtssplitsing weigerde en anderzijds de precaire samenwerking met de Belgische overheden weigerde te compromitteren door een onversluierde⁶⁶¹ jodenvervolging.

Zoals gesteld is men geneigd om het expliciete verschil in deportatiecijfers – vooral het verschil tussen Nederland en Frankrijk – te verklaren door te verwijzen naar de aard van het bezettingsbestuur. Steinberg poneert echter: “*The military in Paris and Brussels represented the Third Reich as well as did the Zivilverwaltung in The Hague. Each wanted to carry out the same policy better and more efficient than others*”.⁶⁶² Terecht stelt hij dat vroeger gemaakte analyses over het militaire bestuur te België te snel te kort uit de bocht gingen werd bij het onderstrepen van het vermeende verzet van von Falkenhausen tegen de jodenvervolging als antinazistisch. Voor de jodenvervolging waren de Sipo-SD én het militaire bestuur direct verantwoordelijk. De ‘*Feldgendarmarie*’ - hiërarchisch ondergeschikt aan de ‘*Kommandostab*’ - nam deel aan de razzia’s.⁶⁶³ Hier wordt opnieuw gewezen op het breekpunt in de strijd Himmler-Reeder van 4 februari 1941. Toen verkreeg de Sipo-SD de bevoegdheid van Reeder om mits enige controle van de ‘*Militärverwaltung*’

⁶⁵⁹ FR. SEBERECHTS, “De Belgische overheden en de jodenvervolging”, in: R. VAN DOORSLAER, E. DEBRUYNE, FR. SEBERECHTS, N. WOUTERS, L. SAERENS, *Gewillig België: overheid en jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen, 2007, p. 347, voetnoot 399.

⁶⁶⁰ A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder ... Vijfde deel: Politieontwikkeling ...”, pp. 61-62, pp. 65-66.

⁶⁶¹ Ook al liet de deportatie van kinderen, ouderen en zieken weinig aan de verbeelding over m.b.t. het lot van hun ‘evacuatie’.

⁶⁶² M. STEINBERG, “The Judenpolitik in ...”, pp. 204-205.

⁶⁶³ B. MAJERUS, “Von Falkenhausen zu ...”, p. 138.

autonom op te treden. De Sipo-SD monopoliseerde *de facto* meer en meer de strijd tegen de politieke vijanden.⁶⁶⁴ Zo gebeurde het dat de ‘*Judenabteilungen*’ binnen de Sipo-SD het bij de aanvang van de deportaties volledig overnamen van de Belgische overheden en zelfs van de ‘*Militärverwaltung*’.⁶⁶⁵ Maar, aan de deportaties was een lange weg vooraf gegaan. Vanaf de herfst van 1940 werden de eerste maatregelen tegen de Joden genomen. Von Falkenhausen tekende in 1940 twee jodenverordeningen en in 1942 negen decreten waarvan de invoering van de ster van David de *bekroning* betekende van de uitsluiting.⁶⁶⁶ Deze maatregelen betekenden het begin van de discriminatie, stigmatisering, uitsluiting en de uiteindelijke deportaties.⁶⁶⁷ Het aanbreken van deze fase was niet zonder risico voor het militaire bestuur. In België herinnerde het aan de verplichte tewerkstelling ten tijde van de Eerste Wereldoorlog. Reeder was echter niet voor niets ‘*Militärverwaltungschef*’: hij verkreeg van Himmler om de Joden met de Belgische nationaliteit te sparen.⁶⁶⁸ Aldus suste hij zijn Belgische tegenspelers.

Gewillig België.

De Duitse bevelen aangaande de jodenvervolgung, vormden een veelvormige overtreding van het wettelijk kader waarbinnen de Belgische administraties ageerden. Het stond niet i.v.m. het behouden van de openbare orde, maar slechts in functie van de plannen van de bezetter en schond artikel 46 van de Conventie van Den Haag.⁶⁶⁹ Zoals hierboven aangehaald, was de samenwerking met de bezetter op een maximale interpretatie van de Haagse Conventies gebaseerd. De Secretarissen-generaal namen een dubbelzinnige houding aan. Enerzijds weigerden ze anti-joodse besluiten uit te vaardigen, verwijzend naar het Belgische discriminatieverbod op basis van ras of godsdienst. Anderzijds zouden de lagere bestuurschelonns er wel passief aan meewerken, in de eerste plaats aangaande de registratie van de Joden. Bij het uitvoeren van de anti-Joodse verordeningen werd er niet op de wettelijke of morele grenzen van de samenwerking gewezen. Toen het anti-Joods beleid agressiever werd, ontstond er meer en meer protest, maar dit had geen invloed meer op de ‘evacuatie’ (deportatie) naar het ‘Oosten’. Aanvankelijk had het militaire bestuur de

⁶⁶⁴ FR. SEBERECHTS, “De Duitse instanties en ...”, p. 244.

⁶⁶⁵ Vanuit het hoogste Belgische niveau kwam er geen reactie. N. WOUTERS, “De jacht op ...”, p. 539, p. 541.

⁶⁶⁶ P. ARON, J. GOTOVITCH, eds., *Dictionnaire de la ...*, p. 362. Umbreit over de verantwoordelijkheid van de militaire administratie: “*Si la déportation et l’assassinat des Juifs furent surtout l’oeuvre de la Gestapo, les administrations allemandes n’en furent pas moins à l’origine de peines contre la communauté israélite, elles décrètent les ordonnances contre les Juifs, contribuèrent à leur expulsion. Il leur incombait de prendre les mesures d’ordre général qui préparaient le génocide*”. In: H. UMBREIT, “Les pouvoirs allemands ...”, p. 31.

⁶⁶⁷ P. ARON, J. GOTOVITCH, eds., *Dictionnaire de la ...*, pp. 361.

⁶⁶⁸ P. ARON, J. GOTOVITCH, eds., *Dictionnaire de la ...*, p. 365.

⁶⁶⁹ N. WOUTERS, “De jacht op ...”, p. 609.

Secretarissen-generaal gesust met de garanties dat gezinsleden niet zouden gescheiden worden en dat Joden met de Belgische nationaliteit niet op transport zouden gezet worden. Dit was natuurlijk een valse belofte, in het najaar van 1943 werden zij ook ‘geëvacueerd’. Aldus geschiedde het dat de deportaties zonder openlijk protest van de Belgische overheid konden gebeuren.⁶⁷⁰ De jodenproblematiek was een ‘*maatschappelijk non-issue*’. Wouters: “*Dat de Belgische (lokale) overheden vanaf 1943 de facto geen cruciale rol meer speelden in de anti-Joodse politiek, had meer te maken met de ruimere weerstand tegenover de bezetter en diens zwakker wordende positie dan met een gewijzigd politiek klimaat ten gunste van de Joodse gemeenschap*”.⁶⁷¹

In ‘*Gewillig België*’ werd de houding van de Belgische staat t.a.v. de jodenvervolgung gewikt, gewogen en uiteindelijk te licht bevonden. De implicatie van een ‘*Aufsichtsverwaltung*’ was de wederzijdse afhankelijkheid van de administraties van de bezetter en het bezette land. Er bestond echter een wettelijke verankering van enige bewegingsruimte om bepaalde bevelen niet na te volgen.⁶⁷² Van Doorslaer stelt vast: “*de meeste leidinggevende ambtenaren en magistraten hadden een zekere ruimte voor persoonlijke interventie*”, keuzes konden gemaakt worden. De conclusie luidt echter dat de jodenvervolgung voor deze functionarissen allesbehalve centraal stond in het bepalen van hun positie.⁶⁷³

3.2.2.4.3. Oorlogsgeweld. Conflict en samenwerking, de gijzelaarskwestie en de jodenvervolgung – Ter besluit.

In de hier aan de revue gepasseerde literatuur zijn er twee grote gemene delers vast te stellen. Enerzijds wat de jodenvervolgung betreft, stuitte deze bij de ‘*Militärverwaltungen*’ noch in bezet België, noch in bezet Frankrijk op principieel verzet. Anderzijds de meer algemene vaststelling van de ontsporing van het gebruik van geweld. Beide beleidsdomeinen wil ik interpretatief kaderen binnen de drie niveaus van een ideologie. Als er conflict was aangaande de jodenvervolgung situeerde de onenigheid zich op het intermediaire niveau van een ideologie. De vervolgung werd niet in vraag gesteld, wel de

⁶⁷⁰ N. WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters 40/44 ...*, pp. 453-454. ; R. VAN DOORSLAER, “Gewillig België”, p. 1070, p. 1075. ; N. WOUTERS, “De jacht op ...”, p. 539.

⁶⁷¹ N. WOUTERS, “De jacht op ...”, p. 609, p. 612.

⁶⁷² Dit kon op basis van de Conventie van Den Haag en de richtlijn van von Falkenhausen (24 juli 1941, deze erkende het recht van de Belgische overheden om te weigeren aan de arrestaties deel te nemen). Daarnaast verbiedt de wet sinds de negentiende eeuw het uitvoeren van een ‘*manifest illegaal*’ bevel en vormden de razzia’s in Antwerpen een overtreding van het Belgisch strafrecht, m.n. van het artikel 115. In: H. VAN GOETHEM, “La convention de ...”, p. 196.

⁶⁷³ R. VAN DOORSLAER, “Gewillig België”, pp. 1083-1084.

manier waarop deze zich zou voltrekken. Dit is verschillend van het repressieve optreden van de bezetter t.a.v. het geweld van het verzet. Voor Best was dit een in zeer hoge mate een ideologisch-principiële kwestie, in België lag het een beetje anders.

Ten eerste: de ontsparing van het geweld. De bezettingsrealiteit karakteriseerde zich aanvankelijk door een relatief rustige gang van zaken. Naarmate de Duitse oorlogskansen kantelden, de oorlogstol zwaarder begon door te wegen op bezetter en bevolking, nam het verzet toe. De terreur nam rechtevenredig toe en zo ook de contraterreur, waardoor op die manier een opbodmechanisme startte dat haast niet te stoppen bleek. In Frankrijk botsten de vanuit het ‘*Führerhauptquartier*’ geordonneerde draconische maatregelen met Bests ‘*völkische*’ overtuiging. Om zich - tevergeefs - te ontdoen van de hete adem uit Berlijn koppelde hij het gijzelaarsbeleid met de jodenvervolging. Tot midden 1942 karakteriseerde de houding van Reeder en von Falkenhausen zich aangaande de gijzelaarspolitiek door terughoudendheid, gebaseerd op de gevreesde politieke en economische gevolgen. In zijn verslagen uitte Reeder de mening dat hij het terechtstellen van gijzelaars niet als een efficiënte maatregel zag om de bevolking te disciplineren, hij vond het vooral een kiese aangelegenheid omdat men zich in West-Europa bevond. Het is vermeldenswaard dat er geen sprake was van terughoudendheid indien het om communisten ging.⁶⁷⁴ In België was de zo goed als zeker ter dood veroordeelde verzetstrijder de *deus ex machina* voor von Falkenhausen, die zelfs vóór eigenlijk ‘*Führerbefehl*’ ageerde. Dit is een belangrijke vaststelling. Er bestond lange tijd géén rechtsgrond voor von Falkenhausens beslissing om met executiemaatregelen op te treden tegen de moord op collaborateurs (en dus niet op Duitsers zelf). Von Falkenhausen besliste m.a.w. over de uitzonderingstoestand en bevorderde zichzelf *de facto* tot een regionale soeverein binnen zijn ambtsgebied. Hij trad repressief op en zijn focus op de ‘*Wahlgeisel*’ toont een politieke inspiratie, gezien de communistische achtergrond van deze groep. Bests inspiratie was eveneens politiek, maar op een andere manier; hij koppelde de represailles met een verstrengde jodenpolitiek. Dit is een fundamenteel verschilpunt met België, waar de judeocide en de gijzelaarsrepressie geen communicerende vaten vormden. De onenigheid inzake de jodenvervolging speelde zich af op het ideologische intermediaire niveau. Het was geen principiële kwestie over het al dan niet doorvoeren ervan, maar een organisatorische kwestie: als er discussie was, dan ging het over de wijze waarop het doorgevoerd werd en wie de hoogste autoriteit genoot (cf. het optreden van Reeder op Paasmaandag 1941).

Het gijzelaarsdebat - waarmee voor Best fundamentele ideologische grondslagen verweven waren - , bracht hem ertoe zich te distantiëren van Hitler, zonder zich daarbij van de

⁶⁷⁴ A. DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder ... Tweede deel: de infiltratie ...”, pp. 98-99, p. 101.

nationaalsocialistische principes te distantiëren. Want, aldus Herbert: *“Anders als die Männer des 20. Juli verstand Best den Nationalsozialismus als epochalen Fortschritt, weil hier zum ersten Mal versucht worden sei, einen Staat und einen Kontinent auf ‘völkischer Grundlage’ neu zu ordnen”*.⁶⁷⁵ Deze vaststelling kan de gedachte opwerpen om Best te beschouwen als behorende tot die nationaalsocialistische strekking die het nationaalsocialisme als middel hanteerde om het doel – de Germaanse heerschappij over een naar ‘völkische’ principes gestructureerd continent – na te streven. Terwijl de nationaalsocialistische organisatorische aanpak hem in de begindagen aantrok - het kiezen voor de NSDAP was *“eine Entscheidung für eine neue Kampfform, nicht für ein neues Kampfziel”*⁶⁷⁶ – duwde de nationaalsocialistische strategie hem in de loop van de oorlog weg. In deze desillusie kan een parallel getrokken worden met Reeder. De ambtenaar Reeder viel voor het parool *“hin zum Einheitsreich!”*⁶⁷⁷, maar reeds als regeringspresident en nog meer als *‘Militärverwaltungschef’* raakte zijn enthousiasme bedolven onder de verzuchtingen over het *‘neben-, durch- und gegeneinander verwalten’*. In beide gevallen was deze ontzuivering niet gefundeerd op principiële kwesties. Dit was bij Best expliciet vast te stellen, bij Reeder minder. In zijn discours uitte hij zich als nationaalsocialist (cf. *“Die Militärverwaltung in Belgien und Nordfrankreich (Sonderdruck aus Band VI)”*.) in zijn beleid liet hij zich leiden door het realisme van een ambtenaar. Op het intermediaire niveau van de ideologie toont Reeder zich nuchter:

*“Die Kriegsverwaltung eines besetzten Gebietes, die nur für vorübergehende Zeit eingerichtet ist, kann und muss unter Beachtung der Struktur des Landes, der Mentalität seiner Bevölkerung sowie ihrer eigenen Aufgabenstellung stärker, als es bei der auf lange Dauer eingestellten Staatsverwaltung zweckmäßig ist, auf persönliche oder augenblickliche Gesichtspunkte Rücksicht nehmen.”*⁶⁷⁸

In het kielzog van zijn realisme lag het pragmatische optreden van Reeder. Dit veranderde echter niets aan het feit dat de resultaten van zijn beleid nationaalsocialistisch waren. Het betrof geen principieel ideologische kwestie, maar een strategisch ideologische.

⁶⁷⁵ U. HERBERT, *Best: Biographische Studien ...*, p. 533.

⁶⁷⁶ U. HERBERT, *Best: Biographische Studien ...*, p. 107.

⁶⁷⁷ M. REHM, *Eggert Reeder...*, p. 10. Rehms bronvermelding: “Studie Eggert Reeders ...”.

⁶⁷⁸ E. REEDER, “Die Militärverwaltung in ...”, p. 3.

■ Drempel. Samenwerking binnen het militaire bestuur. Een ‘geestelijke entiteit’?

De Jonghe spreekt over een ‘rimpelloze samenwerking’ tussen de drie tenoren van het militaire bestuur in België en Noord-Frankrijk. Deze goedgeoliede vorm van samenwerking roept vragen op, aangezien er in de historiografie tegelijkertijd sprake is van een bestuur dat samengesteld zou zijn uit gematigden, voor- en tegenstanders van het nationaalsocialisme.

Von Falkenhausen en von Harbou waren regimentskameraden, vrienden en medestanders in hun verzet tegen het regime. Zoals vermeld beschouwde Reeder von Harbou als een gelijke. Von Falkenhausen maakte een driedeling van zijn rechtstreekse medewerkers. Een strekking was radicaal tegen het regime gekant – hierbij rekende hij zichzelf -, een radicale strekking pro, en een middengroep met o.a. Reeder. De Jonghe stelt dat men op basis van bepaalde getuigenissen in het latere proces tegen de Duitse verantwoordelijken (cf. 3.3.) geneigd kan zijn om de ‘*Kommandostab*’ als een relatief homogene groep van tegenstanders van het regime te beschouwen en aan de ‘*Verwaltungsstab*’ de promotores en anderen toe te kennen. Von Falkenhausen uitte dat hij liever met von Harbou als ‘*Militärverwaltungschef*’ had willen werken, maar dat hij zonder de ‘realist’ Reeder – die het ‘Derde Rijk’ intern kende - nooit vier jaar militair gouverneur zou geweest zijn. Reeder en von Falkenhausen zouden dermate op elkaar ingespeeld geweest zijn, dat zij de reputatie hadden een ‘geestelijke entiteit’ te vormen.⁶⁷⁹ In de gestelde strijd tegen de SS-infiltratie was Reeder het ‘*zwaard van de Militärbefehlshaber*’ (von Craushaar). Het terrein waarover ze het niet eens konden raken, betrof de ‘*Flamenpolitik*’.⁶⁸⁰ Wat geen aanleiding was voor discussie was de jodenvervolgung. Het is opvallend dat dit een non-issue was, gezien net op dit terrein het rassenbiologische denken - het onderscheidende element - van de nationaalsocialistische ideologie tot uiting komt. Er waren weldegelijk verschillen, maar deze verhinderden niet de samenwerking. Herbert heeft in dit verband gewezen op verschillende waardepatronen van de militairen en de partijleden die hoewel verschillend, toch in grote mate overlappend waren. Hierin vormt Reeder's persoon een brug. Als NSDAP-lid en met zijn honoraire SS-graad was hij verbonden met de partij en de SS en op die manier kon hij het militaire bestuur in België tot op een bepaald niveau beschermen tegen de interventies uit Berlijn.⁶⁸¹ Als regeringspresident had hij de reputatie opgebouwd kritisch tegenover het regime te staan indien dit de eenheid van de administratie dreigde te ondergraven. Vandaar ook dat hij de verantwoordelijkheid toegewezen kreeg om de bezetting onder een puur militair bestuur van België en Noord-Frankrijk, Nederland en Luxemburg voor te bereiden. Reeds op de eerste zitting van deze groep beaamde hij een “*streng militärische Verwaltung aufzuziehen,*

⁶⁷⁹ A. DE JONGHE, *Hitler en het ...*, p. 72.

⁶⁸⁰ A. DE JONGHE, *Hitler en het ...*, pp. 71-73.

⁶⁸¹ K.-I. KRÄHLING, *Das Devisenschutzkommando Belgien ...*, p. 42.

um Einbrüche aus dem Reich zu verhindern”.⁶⁸² Dit was zijn adagium als regeringspresident en als ‘*Militärverwaltungschef*’, getuige daarvan zijn scherpe conflict met Himmler.

In de historiografie worstelt men met de invulling van het profiel van Reeder als Duits functionaris op een militaire en partijpolitieke tweesprong. De stelling van Wagner om Reeder te zien als exponent van de SS in de strijd om de macht tegen het landleger (waarbij von Harbou de exponent van het landleger zou zijn geweest) is alvast uit te sluiten. De Jonghe weerlegde deze hardnekkig: “*Niets is minder waar. SS-Ehrenführer Reeder is nooit opgetreden als de verdediger van de belangen van de SS in zijn ambtsgebied*”.⁶⁸³ Terwijl Wagner geen bewijzen aanvoerde, doet de Jonghe dit wel. Hij ziet in Reeders strijd om de politieke en politionele macht te behouden en in zijn tot tweemaal toe dreigen met ontslag geen verdediger van de SS-politiek. Daarenboven verwijst hij naar Reeders verzet hiertegen vóór de Tweede Wereldoorlog als regeringspresident en naar Reeders rol in de voorbereidingscommissie van de bezetting, tijdens welke hij van bij het begin de SS-politie wilde uitsluiten.⁶⁸⁴ Höhnes beschrijving van Reeder als “*an uncompromising supporter of the well-trying Prussian-German bureaucratic tradition*”⁶⁸⁵ moet bijgestuurd worden. Als onder ‘Pruisisch-Duitse bureaucratie traditie’ te verstaan valt dat men een volledige staat met een hiërarchisch gestructureerd staatsgezag aspireerde, dan overlapt dit met Reeders verlangen naar “*eine einheitliche Staatsautorität*”⁶⁸⁶. Wat voor Reeder complementair was met deze aspiratie – en wat dan ook aan Höhnes stelling zou toegevoegd moeten worden -, is dat Reeder vanuit dit opzicht heil zag in het parool van de NSDAP, zoals hij in 1945 zou geschreven hebben (cf. Rehm). Uit zijn apologie in 1945 komt kras naar voren dat het versagen aan de parlementaire democratie een bewuste daad was, terwijl men blind was voor de “*duistere voorvallen en uitwassen*” (*düsteren Vorgänge und Auswüchse*)⁶⁸⁷ die gepaard gingen met het aan de macht komen van de NSDAP. Het beleid dat hij als tweede hoogste autoriteit in het bezette België liet uitvoeren, toont allesbehalve een verblinde functionaris. Hij trad krachtadig en doordacht op, getuige daarvan de twee karakteristieken van zijn beleid: samenwerking en conflict.

Conflict was een uitgesproken kenmerk van het Duitse militaire bestuur in België – bij uitbreiding van het gehele ‘Derde Rijk’. De door de Jonghe geanalyseerde strijd tussen

⁶⁸² W. WAGNER, *Belgien in der ...*, p. 104.

⁶⁸³ A. DE JONGHE “De strijd Himmler-Reeder ... Vijfde deel: Politionele ontwikkeling”, p. 211.

⁶⁸⁴ *Ibid.*

⁶⁸⁵ H. HEINZ, *The order of ...*, p. 412.

⁶⁸⁶ M. REHM, *Eggert Reeder ...*, p. 10 . Rehms bronvermelding: “Studie Eggert Reeders ...”.

⁶⁸⁷ M. REHM, *Eggert Reeder...*, p. 11 . Rehms bronvermelding: “Studie Eggert Reeders ...”.

Reeder en Himmler toont dermate intense wrijvingen dat de vraag zich stelt hoe men er in slaagde om het bezette België te besturen. Deze machtsstrijd toont de onzinnigheid aan om Reeder als exponent van de SS-politiek te beschouwen – zoals aangetoond mag men zich niet verkijken op Reeders SS-graad. Hoewel Reeder Himmler bijtrad in zijn politieke doelstelling op lange termijn – namelijk de naoorlogse transformatie van België naar een ‘*Reichsgau Flandern*’ en een ‘*Reichsgau Wallonien*’⁶⁸⁸ – verzette hij zich tegen ingrijpende maatregelen in het Belgische staatsbestel. Hiertoe werd hij *de facto* door de door Hitler in de hand gewerkte ‘*Schwebezustand*’ én door zijn eigen realisme veroordeeld. Reeders ‘consensusstreven’ (Wouters) poogde boven alles de samenwerking met het Belgische bestuursapparaat te behouden, want in een dergelijke politiek lag volgens hem het Duitse belang. Dit Duitse belang op lange termijn was op het ideologische intermediaire niveau het leidmotief. Inzake de jodenvervolging speculeerde Reeder met vrucht op het nationale denkkader van de Belgische autoriteiten. Door de deportaties te laten beginnen met Joden die niet de Belgische nationaliteit bezaten, koos hij er voor om de plaatselijke xenofobie te instrumentaliseren.⁶⁸⁹ In zijn onderhandelingen met Himmler kreeg hij hiervoor de toestemming. Steinberg wijst erop hoezeer deze situatie illustreert dat Reeder allesbehalve een werktuig in de handen van de SS was. Hij had de touwtjes in handen – zeker in zijn verhouding tot de Belgische administraties die hij zodanig bejegende om gedaan te krijgen wat van hen verwacht werd. Reeder zwoor bij ‘*Ruhe und Ordnung*’, vandaar riep hij enerzijds Ehlers tot de orde om geen enkele aanleiding te geven tot het wekken van enige sympathie t.a.v. de Joden.⁶⁹⁰

Naast conflict was er ook samenwerking. De hoofden van Sipo-SD te Brussel hadden zelfs de naam ‘*Reederhörig*’ te zijn. De Jonghe schreef dit reeds in de jaren zeventig. Het kan daarom verwonderlijk overkomen dat de historiografie zo laat (voor een tiental jaren) begonnen is met het problematiseren van de verhouding tussen het militaire bestuur, dat zogezegd zuiver militair was, en de Sipo-SD. Als er werkelijk sprake was van een manicheïsche tweedeling, dan was het te verwachten dat een samenwerking in de praktijk toch moeilijk te verkrijgen zou zijn. Niets is minder waar, getuige daarvan het onderzoek van de Jonghe die uit de bronnen het vermelde adjectief ‘*Reederhörig*’ citeert als motief om de chef van de Sipo-SD in Brussel te vervangen. Het was m.a.w. verkeerd om uit te gaan van twee intrinsiek tegengestelde kampen. Zoals het onderzoek aanwijst was er in de

⁶⁸⁸ A. DE JONGHE, “De vestiging van ...”, p. 77. ; A. DE JONGHE “De strijd Himmler-Reeder ... Vijfde deel: Politieke ontwikkeling”, p. 208.

⁶⁸⁹ M. STEINBERG, “The Judenpolitik in ...”, pp. 209-210.

⁶⁹⁰ M. STEINBERG, “The Judenpolitik in ...”, pp. 213-214.

praktijk een efficiënte samenwerking, efficiënt in de zin dat de taakverdeling leidde tot het bereiken van de gestelde doeleinden die vaak dezelfde waren.⁶⁹¹

De Duitse bezetting karakteriseert zich door conflict én samenwerking, aldus kon men ‘polycratische chaos’ overstijgen. Nielen over het bezettingsbestuur: “[...] *denn schließlich erfüllte sie nichtsdestotrotz ihren Zweck, da all diese konkurrierenden Einrichtungen, zwischen denen Differenzen bestanden, die keineswegs unterschätzt werden dürfen, trotzdem im Sinne der Ideologie des Nationalsozialismus arbeiteten*”⁶⁹².

⁶⁹¹ P. ARON, J. GOTOVITCH, eds., *Dictionnaire de la ...*, p. 341.

⁶⁹² A. NIELEN, “L’occupation Allemande ...”, p. 21.

3.3. Blussen na de brand. Gevangenschap en vrijheid.

In september 1944 nam Reeder de verantwoordelijkheden als regeringspresident te Keulen en Düsseldorf terug waar tegelijkertijd met de afwikkeling van zijn militaire staf. In april 1945 werd hij als krijgsgevangene opgepakt. Van 1947 tot 1951 zat hij gevangen in België. In maart 1951 werd hij door de krijgsraad te Brussel tot twaalf jaar dwangarbeid veroordeeld, maar gauw daarop werd hem gratie verleend. In juli 1951 ging hij met pensioen.⁶⁹³ Dit hoofdstuk staat stil bij het proces dat gevoerd werd tegen Reeder; i.c. de aanklachten, de verdediging, de bredere context en het uiteindelijke vonnis. Tegelijkertijd sluit dit deel het biografische parcours van Reeder af. De drempel naar het algemene besluit formuleert een tijdelijke interpretatieve ‘closure’.

3.3.1. Gevangenschap en proces.

“Persönlich bedauere ich, dass meine Verwaltungskenntnisse immer mehr verrosteten und veralten. Jetzt wäre ich gerade in dem gereiften Alter, um vollauf wirken zu können. Wissen, Erfahrung, Menschenkenntnis und–behandlung sowie Routine sind ja für einen höheren Verwaltungsbeamten, wenn er leiten will und soll, nicht zu entbehren.”
(16 mei 1949, gevangenis Luik)⁶⁹⁴

Op 15 april 1945 werd Reeder aangehouden. Volgens Rehm zou hij tijdens de eerste maanden van zijn gevangenschap de opdracht gekregen hebben om een uiteenzetting te schrijven over ‘*das deutsche Berufsbeamtenum im Wandel der Zeiten*’, op welke men zich zou baseren voor de opbouw van de Duitse administratie in de door de Engelsen bezette zone.⁶⁹⁵ Na de aanvraag tot uitlevering van de ‘Belgische Commissie voor Oorlogsmisdaden’ (12 oktober 1945) werd hij op 24 februari 1947 uitgeleverd aan België. Het onderzoek naar von Falkenhausen en Reeder begon in mei 1948, duurde twee jaar, waardoor het proces pas op 25 september 1950 voor de krijgsraad van Brussel van start kon gaan.⁶⁹⁶

⁶⁹³ A. DE BACKER, *Het proces van ...*, p. 12. ; M. REHM, *Eggert Reeder ...*, p. 8. ; H. ROMEYK, *Verwaltungs- und Behördengeschichte ...*, p. 214.

⁶⁹⁴ M. REHM, *Eggert Reeder ...*, p. 13.

⁶⁹⁵ M. REHM, *Eggert Reeder ...*, p. 9.

⁶⁹⁶ N. WOUTERS, “De jodenvervolging voor de Belgische rechters (1944-1951)”, in: R. VAN DOORSLAER, E. DEBRUYNE, FR. SEBERECHTS, N. WOUTERS, L. SAERENS, *Gewillig België: overheid en jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen, 2007, p. 978.

De wet van 20 juni 1947 ‘betreffende de bevoegdheid van de militaire rechtscolleges inzake oorlogsmisdadigers’ verleende de Belgische militaire rechtbanken de bevoegdheid voor de bestraffing van oorlogsmisdaden en liet aldus toe om geïnterneerden – waaronder Reeder – officieel in staat van beschuldiging te stellen. Er werd een ‘dubbele filter’ gehanteerd: enerzijds toetste men a.h.v. de internationale wetgeving af of er sprake was van oorlogsmisdaden, anderzijds vormde de Belgische strafwet de wettelijke basis voor de berechting.⁶⁹⁷ De aanklachten tegen von Falkenhausen en Reeder werden over drie categorieën verdeeld – de eerste en de laatste categorie kregen de meeste aandacht: (I.) de deportatie en executie van gijzelaars; (II.) de deportatie van Joden; (III.) de onder doodsbedreiging verplichte tewerkstelling in Duitsland.⁶⁹⁸

Het vorige hoofdstuk heeft reeds gewezen op de verantwoordelijkheid van het militaire bestuur in de judeocide. De door von Falkenhausen ondertekende en uitgevaardigde anti-Joodse verordeningen vormden het wettelijk kader en de voorbereidende maatregelen voor de uiteindelijke concentratie in het doorgangskamp te Mechelen en deportatie (zgn. ‘evacuatie’).⁶⁹⁹

Von Falkenhausen en Reeder zouden elke verantwoordelijkheid in de jodenvervolgung afwijzen. De strategie op hun proces was dubbel. Enerzijds verwees men naar de Sipo-SD in Brussel en het ‘Reichssicherheitshauptamt’ te Berlijn voor de verantwoordelijkheid van de gestelde acties tegen de Joden. Ook in zijn memorie zou von Falkenhausen beweren “*On ignore trop peu que les arrestations et les déportations d’Israélites furent ordonnées directement de Berlin par le Reichsicherheitshauptamt aux autorités de police allemande, sans jamais passer par mes services du Militärbefehlshaber*”.⁷⁰⁰ Anderzijds verwees men naar de factuele situatie waarin zij werkzaam waren, namelijk de sinds 1933 officiële anti-Joodse politiek van het ‘Derde Rijk’. In het verlengde van dit laatste argument leek von Falkenhausen nooit gedacht te hebben dat de anti-Joodse verordeningen onwettelijk zouden kunnen geweest zijn. Hij stelde dat deze vóór de bezetting van België al langer vigerend waren in Duitsland en dat hij als militair commandant niet de functie bekleedde om de rechtsgeldigheid ervan te onderzoeken, daarvoor waren er specialisten. Reeder trad hem hierin bij en argumenteerde specialist in het administratief en niet in het volkenrecht te zijn. De verdediging fundeerde haar betoog m.a.w. op het argument dat Hilters woord wet was: ‘*Führerwort war Gesetz*’. Daarnaast stelde men geen overtuigende nationaalsocialistische

⁶⁹⁷ P. ARON, J. GOTOVITCH, eds., *Dictionnaire de la ...*, p. 123. ; N. WOUTERS, “De jodenvervolgung voor ...”, p. 822, p. 824.

⁶⁹⁸ N. WOUTERS, “De jodenvervolgung voor ...”, p. 979.

⁶⁹⁹ N. WOUTERS, “De jodenvervolgung voor ...”, p. 978.

⁷⁰⁰ A. VON FALKENHAUSEN, *Mémoire d’autre-guerre. Extraits: comment j’ai gouverné la Belgique de 1940 à 1944*, Brussel, 1974, p. 312.

antisemieten te zijn geweest en dat men zich niet bewust was van het lot van de Joden na hun ‘evacuatie’.⁷⁰¹

Bemoeilijkende elementen voor de Belgische aanklagers waren enerzijds het vaststellen van de juiste bevoegdheidsverdeling tussen de militaire gouverneur en zijn ‘*Militärverwaltungschef*’, en anderzijds de internationale politieke context. Von Falkenhausen en Reeder, de voormalige ‘geestelijke entiteit’ wezen elkaar aan als hoofdverantwoordelijke. Reeder verzette zich tegen von Falkenhausens stelling dat zijn functie te vergelijken was met die van een Eerste Minister met politieke verantwoordelijkheid. De Jonghe stelt dat Reeders verzet hiertegen terecht was, aangezien Reeder von Falkenhausen militair en ambtelijk ondergeschikt was. Uiteindelijk gaf von Falkenhausen toe dat Reeder effectief niets kon doen zonder zijn bevel of toelating.⁷⁰² Daarnaast was met het verstrijken van de tijd, Duitslands ‘*Stunde Null*’ getransformeerd naar de ‘*Bundesrepublik Deutschland*’ binnen een internationale gemeenschap die zich middenin een Koude Oorlog bevond. Deze ruimere - conjuncturele - ontwikkeling had de politieke prioriteiten verlegd en had zo een fundamentele invloed op de houding inzake het bestraffen van Duitse oorlogsmisdadigers. Terwijl deze aanvankelijk repressief was, was ze nu meer conciliatiegezind.⁷⁰³

Op 9 maart 1951 werd het vonnis uitgesproken. Reeder en Von Falkenhausen werden schuldig bevonden aan de meeste aanklachten. De krijgsraad oordeelde dat het een verzachtende omstandigheid was dat de beschuldigten niet op eigen initiatief gehandeld hadden. M.b.t. von Falkenhausen in het bijzonder hield men rekening met zijn negatieve opstelling tegenover het nationaalsocialisme.⁷⁰⁴ Wat de jodenvervolging betrof, stelde men in het vonnis: “[...] *het is belangrijk de antisemitische politiek van het ‘Derde Rijk’ in België in zijn geheel te beschouwen en niet onder één van zijn deelaspecten en het op die manier kunstmatig te scheiden van zijn ondeelbare eenheid*”.⁷⁰⁵ In deze ‘ondeelbare eenheid’ zag men von Falkenhausen en Reeder als onmisbare schakels in de jodenvervolging in België.

Inzake de gijzelaarskwesitie werden de executies van gijzelaars als represaille voor een aanslag op een collaborateur als een flagrante schending van het oorlogsrecht aanschouwd.

⁷⁰¹ N. WOUTERS, “De jodenvervolging voor ...”, pp. 980-981.

⁷⁰² A. DE JONGHE “De strijd Himmler-Reeder ... Vijfde deel: Politieele ontwikkeling”, p. 193. ; A. DE BACKER, *Het proces van ...*, p. 38.

⁷⁰³ P. ARON, J. GOTOVITCH, eds., *Dictionnaire de la ...*, p. 123. ; N. WOUTERS, “De jodenvervolging voor ...”, pp. 945-946, p. 982. Dit doet de parallel oproepen met de ‘appeasementsehsucht’ van de jaren twintig van de vorige eeuw, die een factor was in het fiasco van de processen te Leipzig (1921-1927). ; A. DE BACKER, *Het proces van ...*, pp. 24-26.

⁷⁰⁴ A. DE BACKER, *Het proces van ...*, p. 61.

⁷⁰⁵ N. WOUTERS, “De jodenvervolging voor ...”, p. 984.

De executies van gijzelaars als represaille voor een aanslag op een Duitser daarentegen werden als niet-flagrante schending beschouwd.⁷⁰⁶ Dit laatste werd gezien als voortvloeiend uit de militaire praktijk en de formele voorschriften van de Duitse verordeningen, niet uit de internationale gewoonte. De beschuldigden hadden dan ook verwezen naar beruchte OKW-decreet van 16 september 1941⁷⁰⁷ maar verzwegen vanzelfsprekend het feit dat het OKH hen toevertrouwd had dat het decreet een instructie en geen bevel was dat op een ‘Westerse’ standaard moest afgestemd worden. Reeder werd als mededader voor de terechtstellingen van gijzelaars beschouwd.⁷⁰⁸ De verplichte tewerkstelling werd als een inbreuk op de individuele vrijheid gezien. Zoals vermeld was dit een overtreding van de Belgische strafwetgeving, en de Conventie van Den Haag. Von Falkenhausen en Reeder werden tot twaalf jaar dwangarbeid veroordeeld. Op 26 maart 1951 werden ze vrijgelaten en naar Duitsland gerepatrieerd. Elementen die in hun vrijlating een rol speelden, waren: (I.) de lange tijd die ze in voorhechtenis doorgebracht hadden; (II.) de serene Belgische publieke opinie t.a.v. proces; (III.) de internationale politieke context

3.3.2. Pensioen

“Im übrigen habe ich keinen Ehrgeiz mehr, mich aktiv im Staatsdienst zu betätigen [...]”.
(Wuppertal, 18 juli 1955).⁷⁰⁹

Sinds zijn vrijlating woonde Reeder met zijn echtgenote en hun twee jongste zonen in Wuppertal. Hij betrachtte geen staatsfunctie meer en ging op 1 november 1951 met pensioen.⁷¹⁰ Hij werd presidiumlid van de ‘*Freiherr vom Stein-Gesellschaft*’ en voorzitter van het bestuur van het ‘*Landesverband Nordrhein-Westfalen des Bundes der Steuerzahler*’ (sinds 1951). Als presidiumlid publiceerde hij in maart 1954 ‘*Sparen im öffentlichen Dienst tut Not*’ en een jaar later verscheen ‘*Verwaltungsreform*’. Beide gaan over de opbouw en vereenvoudiging van de staat (‘*Staatsaufbau*’ en ‘*Staatsvereinfachung*’). De principes hierin verwijzen naar Reeders typerende adagium; ook hier verwijst hij naar de ondeelbaarheid van de administratie, in de woorden van Rehm: “*Schaffung klarer Verantwortungsbereiche,*

⁷⁰⁶ A. DE BACKER, *Het proces van ...*, p. 46.

⁷⁰⁷ A. DE BACKER, *Het proces van ...*, pp. 47-49.

⁷⁰⁸ A. DE BACKER, *Het proces van ...*, p. 54.

⁷⁰⁹ M. REHM, *Eggert Reeder ...*, p. 14.

⁷¹⁰ LA NRW BR-PE 75 Bd.4, p. 12. Geschreven op 4 september 1951.

Zusammenfassung aller Staatsaufgaben in der Bezirksregierung als Mittelinstanz”.⁷¹¹

Reeder stierf op 22 november 1959.

Een discussie die interessant is in aanschijn van de behandelde problematiek, betreft het al dan niet uitbetalen van het geld waarop Reeder als regeringspresident recht had ten tijde van zijn gevangenschap. De vraag in welke mate zijn benoeming tot regeringspresident politiek beïnvloed was, liep als een rode draad doorheen deze discussie die gezien moet worden op de achtergrond van de ‘*Entnazifizierung*’. Het is een technisch debat waarin verwezen wordt naar de betreffende wetsbesluiten. Vooral de persoonlijke inschatting van de regeringsvicepresident te Düsseldorf is hierbij relevant. Hij schreef dat voor de periode gaande van 15 september 1947 t.e.m. 31 januari 1951, Reeder 27000 Duitse Mark zou uitbetaald krijgen, de opsteller voegde echter toe: *“Ich glaube nicht, dass es dem Sinn der Sparverordnungen entspricht und in weiten Kreisen der Öffentlichkeit verstanden wird, wenn für einen ehem[aligen] leitenden Beamten des nationalsozialistischen Regimes der dazu noch den Rang eines SS-Standartenführers bekleidete, eine derartig hohe Nachzahlung geleistet würde”*.⁷¹² Uiteindelijk kon Reeder de nodige documenten voorleggen om recht te hebben op het geld.⁷¹³ Uit dit archiefbescheid spreekt de onenigheid over de beoordeling van Reeder als nationaalsocialist. Een artikel uit het betreffende bescheid ‘*Sind das alles Nazis?*’ reikt de elementen aan waarmee men in deze kwestie worstelt. Deze worden hieronder geïnterpreteerd als laatste opstap naar het besluit van dit onderzoek.

⁷¹¹ M. REHM, *Eggert Reeder ...*, p. 14.

⁷¹² LA NRW BR-PE 75 Bd.4, ‘*Zahlung von Bezügen an den Regierungspräsidenten a.D. Reeder für die Zeit der Kriegsgefangenschaft*’, Keulen, 28 november 1951.

⁷¹³ Deze discussie is terug te vinden in het archiefbescheid: LA NRW BR-PE 75 Bd.4

■ **Drempel. Reeder gewikt en gewogen. ‘Sind das Alles Nazis?’ (Dresbach).⁷¹⁴**

Dresbach schreef dit artikel vanuit zijn ontzetting over het feit dat zonder enige nuancering (*‘Differenzierung’*) de naam van Reeder vermeld stond in een vroeger bericht van de krant onder de titel: *‘In die Taschen früheren Nazis’*.

De auteur schrijft:

“Dieser Reeder ist ein ganz normaler Laufbahnbeamter der preußischen allgemeinen und inneren Verwaltung gewesen, der bis zum Jahre 1933 keine Tuchfühlung mit dem Nationalsozialismus gehabt hatte. Ich darf hier nachträglich feststellen, dass im Anfang des Nationalsozialismus in einer allerdings nur kurzen restaurativen Epoche sämtliche Regierungspräsidenten der preußischen Rheinprovinz, einschließlich des Oberpräsidenten, aus der normalen Laufbahn kamen. Ähnliches hat die Bundesrepublik heute kaum aufzuweisen!”

In zijn argumentatie hanteert de auteur het heilzame *‘preußische’* predicaat om Reeder als *‘ein ganz normaler’* beambte te schetsen. Hij wijst op de kwaliteiten van Reeder als ambtenaar die zich inzette voor zijn ondergeschikten. Zijn *‘zwaktes’* moffelt hij weg:

“Dass er dem Uniformfimmel [neiging/tic/ziekte/manie] etwas erlagen ist und sich die Uniform hat anziehen lassen, die damals in manchen Augen als eine Neuauflage der Garde (SS) erschien, ist eine äußere menschliche Schwäche. Seine innere Haltung ist dadurch nicht berührt worden. Er war und blieb ein Herr! [...] Vor allem aber war er ein Mann, der für sein Tun, auch für das Tun seiner Untergebenen eintrat.”

Vervolgens gebruikt de auteur een aantal onspecifieke uitdrukkingen. Met het vonnis in ons achterhoofd lijkt Dresbach selectief blind te willen zijn: *“Der Freiherr von Falkenhausen und er - in ihrem Wesen sehr verschieden, [...] – haben alles auf sich genommen, was in Belgien während der Besatzungszeit geschehen ist, haben keinen hereingelegt [eringeluisd] oder wie man das nennen mag. Und die Besatzungsverwaltung in Belgien war die beste und korrekteste.”* Tot slot neemt hij een hogere positie in:

“Ich habe nun Einblick tun können in die Verwaltung der ausklingenden Monarchie, der Republik, der Tyrannis, den Kontrollratsdeutschland und der Bundesrepublik. ‘Armleuchter’ [(kloot)zakken] hat’s überall gegeben, nicht zuletzt nach 1945! Das glaubt einer sagen zu können, der den p.p. Hitler und sein engeres Gescherr verachtet hat und keinem Revisionismus zugeneigt ist. Aber ich wünschte der Verwaltung der Bundesrepublik noch viele Reeder.”

⁷¹⁴ LA NRW BR-PE 75 Bd.4. *‘Sind das Alles Nazis’*, in: *‘Frankfurter Allgemeine Zeitung’*, 27.10.1958, geschreven door A. Dresbach. Cf. bijlage 13. Dresbach (1894-1968) was nooit lid van de NSDAP en werd na de Tweede Wereldoorlog door de geallieerden aangesteld tot *‘Landrat’* in Oberbergen. Hij was Duits politicus bij de CDU. In: *‘August Dresbach’*, < <http://www.munzinger.de/search/portrait/August+Dresbach/0/3426.html> >, geraadpleegd op 15.5.2009

Bij het begin van zijn analyse van Reeder somt Wilken enkele mogelijke categorisering voor Reeder op, die gaan van een Pruisische beroepsmilitair à la von Falkenhausen, naar een overtuigd nationaalsocialist zoals Best, tot een niet-politiek ambtenaar.⁷¹⁵ Zelf concludeert hij dat Reeder ‘*Heer in Brussel, dienaar in Keulen*’ was (cf. de titel van het artikel). Enerzijds stelt Wilken namelijk dat Reeder een functionaris met macht was in België en Noord-Frankrijk als gevolg van de ‘*organische wildgroei*’ binnen het ‘Derde Rijk’. Anderzijds bleef hij echter dienaar van de partij aan wie hij zijn carrière dankte. Volgens Wilken verbleekt Reeder in vergelijking met de Pruisische monarchist von Falkenhausen, tot een jurist die zich meer van nationaalsocialistische geloofregels liet leiden dan van het LOR. Aldus concludeert Wilken dat Reeders militairuniform als een omhulsel te beschouwen is waaronder hij het bruine partijpak en de insignes van de SS droeg.⁷¹⁶

De bevindingen in dit onderzoek stroken niet geheel met de stellingen van Wilken. Ten eerste is het een algemene waarheid dat het ‘Derde Rijk’ zich karakteriseerde door een ‘chaos van kleine Führers’.⁷¹⁷ Dit maakte Reeders positie niet noodzakelijkerwijze uitzonderlijk, maar eerder vergelijkbaar met andere hoge ambtenaren. Wat daarentegen wel karakteriserend is voor Reeder tegen deze achtergrond van ‘kleine Führers’, is dat hij deze wildgroei wilde tegengaan binnen zijn ambtsgebied, zowel als regeringspresident, en als ‘*Militärverwaltungschef*’. Hierin was hij in grote mate succesvol, getuige daarvan zijn selectie om de bezetting voor te bereiden en de langdurige strijd tegen Himmler tijdens de oorlog en de steun die hij hierin waarschijnlijk kreeg van Keitel.

Ten tweede lijkt Wilken het militaire als categorie te willen hanteren om Reeders nationaalsocialistische overtuiging te toetsen. Allereerst lijkt dit m.i. niet de aangewezen indicator daarvoor. Best wees reeds op de verregaande overlapping van de waardeschalen van de militairen en niet-militairen. Ook dit onderzoek wees een uitstekende samenwerking aan tussen beide groepen, getuige daarvan de hoofden van de Sipo-SD die ervan verdacht werden ‘*Reederhörig*’ te zijn. Het behoren tot het militaire instituut en het uitdragen van haar vermeende eigenschappen, vormt m.a.w. in de praktijk geen fundamenteel onderscheidend element: het wijst geen verschillende ontologisch definiërende essentie aan. Als daarnaast het ‘*saubere*’ militaire instituut zich zou kenmerken door apolitieke tucht en discipline, dan valt Reeder in haar definiërende deelverzameling. In zijn angstvallig behouden van de openbare orde, was hij de eerste om de partijformaties tot de orde te roepen – dit is natuurlijk op de achtergrond van de strijd Himmler-Reeder te percipiëren.

⁷¹⁵ H. WILKEN, “Dienaar in Keulen ...”, p. 1.

⁷¹⁶ H. WILKEN, “Dienaar in Keulen ...”, p. 18.

⁷¹⁷ Dit is een van de kenmerken van de ‘*Führerstaat*’. In: N. WOUTERS, *De Führerstaat ...*, p. 215.

Tenslotte verwees het militaire bestuur wel degelijk naar het LOR en onderzocht men wel degelijk wat de gestelde volkenrechtelijke grenzen waren.

Wilken laat tenslotte na om het LOR genuanceerd in zijn analyse te betrekken. Wanneer men de factuele omgang van Duitsland op lange termijn aangaande deze mijlpaal in het oorlogsrecht bekijkt, wordt het duidelijk dat het zeer betekenisvol is dat men akte neemt van de tekst - niet in het minst gedurende de periode van het 'Derde Rijk'.

Wilken poneert dat Reeder een dienaar zou zijn van de partij aan wie hij zijn carrière dankte. Dit was waarschijnlijk voor het overgrote deel van de hoge functionarissen het geval⁷¹⁸ en in die zin was iedereen een dienaar. Wat ik in dit verband bij het begin van dit onderzoek als een mogelijk onderscheidend element zag, was het feit of dit ambt uit idealisme dan wel uit een pragmatisch opportunisme uitgeoefend werd. Bij deze fase van het onderzoek aangekomen, staat vast dat het niet zo eenduidig was, in het geval van Reeder tenminste. Het was genuanceerder dan de keuze tussen idealisme of pragmatisme. Beide motivaties konden zeer goed samengaan in één actor, of beide motivaties konden meerdere actoren afzonderlijk karakteriseren en toch zouden ze allemaal zeer goed kunnen samenwerken. Karakteriserend voor Reeder was zijn nuchter ambtelijk realisme. Deze nuchterheid betekende voor een ideologische indoctrinatie zoveel als de zwaartekracht voor twee massa's: men bleef in een baan om de aarde en niet in een ander ondermaanse. Het moet duidelijk gesteld worden dat ook voor Reeder het werken van de zwaartekracht na de oorlog en dus na de overwinning van Duitsland opgeheven zou worden. Wellicht zou dan pas voor Reeder het 'Duizendjarige Rijk' zijn eerste echte levensjaar ingegaan zijn. Dit was nooit het geval: de nationaalsocialistische '*Endsieg*' bleef uit, Reeder bleef een pragmaticus.

Het is dit pragmatisme dat het kompas binnen de historiografie aangaande Reeder doet tilt slaan. Wilken verwijst in zijn artikel naar de verschillende evaluaties die over Reeder gemaakt werden: Petri en de Jonghe onderstrepen het feit dat hij zich verzette tegen het '*Hineinregieren*' van de partijformaties; Wagner en Umbreit schetsen een beroepsambtenaar die afstand hield van de partij; Romeyk belicht zijn carrière als regeringspresident als een periode waarin hij de staatsbelangen vertegenwoordigde tegenover de belangen van de partij; Steinberg stelt dat Reeder de bevelen uit Berlijn uitvoerde en zich daarmee in de jodenvervolgving inschakelde.⁷¹⁹ Samenvattend schetsen de verschillende interpretaties het beeld van een ambtenaar die in functie van het staatsbelang

⁷¹⁸ Cf. Het relaas van een dichte medewerker uit zijn staf te Brussel: "[...] *Wir können nicht leugnen, dass sein Aufstieg mit der Zeit des Nationalsozialismus zusammenhing, aber wir können mit Sicherheit sagen, dass er auch ohne den Nationalsozialismus einen grossen vielleicht einen viel grösseren Aufstieg erreicht hätte*". De Jonghe citeert Thedieck, in: A. DE JONGHE, *Hitler en het ...*, p. 70.

⁷¹⁹ H. WILKEN, "Dienaar in Keulen ...", pp. 2-3.

handelde, hierin de partijinfiltratie disciplineerde en een cruciale schakel was in de jodenvervolging. Dit onderzoek trachtte Reeder te belichten vanuit een langer en korter tijdsperspectief, respectievelijk vanuit de ‘*Werdegang*’ van Duitsland en ingezoomd op zijn biografisch parcours met een beperkt beeld op zijn politiek en historisch bewustzijn. Op die manier wordt duidelijk dat de verschillende lezingen elkaar niet uitsluiten. Het langetermijnperspectief geeft de onderzoeker net als Dresbach een perspectief op de geschiedenis van het Duitse Rijk over de constitutionele breuklijnen heen. Dresbach verweet de naoorlogse pers een te ongedifferentieerde blik op Reeder te werpen, maar hieraan is hij tegelijk zelf schuldig wanneer hij stelt dat Reeder tot 1933 geen dicht contact had (‘*Tuchföhlung*’) met het nationaalsocialisme. Formeel, in termen van partijlidmaatschap, was dit een feit en zo staat het ook verankerd in de bronnen. Op het inhoudelijke niveau poneert Plum echter dat Reeder wel dicht bij de NSDAP stond: “*Reeder, der in den Jahren zwischen 1918 und 1933 die demokratische Staatsordnung kaum verstanden und noch weniger bejaht [aanvaarden] haben dürfte, trat 1933 nicht der NSDAP bei, weil er Nationalsozialist in einem objektiven Sinne gewesen wäre, vielmehr weil er glaubte, Nationalsozialist zu sein.*”⁷²⁰ Om Reeders subjectieve overtuiging te verklaren, verwijst Plum o.a. naar zijn lidmaatschap, hetzij uit antiparlementarisme, hetzij uit nationalisme, - beide gingen goed samen - van de ‘*Organisation C*’.⁷²¹ Deze suggestie inzake een inhoudelijke waardeoverlapping tussen Reeder en het nationaalsocialisme strookt met de beschrijving en interpretatie van Reeders biografisch parcours in dit onderzoek. Op zijn twintigste streed hij aan de externe grenzen van het Duitse Keizerrijk aan het front, vervolgens streed hij intern vanuit ultrarechts-extreme middens (in het ‘*Landjägerkorps Maercker*’ en in ‘*Organisation C*’) tegen de Weimar Republiek. Hij stond niet passief tegenover “*Die Umwandlung der Monarchien in Republiken*” en de daaropvolgende politieke golfbewegingen (‘*Wellenbewegungen*’).⁷²² Vanuit de beleving van de politieke realiteit vóór 1933 als ‘*Entartungserscheinung[en]*’ stemde hij in met het stilleggen van de parlementaire activiteit. Het geweld dat daarmee gepaard ging, stond voor hem op de achtergrond.⁷²³ M.a.w.: het opdoeken van de parlementaire democratie was gewenst, het verregaande totalitaire geweld (cf. de Röhmmoorden) was een kwaad dat te accepteren viel om de wantoestanden van Weimar achter zich te laten. Als hoge ambtenaar vond hij heil in het parool van de NSDAP “*Weg von den Parteiungen [...], hin zum Einheitsreich!*”⁷²⁴ Achteraf noteerde hij echter dat de NSDAP de verwachtingen niet

⁷²⁰ G. PLUM, “Staatspolizei und innere ...”, p. 207.

⁷²¹ G. PLUM, “Staatspolizei und innere ...”, p. 207.

⁷²² M. REHM, *Eggert Reeder* ..., pp. 9-10 . Rehms bronvermelding: “Studie Eggert Reeders ...”.

⁷²³ M. REHM, *Eggert Reeder* ..., p. 11 . Rehms bronvermelding: “Studie Eggert Reeders ...”.

inlost: “*Der Dualismus zwischen Partei und Staat fand keine Lösung, sondern verhärtete sich*”.⁷²⁵ Dit vormde het fundament voor onenigheid, die tot uiting kwam ten tijde van zijn periode als regeringspresident – toen hij zich inzette om de controle te behouden over de Gestapo -, en nog veel meer tijdens het uitoefenen van zijn ambt als ‘*Militärverwaltungschef*’ – toen hij zich verzette tegen het ‘*Hineinregieren*’. In zijn ‘*Tätigkeitsberichten*’ verzamelde de Jonghe zijn talloze verzuchtingen hierover en in 1945 schreef Reeder zelf: “*Das Führungsprinzip ward ins Gegenteil verkehrt*”.⁷²⁶ Reeders sacrosante principe als hoge ambtenaar was de eenheid van het bestuur. In zijn rechtlijnigheid over de organisatie van de administratie botste hij met de partijinfiltratie. Dit botsen was echter geen inhoudelijke kwestie, maar een organisatorische. Het was m.a.w. een discussie op het intermediaire, strategische niveau van een ideologie. Vanuit dit ideologisch intermediaire niveau worden de in de historiografie schijnbaar moeilijk te verenigen attitudes van Reeder verenigbaar: in zijn strijd tegen het verbrokkelen van de autoriteit van de administratie nam hij een positie in tégen de partij, tegen de rasbepaalde jodenvervolging – wat m.i. te beschouwen is als een karakteriserend element van het nationaalsocialisme - tekende hij geen verzet aan. Integendeel, de handige pragmaticus Reeder ging op die manier tewerk dat de bevelen vanuit het ‘*Führerhauptquartier*’ uitgevoerd werden mét het behoud van de openbare orde. Alleen zo kon het militaire bestuur functioneren en zichzelf redden, aangezien Himmler van elke gelegenheid gebruik maakte om bij Hitler aan te dringen op een ‘*Höherer SS-und Polizeiführer*’ in België en Noord-Frankrijk. Reeders beleid moet steeds geïnterpreteerd worden vanuit het perspectief van de ‘*Militärverwaltungschef*’ die enerzijds enige machtssplitsing weigerde en anderzijds de precaire samenwerking met de Belgische overheden weigerde te compromitteren door een onversluisde jodenvervolging. De realpolitiker Reeder bleef trouw aan zijn nationaalsocialistisch ingekleurd wereldbeeld, en stond er op een pragmatische wijze in dienst van. De theorie van de spanning tussen de eisen van een totalitaire macht en haar nuchtere staatsbeambten wordt daarmee bewezen. Reeders beleid verzandde daardoor niet in een impasse: in het vertalen van descriptie naar prescriptie benutte hij de ruimte die hij had op het strategische tussenniveau van een ideologie ten volle. Op die manier spande hij België en Noord-Frankrijk in nationaalsocialistische zin ‘succesvol’ voor de kar van de Duitse oorlogvoering. Het bezettingsbestuur in België en Noord-Frankrijk was niet “[...] *die beste und korrekteste*” – indien dit überhaupt kan gesteld worden – het was de meest pragmatische. In het verlengde hiervan wil ik de door Steinberg geformuleerde implicatie

⁷²⁴ M. REHM, *Eggert Reeder...*, p. 10 . Rehms bronvermelding: “Studie Eggert Reederers ...”.

⁷²⁵ M. REHM, *Eggert Reeder...*, p. 11 . Rehms bronvermelding: “Studie Eggert Reederers ...”.

⁷²⁶ M. REHM, *Eggert Reeder...*, pp. 11-12. Rehms bronvermelding: “Studie Eggert Reederers ...”.

van de vervanging van het militaire bestuur door een burgerlijk bestuur, namelijk het overbodig achten van pragmatisme en zin voor realisme, kracht bij zetten.⁷²⁷

⁷²⁷ M. STEINBERG, "The Judenpolitik in ...", p. 216.

O • Besluit. “ [...] *dass ich dem Führer des Deutschen Reiches und Volkes Adolf Hitler [...] unbedingten Gehorsam leisten [...] will [...]?*”

Na de oorlog ontstond het beeld dat de leiders van het militaire bestuur een klassieke, correcte bezettingspolitiek gevoerd hadden, wat in contrast zou gestaan hebben met de gedragslijn van de partijformaties. Sinds een tiental jaren is er een herziening binnen de historiografie van deze vermeende dubbele standaard binnen het ‘Derde Rijk’. Dit moet gezien worden binnen het historiografische debat over de ‘*saubere*’ ‘*Wehrmacht*’. Sinds kort wordt hier het pleit gevoerd om de bezettingsbesturen in het Westen kritischer te analyseren met oog voor hun ideologische ingesteldheid. Hieruit blijkt dat het regime nooit in vraag gesteld werd. Getuige daarvan het criminele beleid, i.c. t.a.v. de gijzelaars, Joden, sinti en roma.⁷²⁸ In deze historiografische traditie en dan meer bepaald in de recente omwenteling, kan dit onderzoek gesitueerd worden. Het weerlegt de naoorlogse mythe van een ‘zuivere’ ‘*Kommandostab*’ die een oorlog voerde volgens conventionele regels. Ondanks de uiterlijke distantiëring t.a.v. de NSDAP was men niet verhinderd om deel te nemen aan een racistische oorlog. De neutraliteit van de administratie bleef slechts aan de oppervlakte, en heeft uiteindelijk bijgedragen tot de consolidering van het naziregime.⁷²⁹ Gedetailleerde studies over de rol van de ‘*Wehrmacht*’ in de jodenvervolging in het Westen ontbreken nog.⁷³⁰ Voor de Belgische historiografie in het bijzonder zou het interessant zijn om een prosopografische studie te ondernemen over de verantwoordelijken van de ‘*Militärverwaltung*’.

Europese en Duitse geschiedenis.

Een fundamentele vraag in de historiografie betreft de (dis)continuïteit in de geschiedenis van de Duitse ruimte. Hiermee zijn vragen verbonden die gaan over de Duitse dan wel Europese oorsprong van bepaalde ontwikkelingen. M.i. reikt het antwoord hierop elementen aan die wijzen op continuïteit en discontinuïteit, en die naast Europese ontwikkelingen ook Duitse ‘bijzonderheden’ aanstipt. Op Europese schaal stak samen met de opkomst van de natiestaten een virulent nationalisme de kop op. In de Duitse ruimte vormde de romantiek het fundament voor een etnisch collectivistisch nationalisme. Met de ‘*völkische Bewegung*’ werd een andere inhoud gegeven aan het nationale begrip. De aversie tegen het woord ‘natie’ kwam het ‘organisch’ gegroeide ‘*Volk*’ ten goede, op die manier vormde Het ‘*Volk*’ en niet het individu de denkeenheid. Deze ‘bijzondere’, ‘Duitse’ vorm van nationalisme die zich kenmerkte door een door het sociaaldarwinisme en de eugenetica geïnspireerde

⁷²⁸ P. ARON, J. GOTOVITCH, eds., *Dictionnaire de la ...*, p. 13.

⁷²⁹ P. ARON, J. GOTOVITCH, eds., *Dictionnaire de la ...*, p. 8, p. 11.

⁷³⁰ B. MAJERUS, “Von Falkenhausen zu ...”, p. 138.

rassenideologie, een extreem antisemitisme, een geweldcultus die zich karakteriseerde door een strijdbare (*'kämpferische'*) houding tegenover de Andere (niet-*'Volksgenosse'*), enz., kwam in conjunctuur met de Grote Oorlog die vroegere gewelddrempels zou vergruizen en later met de crisis van het kapitalisme. Hoewel het Keizerrijk in de tussentijd formeel niet langer bestond, was een bepaalde vorm van continuïteit te bespeuren op bijvoorbeeld ideologisch vlak. Het nationaalsocialisme verenigde in de jaren dertig het Duitse volk en sloeg bijgevolg in het voor de Weimar Republiek onbereikbare opzet. In het rechtsdenken was er reeds vóór de Eerste Wereldoorlog een discussie aan de gang over het rechtspositivisme. Tot een breuk kwam het pas na de Eerste Wereldoorlog, maar wel vóór 1933. Wat vóór de proclamatie van de Weimar Republiek een academisch debat was, werd hierna opgezogen door de politieke oproer. Stolleis meent dat de antipositivisten wat komen zou in zich droegen en stelt een verzwakking van de *'Staatsrechtslehre'* vast ten voordele van een autoriteit die geen verplichting of beperking duldde. Het ontstaan van Auschwitz - of dus geïndustrialiseerde genocide – ziet Bartov in het verlengde van het samenspel van fundamentele, 'Europese', gebeurtenissen op de lange termijn, namelijk: de 'gewapende natie', de snelle industrialisering van het Westen, de moderne bureaucratische staat en het ongeziene geweld van de Eerste Wereldoorlog.⁷³¹ Bovenstaand betoog geeft aan dat de judeocide niet exclusief verbonden was aan het 'Derde Rijk'. De bijzonderheid aan deze geïndustrialiseerde genocide betrof de identiteit van het overgrote deel van haar slachtoffers. Deze werd bepaald door het rasgedetermineerde denken van het nationaalsocialistische imperialisme. De middelen ter verklaring hoe het daartoe gekomen is, worden in concreto aangereikt door de Duitse en Europese geschiedenis in wisselwerking met elkaar (cf. 3.1.1, 3.1.2.), in abstractie door de wisselwerking tussen structurele, conjuncturele en bijzondere fenomenen.

Duitslands en Reeders '*Werdegang*'.

Ondanks de vele breuklijnen, permanente conflicten en rivaliteiten, zette men zich in Duitsland en in de bezette gebieden steeds onvermoeibaar in voor het 'Derde Rijk'. Von Falkenhausen verwijst naar de eed van trouw die men gezworen had als excuus om gehoorzaam te blijven: “[...] *Aucun ne pouvait se résoudre à la révolte, à cause du serment qu'il avait prêté. Il faut dire cependant que, [...], ce serment était une bonne excuse pour ne pas agir*”.⁷³² Het 'Derde Rijk' kan voorgesteld worden als een machine samengesteld uit

⁷³¹ O. BARTOV, *Murder in our ...*, p. 34.

⁷³² A. VON FALKENHAUSEN, *Mémoire d'autre-guerre. Extraits: comment j'ai gouverné la Belgique de 1940 à 1944*. Brussel, 1974, p. 256. Zelf stelde von Falkenhausen in zijn uitermate apologetische memorie dat hij vier jaar in België en Noord-Frankrijk militaire gouverneur gebleven was: “*Non par soif d'honneurs, mais uniquement parce que je voulais éviter au pays d'être gouverné par le parti nazi*”, en: “[...] *je devais rester en place aussi longtemps que possible, parce que c'était un devoir moral et une obligation à l'égard de mon pays bien-aimé et de mon peuple*”. In: *Ibid.*, p. 112, p. 202.

divers materiaal vergaard doorheen haar geschiedenis. Constitutionele breuklijnen die zich definiëren door breuk én continuïteit lopen er doorheen. Hitler toonde zich als meester-orkestleider: hij dirigeerde de bont gekleurde massa actoren op weg naar zijn ‘Duizendjarig Rijk’.⁷³³ Want ook al kon het zijn dat men andere, zelfs tegengestelde, opvattingen had, men toonde een wil om te functioneren die geïnterpreteerd zou kunnen worden als een dienstbaarheidswil jegens Duitsland - m.i. in belangrijke mate veroorzaakt door de geschiedenis van Duitsland en in het logische verlengde hiervan de geschiedenis van haar bevolking. De Eerste Wereldoorlog - ‘*Die Urkatastrophe Deutschlands*’ – vernietigde het materiële en mentale milieu van de Duitse bevolking, die verontwaardigd en ontzet was over het ‘*Versailler Schanddiktat*’. Vanuit extreem linkse en rechtse hoek werd gretig geanticipeerd op de bestaande grieven, later gestuwd door de crisis van het kapitalisme. De Weimar Republiek was een ‘dans op de vulkaan’ en dreigde steeds uit haar evenwicht te vallen, getuige daarvan het veelvuldig uitroepen van de ‘*Staatsnotstand*’. Een belangrijk proces dat zich toen voltrok, was het steeds verder uitrekken van bepaalde limieten, o.a. inzake politiek geweld en sociale tolerantie (i.c. t.a.v. zgn. ‘asocialen’). Het veranderende rechtsdenken biedt hiervoor de theoretische achtergrond.

Het dienstbetoon aan het Duitse Rijk was een abstracte doelstelling die ruimte creëerde voor een veelvuldigheid aan persoonlijke, concrete motieven die parallel stonden met concrete historische gebeurtenissen. Reeders ‘*Werdegang*’ hing vast aan die van Duitsland en was gezien zijn oorlogsdeelname, zijn vrijkorpsbestaan en lidmaatschap van de ‘*Organisation C*’ uitgesproken gepolitiseerd. Het was zijn ambitie om actief te zijn als hoge ambtenaar. Het was evident dat dit doel enkel te realiseren was binnen de bestaande staatsstructuren, die autoritair-dictatoriaal, gewelddadig, rasbepaald discriminerend, genocidair en soms ook bandeloos waren. Volgens Herbert was het willekeurig politiewerk gecombineerd met het verder bestaan van een burgerlijke rechtszekerheid het voornaamste karakter van de nationaalsocialistische dictatuur.⁷³⁴ Tegen deze arbitrariteit verzette Reeder zich. Dit verzet moet geïnterpreteerd worden op de achtergrond van zijn twee imperatieven: (I.) het behouden van de openbare orde en (II.) de strijd tegen de infiltratie van de partijformaties in functie van de eenheid van het bestuur. Het opgeven van de parlementaire democratie gedoogde hij met zeer veel graagte, het lijkt alsof hij het toegenomen geweld als tijdelijk noodzakelijk kwaad erbij nam. Binnen deze structuren maakte hij zijn ambtelijke ‘Blitzcarrière’ en hield de door zijn orkestleider Hitler aangegeven ideologische maat aan. Als regeringspresident en later als ‘*Militärverwaltungschef*’ bekleedde hij op het

⁷³³ Net omwille van deze kwaliteit werd hij door iemand als Best gerespecteerd, cf.: U. HERBERT, *Best: Biographische ...*, p. 173.

⁷³⁴ U. HERBERT, *Best: Biographische ...*, p. 525.

ideologische intermediaire niveau een januspositie. In het omzetten van descriptie naar prescriptie genoot hij enige bewegingsruimte die hij maximaal benutte en waarin hij zich liet leiden door zijn ambtelijk realisme en zijn adagium om de eenheid van de administratie te bestendigen. Hierdoor stond hij veelvuldig in conflict met de partij. Naast conflict karakteriseerde ook samenwerking het militaire bestuur.

Reeders pragmatiek verleende het militaire bestuur de indruk 'gematigd' van inslag te zijn. Dit was slechts versluierd - de historiografie heeft de verantwoordelijkheid van de '*Militärverwaltung*' geëxpliciteerd -, en bovendien tijdelijk: eenmaal de oorlog in het voordeel van Duitsland beslecht zou zijn, was Reeder m.b.t. zijn '*Volkstumspolitik*' uit de '*Schwebezustand*' verlost en zou hij Hitler en Himmler bijtreden in hun opzet om België in een '*Reichsgau Flandern*' en een '*Reichsgau Wallonien*' op te splitsen om hen vervolgens in het '*Großgermanisches Reich*' te integreren. Zolang de oorlog realiteit was, was Reeder verslingerd aan zijn pragmatisch realisme, zijn realpolitik doel was Duitsland en hiervoor waren alle middelen geheiligd. Zijn persoonlijke '*Werdegang*' verankerde hij door zijn leven als soldaat, vrijkorpsstrijder en hoge ambtenaar bewust in die van Duitsland, en met hoop en overtuiging wanneer deze onder Hitler een '*Einheitsreich*' beloofde te worden.

■ Postscriptum.

“In the modern state, the discovery of laws in nature, the enactment of laws for society, the construction of bureaucratic and administrative systems that would ensure the teaching, imposition, and enforcement of these laws on the citizenry, can be achieved of any binding religious commitment or authority, the makers and formulators of natural and civil laws define the limits of our existence, and it is the administration and technical capacities of the state that impose them on us. We have nowhere else to turn, for there is no other sanction or institution.”⁷³⁵

Begrijpen.

De citaten uit ‘*Is dit een mens?*’ en ‘*Der Vorleser*’ aan het begin van deze verhandeling gaan over wat begrijpen is. Begrijpen stelt de dubbele vraag naar het hoe en het waarom. Het proberen beantwoorden van de waaromvraag kan het evenwichtszwaartepunt van de onderzoeker tussen moraliseren en analyseren verschuiven. Aangaande de traumatische geschiedenis van beide wereldoorlogen en de judeocide heeft de historiografie aangetoond dat het een ongemeen moeilijke oefening is om hierin het ‘juiste’ evenwicht te vinden en te behouden. Stolleis stelt vast dat er steeds meer studies zijn die ‘historisch’ werken: die analyseren zonder te moraliseren.⁷³⁶ In die zin kan er sprake zijn van een reële ‘*Historisierung des Nationalsozialismus*’; het verzwakken van de mogelijke argwaan jegens een puur historische geschiedschrijving die het morele vingertje achterwege laat. Men kan vaststellen dat de historiografie zich in vergelijking met vroeger veel minder in het rigide zwart-wit/goed-fout keurslijf bevindt. Dit is van belang, want alleen zo kan de hoevraag beantwoord worden. Het is echter de vraag of het andere uiterste, namelijk een steriele benadering van een maatschappelijk gegeven, een zo volledig en gedifferentieerd mogelijk beeld van deze geschiedenis kan geven. Losstaand van de vraag of dit in een absolute zin überhaupt kan, is dit m.i. niet wenselijk: zolang men zijn/haar onderzoeksopzet expliciteert, komt het de analyse ten goede om te reflecteren over morele kwesties die als een schaduw elke menselijke handeling volgen. Dit tast de wetenschappelijke status van een academische discipline niet aan. Bartov schrijft over de moeilijkheid om over de judeocide te onderwijzen en om het te begrijpen en houdt er in de eerste plaats vertwijfeling aan over:

“Teaching a course of the Holocaust brought me once more face to face with the familiar, yet still jarring realization that neither teachers nor students, nor for that matter anyone who had either experienced it or studied it from some geographical or chronological distance could quite grasp the essence of the Holocaust or make it

⁷³⁵ O. BARTOV, *Murder in our ...*, p. 69.

⁷³⁶ M. STOLLEIS, “Dans le ventre ...”, p. 101.

*understandable to others.” “Humanity has brought upon itself so much meaningless, useless, utterly idiotic suffering, [...], and so much of this suffering appeared for a while, as it still does for some, meaningful and significant, that we, in our double roles as members of the human race and as its historians, must conclude that despair is probably the safest reaction – as human beings, because it seems that our ability to cause each other pain and suffering far exceeds even our imaginations; as historians, because what we say about the past never seems to have any positive impact on the future and, moreover, does not appear particularly useful even in understanding the past itself”.*⁷³⁷

Zonder vragen die licht werpen op structurele ontwikkelingen op lange en korte termijn in hun wisselwerking met individuele actoren, lijkt het leed van deze geschiedenis geen enkel interpretatief houvast te kunnen bieden en lijkt het enkel vertwijfeling – zoals Bartov suggereert - te creëren. Wanneer men dit verleden analyseert, ziet men de actieve en passieve deelname van verschillende actoren met subjectieve en objectieve beweegredenen, waarbij verschillende omstandigheden verschillende acties en reacties genereerden. Om tot een begrip te komen, moet de focus verschuifbaar zijn in de tijd, kunnen veralgemenen en ‘vereenzeln’ en meerdere schakeringen kennen naast goed en fout. Het belang van dit laatste wordt geïllustreerd door een analyse van Himmlers ethiek door Mineau. Hij concludeert dat de ‘architect van de genocide’ in zijn handelen gedreven werd door ethiek. Himmler zou getracht hebben een herhaling van 1918 te vermijden en zou in een ‘sociale hygiëne’ geloofd hebben die zich van een biologisch geworteld politiek vijandschap moest ontdoen. Mineau stelt dat Himmler een ethiek had, omdat hij positieve waarden en deugden verdedigde die – volgens Himmler – het eigenbelang overstegen. De begrippen ‘noodzaak’ en ‘zelfverdediging’ werden door Himmler binnen de context van de nederlaag van Duitsland in 1918 geïnterpreteerd.⁷³⁸ Aldus leverde de Eerste Wereldoorlog legitimerende argumenten voor het handelen van Himmler en zijn ideologische medestanders. Zonder Himmlers ideologische dispositie te delen, kan door het kijken naar zijn historisch en politiek bewustzijn tot op zekere hoogte begrepen worden ‘waarom’ hij genocide predikte. Zonder deze historische ‘*Auseinandersetzung*’ blijft het door hem voorgeschreven wereldbeeld net zo onbegrijpelijk als een partituur van Beethoven voor iemand die geen noten kan lezen. Wat er staat, wordt pas begrepen tijdens de uitvoering ervan.

Aangaande Himmlers ethiek concludeert Mineau dat deze buitensporig egoïstisch op een collectief niveau – dat van het ‘*Volk*’ -, en nihilistisch – tegenover elke ‘*human alterity*’ was. Himmlers ethiek sloot de basis van de morele wet uit volgens welke de mens

⁷³⁷ O. BARTOV, *Murder in our ...*, pp. 55-56, p. 115.

⁷³⁸ A. MINEAU, “Himmler’s ethics of duty: A moral approach to the Holocaust and to Germany’s impending defeat”, in: *The European Legacy*, 12, 1 (2007), p. 66, p. 69.

beschouwd moet worden als doel op zich.⁷³⁹ De denkeenheid, de standaard en het doel binnen het nationaalsocialisme werd door het ‘*Volk*’ vertegenwoordigd. De judeocide in het bijzonder en het feit dat denkeenheid, standaard en doel binnen een maatschappij wijzigbaar zijn binnen een samenleving in het algemeen, toont m.i. in de eerste plaats de maakbaarheid van mens en maatschappij aan. De echo van deze gedachte kan in de woorden van Van de Velde teruggevonden worden, die suggereren dat mensen handelen naar de zeden van de tijd. Het handelen beschouwen als kristallisatie van overdachte principes, voert objectief het pleit voor een kritische burgerzin. Bartov: “*Ultimately, this book is a plea for understanding and compassion. There may perhaps not be any lessons to be learned from the genocide of the Jews; but, all the same, we must know that the killing goes on, and even if we are safe from it today, we may become its victims tomorrow. This is not a memory, not even a history, for the murder is in our midst, and our passivity will be our nemesis*”.⁷⁴⁰

Agamben ziet in de writ die aan de ‘*Habeas corpus*’ (1679) voorafgaat de eerste registratie van het naakte leven als politiek subject.⁷⁴¹ Hij concludeert dat het corpus drager van individuele vrijheden is en tegelijkertijd de onderwerping aan de soevereine macht incorporeert; “*Het nieuwe subject van de politiek is niet de vrije mens met zijn voorrechten en statuten, noch simpelweg de homo, maar het corpus en de moderne democratie ontstaat juist als vordering en vertoon van dit ‘lichaam’*”.⁷⁴² De biopolitieke realiteit toont dat de vermelde kritische burgerzin geen reddingsboei op zich is; mocht ik bv. nationaalsocialist zijn, zou mijn kritische burgerzin alvast alle niet-‘*Volksgenossen*’ uitsluiten. Een ander voorbeeld kan geleverd worden door het onderzoek van Saerens naar de jodenvervolging in Antwerpen. De attitude van de omstanders, m.n. de bereidheid tot samenwerking van de lokale en regionale autoriteiten en de onverschilligheid van de bevolking, waren bepalend voor het hoge Antwerpse deportatiecijfer.⁷⁴³ Ook de Belgische overheid – die in de eerste plaats ‘haar’ Belgen wilde veiligstellen -, dacht binnen een biopolitiek kader. Deze voorbeelden ontbloten de achillespees van een kritische burgerzin die zou moeten waken over het behouden van de mens als centrale denkeenheid in het handelen: wordt men niet erkend als samenstellend element van de deelverzameling, dan wordt men in de ban van de uitsluitende alteriteit gedaan – vanuit biopolitiek opzicht die deelverzameling waarin men zuiver ‘*bio*’ of ongekwalficeerd leven vertegenwoordigt. De vraag luidt of deze negatieve

⁷³⁹ A. MINEAU, “Himmler’s ethics of ...”, p. 71.

⁷⁴⁰ O. BARTOV, *Murder in our ...*, p. 11.

⁷⁴¹ “*Wij bevelen u dat lichaam X, dat zich naar verluidt in uw hechtenis bevindt, hier voor ons te Westminster getoond wordt, alsook de reden voor de aanhouding en hechtenis, hoe zijn naam daarin ook moge luiden*”. Agamben citeert uit het ‘*Habeas corpus*’, in: G. AGAMBEN, *Homo sacer ...*, p. 134.

⁷⁴² G. AGAMBEN, *Homo sacer ...*, p. 134.

⁷⁴³ R. VAN DOORSLAER, “Gebruikt verleden. De ...”, pp. 241-242.

slotsom gezien kan worden als de enig mogelijke exponent van een doorgedreven biopolitiek als mechanisme van de moderne liberale staat dat de civiele sfeer bindt aan de politieke besluitvorming?

■ Bijlagen.

1. ‘*Immatrulationschein*’.
2. Eerste semester te Halle (16 oktober 1918 tot 31 januari 1919).
3. ‘*Vereidigungsnachweis*’.
4. ‘*Dienstleistungs-Zeugnis*’ geschreven door von Heynitz.
5. SS-benoemingen:
 - 5.1. Benoeming door Himmler.
 - 5.2. Correspondentie voorafgegaan aan de benoeming.
6. ‘*SS-Stammkarte*’.
7. Benoeming van Reeder tot ‘*Kriegsverwaltungschef*’ door de ‘*Oberbefehlshaber des Heeres*’.
8. Persoonlijke fiche.
9. ‘*Personalnachweis*’.
10. ‘*Lebenslauf*’.
11. Structuur van het militaire bestuur in België.
12. Schematische weergave van het ‘*Hineinregieren*’ vanuit Berlijn.
13. Dresbach, ‘*Sind das alles Nazis?*’.

1. 'Immatrikulationschein' 744

Album Nr. (siehe Anmeldebuch) und Tag der Einschreibung in das Album	Familienname	Vornamen (Ruinenamen unterstreichen)	Staatsangehörigkeit (mit Bezeichnung der Provinz)	Das Zeugnis der Reife (Maturitätszeugnis) ist ausgestellt vom Gymnasium in ... vom Realgymnasium in ... von der Oberrealschule in ... am (Datum) ... 1914	Jetziges Studienfach (Bei Philosophen nähere Bezeichnung, Hauptfach unterstreichen)	Wohnung in Halle (Strasse und Hausnummer)
525 18. 1918	Strohmayer	Ludwig E.K. 14. 2. A. 1892 Geburts-Tag und -Jahr	Preussisch Schleswig-Holstein Name, Stand (Beruf) und Wohnort des Vaters oder des gesetzlichen Vertreters Gutsherr in Ludwigshafen bei Schleswig Land Schleswig		Aufbauwissenschaften u. Naturwiss. An welchen Hochschulen und wie viel Semester waren Sie bereits immatrikuliert und was studierten Sie? Zahl der Studienssemester an Uni- versitäten/ Hochschulen? Bezeichnung der Hochschulen Studienfach	Großen Ulrichstr. 41 Am See Dorf Ostsee in Preussen Land
		22. Juli 1918				
		Geburtsort, Provinz, Staat Gutsherrhof bei Gornitz Schleswig-Holstein		Studierende, welche das Abiturientenexamen nicht abgelegt haben, also ein Reifezeugnis nicht besitzen, wollen angeben, bei welchem höheren Lehranstalt und bis zu welchem Grade sie ihre Vorbildung für das Universitätsstudium erlangt haben und welche Zeugnisse sie darüber besitzen. Mit Goltzsch bei Goltzsch Land Schleswig (ev. Fortsetzung auf der Rückseite)		
		Religion bzw. Konfession: evangelisch 27. 1920 regem.				

2. Erste semester te Halle (16 oktober 1918 tot 31 januari 1919).⁷⁴⁵

1 ^{tes} Semester		von 16. Oktober 1918 bis 31. Januar 1919.	
Nr.	Namen der Dozenten und genaue Bezeichnung der Vorlesung	Nr. der Quästur	Bemerkungen der Quästur
1.	Müller, Prof. Dr. J. J. J.	20/905.	M. Pfg. Honorar 5 " " Aud.-Geld 5 " " Inst.-Geb. 8 " " P.-Kl.-Beitr. 1 " " S. d. Krank.-K. 2 " " U.-Fahrtverz. 2 " " Beitr. z. Stud.F. 2 " " Beitr. z. Stud.F. 2 " " Beitr. z. Stud.F.
2.			
3.			
4.			
5.	Prof. Dr. J. J. J.		
6.	Prof. Dr. J. J. J.		
7.	Prof. Dr. J. J. J.		
8.	Prof. Dr. J. J. J.		
9.	Prof. Dr. J. J. J.		
10.	Prof. Dr. J. J. J.		

⁷⁴⁵ MLUA Rep. 39 Nr. 495, 'Anmeldebuch'.

3. 'Vereidigungsnachweis'.⁷⁴⁶

A b s c h r i f t !

V e r e i d i g u n g s n a c h w e i s .

.....Regierung....., den 7. September 1934.
 (Behörde) (Ort)

Jch habe heute gemäß § 2 des Gesetzes über die Vereidigung der Beamten und der Soldaten der Wehrmacht vom 20. VIII.1934 (RGBl.I S.785..) folgenden Eid geleistet:

„ Jch schwöre: Jch werde dem Führer des Deutschen Reiches und Volkes, Adolf Hitler, treu und gehorsam sein, die Gesetze beachten und meine Amtspflichten gewissenhaft erfüllen, so wahr mir Gott helfe“.

.....gez. R e e d e r, Regierungspräsident.
 (Unterschrift und Amtsbezeichnung)

⁷⁴⁶ LA NRW BR-PE 75 Bd. 2.

4. 'Dienstleistungs-Zeugnis' geschreven door von Heynitz.⁷⁴⁷

stellv. 15. Inf. Brigade

Halle a/S., den 12. Dezember 1918.

Tgb. Nr. 1760 pers.Dienstleistungs-Zeugnis!
.....

Leutnant d. Res. R e e d e r war vom 16. 10.1917 bis 20.5.1918 und nach seiner letzten Verwundung vom 1.9.1918 bis 15.12.1918 als zweiter Adjutant zur stellv. 15. Inf. Brigade und zum Garnison-Kommando Halle kommandiert.

Leutnant d. Res. R e e d e r hat sich sehr schnell in die schwierigen Geschäfte eingearbeitet, er hat wiederholt den erkrankten und beurlaubten 1. Adjutanten vertreten und sich dabei voll und ganz bewährt. Tag und Nacht ist er in den Tagen der Revolution tätig gewesen und hat mit grosser Umsicht und Energie die Verhandlungen mit dem A.- und S.Rat geführt. Er hat mir in der ganzen Zeit treu zur Seite gestanden und mich mit allen ihm zu Gebote stehenden Kräften unterstützt. Im persönlichen Verkehr ist er lebenswürdig und bescheiden, sodass er auch im Kameradenkreise sehr beliebt ist.

gez. von Heynitz,
Generalleutnant und Brigade-Kommandeur.

⁷⁴⁷ LA NRW BR-PE 75 Bd. 2.

5. SS-benoemingen:

5.1. Benoeming door Himmler.⁷⁴⁸

1392

An den
Parteigenossen

Reeder, Eggert

(M-Nr. 340 776 - Mitgl.Nr. 1 998 009)

Ich nehme Sie mit Wirkung vom 1. Juli 1938
als H-Mann in die Schutzstaffel auf und be-
fördere Sie zum Dienstgrad eines H-Standard-
führers unter gleichzeitiger Ernennung
zum H-Führer beim SD-Hauptamt.

F.d.R. gez. H. Himmler

Himmler

H-Gruppenführer

V.O.N. 4

Pos.	Name	Datum	Handwritten
P 1			
P 2		16/9	P10.
P 3		23/9	F
P 4	Kanz.	26/9	W
P 5	Stabsch.		
		23/9	F

⁷⁴⁸ SOMA AA 535/4, 'Personal-Akte'.

5.2. Correspondentie voorafgegaan aan de benoeming.⁷⁴⁹

Geheime Staatspolizei — Geheimes Staatspolizeiamt
Nachrichten-Übermittlung

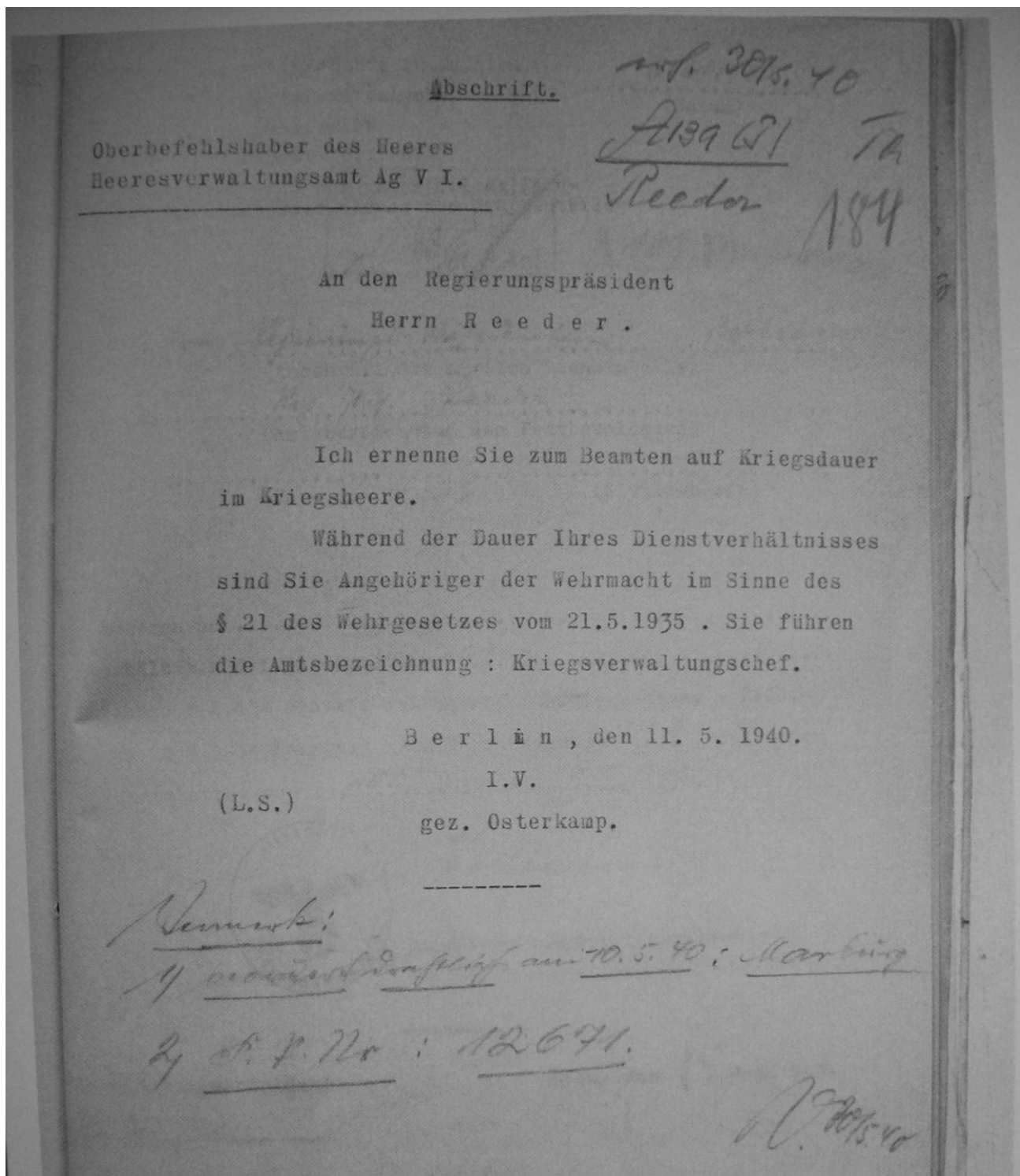
Empfangen				Raum für Eingangsstempel		Versandt			
Bef.	Tag	Monat	Jahr			Bef.	Tag	Monat	Jahr
1143	30	8	39						
vsn Bln						vsn			
durch Ke						durch			
N.-D. Nr. 2299				Telegramm — Fernspruch — Fernschreiben Fernspruch		Vergütungsvormerkung			

OBERABSCHNITT WEST 273 30.8.1939 RICK
 SS- OBERABSCHNITT WEST DUESSELDORF, DEN 30.8.1939
 AN DEN REICHSFUEHRER SS
 Z. HD. SS- GRUPPENFUEHRER W O L F F
 B E R L I N SW 11 ---
 --- GEHEIMES STAATSPOLIZEIAMT.
 LIEBER GRUPPENFUEHRER W O L F F .
 TRAGE DOCH BITTE DEM REICHSFUEHRER FOLGENDE BITTE VOR:
 BEIM REICHSFUEHRER SS BESTEHT DIE ABSICHT, DEN
 REGIERUNGSPRAESIDENTEN IN KOELN, PG. R A E D E R , IN
 DIE SS ZU UEBERNEHMEN. GRUPPENFUEHRER HEYDRICH HAT
 AUCH BEREITS VORSORGE GETROFFEN, R A E D E R IN DEN
 SICHERHEITSDIENST ZU UEBERNEHMEN, WOGEGEN ICH NICHTS
 EINZUWENDEN HABE. R A E D E R IST IM STABE DES,
 FREIMACHUNGS- KOMMISARS GAULEITER TERBOVEN , IN DEM
 AUCH ICH PERSOENLICH TAETIG BIN. UNTER BERUECKSICHTIGUNG
 DER GESPANNTEN LAGE UND IM INTERESSE GUTER ZUSAMMEN
 ARBEIT WUERDE ICH DEN REICHSFUEHRER SS BITTEN
 R A E D E R TELEGRAFISCH ZUM STANDARTENFUEHRER ZU
 ERNENNEN. R A E D E R IST EIN SEHR ANSTAENDIGER
 AUFRICHTIGER PARTEIGENOSSE. FACHLICH IST ER EINER DER
 BESTEN REGIERUNGSPRAESIDENTEN DES REICHES. ICH BITTE ,
 DEM REICHSFUEHRER SS MEINE BITTE ZUR ENTSCHEIDUNG
 VORZULEGEN. IM WESTEN ALLES IN BESTER ORDNUNG.

 GRUSS
 DEIN F R I T Z .+

⁷⁴⁹ SOMA AA 535/4, 'Personal-Akte'.

7. Benoeming van Reeder tot 'Kriegsverwaltungschef' door de 'Oberbefehlshaber des Heeres'.⁷⁵¹

⁷⁵¹ LA NRW BR-PE 75 Bd. 3.

8. Persoonlijke fiche.⁷⁵²

✓ Zum H -Gruppenführer: ✓

den H -Brigadeführer Eggert Reeder

Pg. seit: 1.5.1933 Pg-Nr.: 1.998.009

H seit: 1.7.1938 H -Nr.: 340.776

Letzte Beförderung: 9.11.1940

Wehrverhältnis: Weltkriegsteilnehmer 1914 - 18, Leutnant d. Res.

Auszeichnungen: EK II, EK I. Frontkämpferehrenkreuz, Anhaltisches Friedrichs-Kreuz, zweimal verwundet.

Dienststellung: Militär-Verwaltungschef beim Militärbefehlshaber für Belgien und Nordfrankreich.

Alter: 49 Jahre - evangelisch - verh. seit: 16.9.1926

Alter der Ehefrau: 42 Jahre - 4 Kinder.

Beförderung wurde vom Reichsführer- H angeordnet.

⁷⁵² SOMA AA 535/4, 'Personal-Akte'.

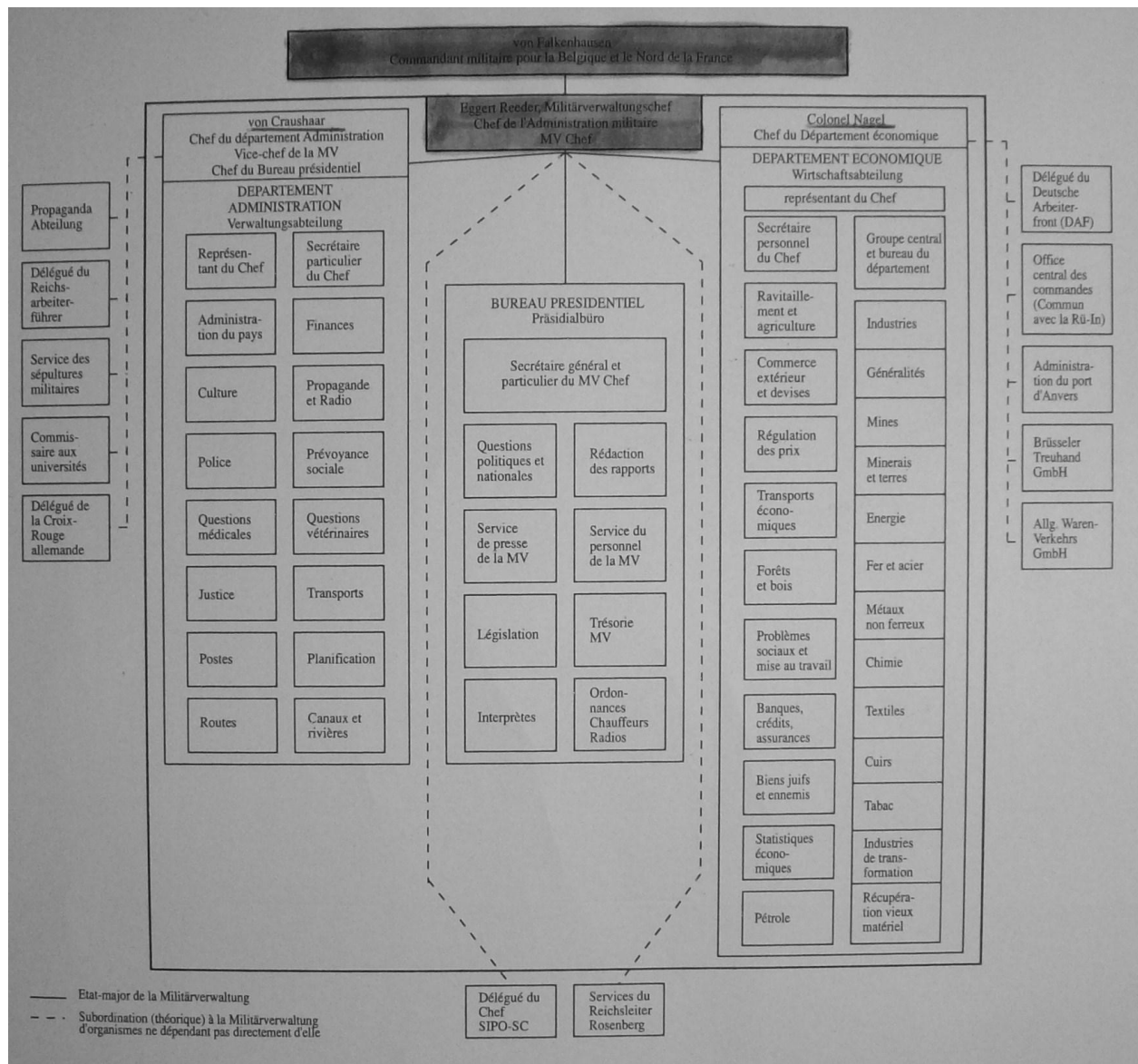
10. 'Lebenslauf'.⁷⁵⁴

Lebenslauf:
(Ausführlich und eigenhändig mit Tinte geschrieben)

Geboren am 22. VII 1894 in Poppenthal, Kreis
 E. der Stadt, Schleswig - Holstein als Sohn des Landwirts
 und späteren Landwirts des Generalstabes ^{Reserve} des
 Regim. Pflanzbauern gen. Eggers. Zunächst Schulbesuch der
 Landwirtsch. in Poppenthal. Seit dem 1. August 1914
 im Dienste der Reichswehr. 1914 Post-
 militär und Landwirtsch. als Kriegsfreiwilliger beim In-
 fanterieregiment 84 Schleswig. Im Krieg nach Landwirtsch.
 zum Landwirtsch. des Reg. im Juni 1916. Zuerst
 Landwirtsch. - Adjutant, Ostpreußen - Offizier beim Regim.
 Nr. 31. Adjutant bei der Pflanzbauern - Infanteriebrigade.
 1918 - 1920 Mitglied einer Gruppe für den Bau eines
 Familienklubs. Abwechslung beim Landwirtsch. in Mecklenburg
 1920 - 1921 Mitglied der Pflanzbauern in Mecklenburg, Mitglied
 der Organisation C in Mecklenburg. 1921 Postmilitär - Be-
 rater in J. G. 1922 Postmilitär - Offizier in
 Schleswig. 1924 Postmilitär - Offizier in
 1924 - 1926 Postmilitär - Offizier beim Landwirtsch. in
 1926 - 1932 Postmilitär - Offizier beim Landwirtsch. in
 5. VII 1932 Postmilitär - Offizier in Flensburg, Ostpreußen 1932
 Landwirtsch. in Flensburg. Von 1932
 1933 Postmilitär - Offizier in A. bis Juli 1936.
 Von Juli 1936 im zivilen Leben. In
 von 1927 bis 1926 Postmilitär - Offizier in
 1926 - 1932 (Juli) Postmilitär - Offizier in
 Am 1. Mai 1933 N.S.D.A.P. und F. M. Nr. 44.

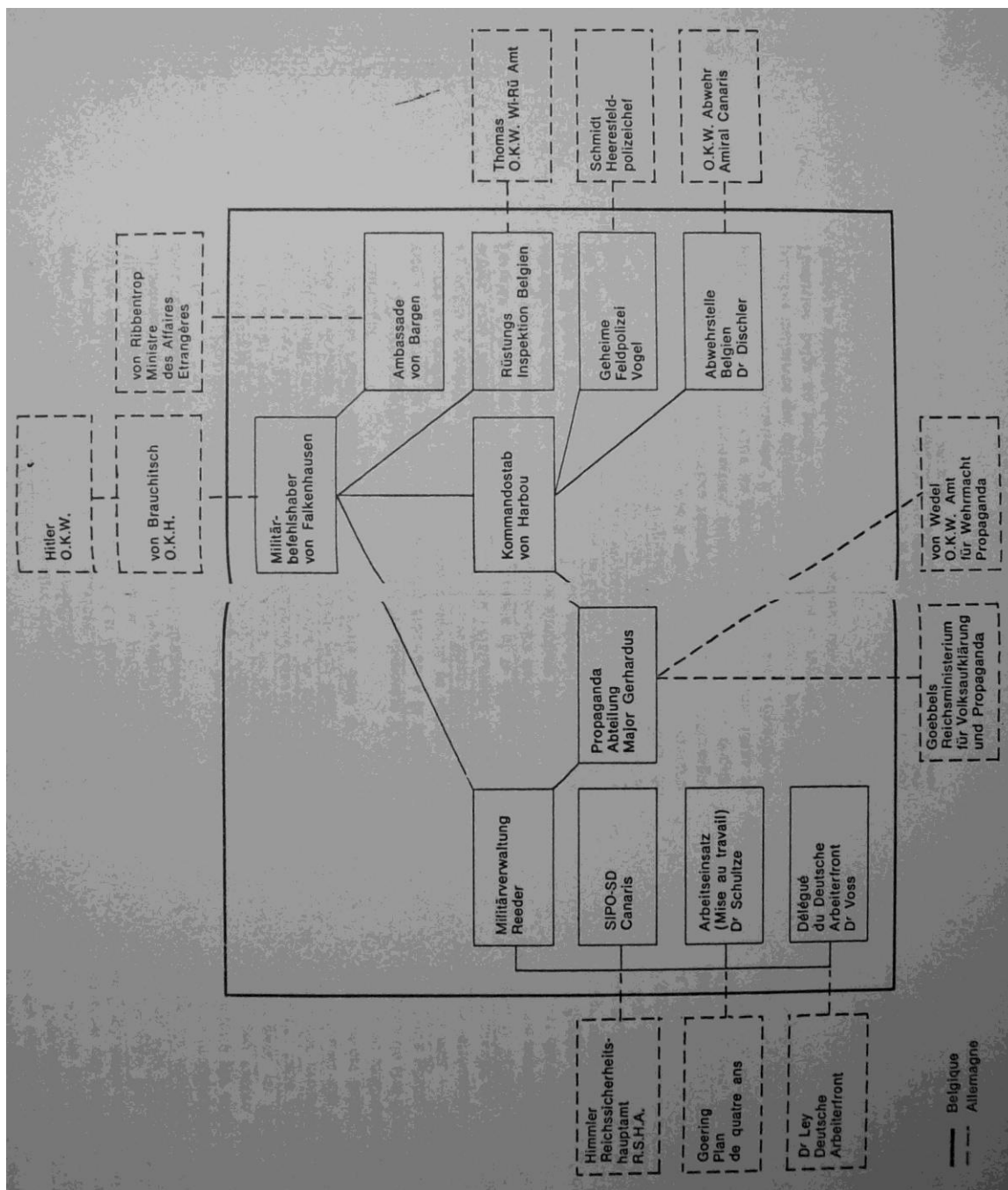
⁷⁵⁴ SOMA AA 535/4, 'Personal-Akte'.

11. Structuur van het militaire bestuur in België (1940-1944).⁷⁵⁵

⁷⁵⁵ J. GOTOVITCH, FR. BALACE, "Militärverwaltung", p. 86.

12. Schematische weergave van het 'Hineinregieren' vanuit Berlijn.⁷⁵⁶

⁷⁵⁶ J. GERARD-LIBOIS, J. GOTOVITCH, *L'an 40*, p. 135.

13. Dresbach, 'Sind das alles Nazis?'.⁷⁵⁷

Frankfurter Allgemeine Zeitung - 27.10.1958 - Nr. 249 -

Sind das alles Nazis ?

Die Aufzählung von Namen in der Meldung "In die Taschen früherer Nazis" (F.A.Z. vom 30. September) hätte doch wohl einer Differenzierung bedurft. Man liest dort auch den Namen des früheren Regierungspräsidenten Eggert Reeder. Dieser Reeder ist ein ganz normaler Laufbahnbeamter der preußischen allgemeinen und inneren Verwaltung gewesen, der bis zum Jahre 1933 keine Tuchfühlung mit dem Nationalsozialismus gehabt hatte. Ich darf hier nachträglich feststellen, daß im Anfang des Nationalsozialismus in einer allerdings nur kurzen restaurativen Epoche sämtliche Regierungspräsidenten der preußischen Rheinprovinz, einschließlich des Oberpräsidenten, aus der normalen Laufbahn kamen. Ähnliches hat die Bundesrepublik heute kaum aufzuweisen! Ich kann hier nur immer wieder die Lektüre des Vortrages des bayerischen Staatsministers a.D. Dr. Zorn, der Sozialdemokrat ist, empfehlen. Der Sonderdruck wird ja, was ich begrüße, bald wie eine Predigt des Bischofs von Galen im Dritten Reich in der Bundesrepublik herumgereicht.

Reeder war ein ganz bedeutender Beamter und Behördenleiter, dessen Qualifikation bisher von niemanden angezweifelt worden ist. Seine Kenntnisse von der Verwaltung, aber auch von ihrer Deformation, waren überragend. Daß er dem Uniformfimmel etwas erlagen ist und sich die Uniform hat ansehen lassen, die damals in manchen Augen als eine Neuauflage der Garde (SS) erschien, ist eine äußere menschliche Schwäche. Seine innere Haltung ist dadurch nicht berührt worden. Er war und blieb ein Herr! Was man in der neueren deutschen Sprache wohl mit Gentleman oder Kavalier ausgibt! Vor allem aber war er ein Mann, der für sein Tun, auch für das Tun seiner Untergebenen eintrat. Der Freiherr von Falkenhausen und er - in ihrem Wesen sehr verschieden, wie schon von Hassel festgestellt hat - haben alles auf sich genommen, was in Belgien

⁷⁵⁷ LA NRW BR-PE 75 Bd.4.

während der Besatzungszeit geschehen ist, haben keinen hereingelegt oder wie man das nennen mag. Und die Besatzungsverwaltung in Belgien war die beste und korrekteste.

Ich habe nun Einblick tun können in die Verwaltung der ausklingenden Monarchie, der Republik, der Tyrannis, des Kontrollratsdeutschland und der Bundesrepublik. "Aralleuchter" hat's überall gegeben, nicht zuletzt nach 1945! Das glaubt einer sagen zu können, der den p.p. Hitler und sein engeres Gescherr verachtet hat und keinem Revisionismus zugeneigt ist. Aber ich wünsche der Verwaltung der Bundesrepublik noch viele Reeder.

Dr. August Dresbach, MdB, Bonn

■ Opgave van bronnen en literatuur.

PRIMAIRE BRONNEN.

● Onuitgegeven bronnen.

* België.

Studie- en Onderzoekscentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij, Brussel (SOMA).

AA 535/4 ‘*Personalakten*’ Eggert Reeder.

‘*Tätigkeitsbericht*’ Reeder nummer 21 van 15 september 1942. (online archief SOMA:
[http://pallas.cegesoma.be/pls/opac/plsp.getplsdoc?rn=141499&cn=213990&sn=0&lan=N
 &htdoc=general/viewdocs.htm](http://pallas.cegesoma.be/pls/opac/plsp.getplsdoc?rn=141499&cn=213990&sn=0&lan=N&htdoc=general/viewdocs.htm))

* Duitsland.

Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg im Breisgau. (BAMA)

RW 36/391 ‘*Rechtsgutachten der Gruppe Justiz zur Anwendung der Haager
 Landkriegsordnung, Bd. 1: 1941-1944*’.

RW 36/392 ‘*Rechtsgutachten der Gruppe Justiz zur Anwendung der Haager
 Landkriegsordnung. Bd. 2: 1944, Enthält: “Die besetzten
 Niederlande und die Haager Landkriegsordnung vom Jahre 1907”,
 Ausarbeitung des niederländischen Generalsekretar im
 Justizministerium Schrieke. Geschäftsverteilungsplan für die
 Kanzlei des Reichskommissariats für die besetzten Gebiete von
 Belgien und Nordfrankreich, Aug. 1944*’.

Landesarchiv Nordrhein-Westfalen Abteilung Rheinland. (LA NRW)

BR 1029/955 ‘*Personaldaten und Auszüge aus den Personalakten Aachener
 Regierungspräsidenten*’.
 Nr. 1015.

BR-PE 75 ‘*Personalakten von Eggert Reeder, Regierungspräsident*’.
 Bd. 2 ; Bd. 3. ; Bd. 4.

Periodieken in dit bestand :

‘*Jülicher Kreisblatt*’, nr. 162, 15.07.1936.

‘*Kölnische Zeitung*’, nr. 349, 12.07.1936.

‘*Westdeutscher Beobachter*’, nr. 318, 12.07.1936; nr. 193, 14.07.1936; nr. 194, 15.07.1936; [zonder vermelding nummer], 22.07.1944.

Martin-Luther-Universitätsarchiv Halle-Wittenberg. (MLUA)

Rep. 39/495. ‘*Immatrikulationsschein*’ en ‘*Anmeldebuch*’ van Eggert Reeder.

- Periodieken.

Ostara, 6, ‘*Rasse und äußere Politik*’ (1913), p. 9.

SECUNDAIRE BRONNEN.

AGAMBEN (G.). *Homo sacer. De soevereine macht en het naakte leven.* Boom, 2002, 213 p.

ALDRICH (G.H.), CHRISTINE (M.C.). “Symposium: The Hague Peace Conferences, Introduction and Concluding Comments”. In: *American Journal of International Law*, 94, 1 (2000), pp. 1- 3, pp. 90-98.

ALDRICH (G.H.). “The laws of war on land”. In: *American Journal of International Law*, 94, 1 (2000), pp. 42-63.

ANDERBRÜGGE (KL.). *Völkisches Rechtsdenken.* Berlijn, 1978, s.p.

ARON (P.), GOTOVITCH (J.), eds. *Dictionnaire de la Seconde Guerre Mondiale en Belgique.* Brussel, Versailles, 2008, 527 p.

AUDOIN-ROUZEAU (S.), BECKER (A.). *1914-1918: Understanding the Great War.* Londen, 2002, 280 p.

AZÉMA (J.-P.). “Préface”. In: EISMANN (G.), MARTENS (ST.), eds. *Occupation et répression militaire allemandes: la politique de ‘maintien de l’ordre’ en Europe occupée, 1939-1945.* Parijs, 2007, pp. 5-8.

BAGGETT (BL.), WINTER (J.M.). *1914-1918: De Grote Oorlog en de vorming van de 20ste eeuw.* Antwerpen, 1997, s.p.

BARTOV (O.). “An idiot’s tale: memories and histories of the holocaust”. In: *The Journal of Modern History*, 67 (1995), pp. 55-82.

BARTOV (O.). *Murder in our midst. The holocaust, industrial killing, and representation.* Oxford, 1996, 251 p.

BECKER (A.), ROUSSO (H.). “D’une guerre à l’autre”. In: AUDOIN-ROUZEAU (S.), BECKER (A.), INGRAO (C.), ROUSSO (H.), eds. *La violence de guerre 1914-1945: Approches comparées des deux conflits mondiaux.* Brussel, 2002, pp. 11-25.

BECKER (A.). *Oubliés de la Grande Guerre. Humanitaire et culture de guerre 1914-1918. Populations occupées, déportés civils, prisonniers de guerre.* Parijs, 1998, 406 p.

- BECKER (P.E.). *Sozialdarwinismus, Rassismus, Antisemitismus und völkische Gedanke. Wege ins Dritte Reich*. Stuttgart – New York, 1990, 644 p.
- BEHRENDT (B.). “August Julius Langbehn, der ‘Rembrandtdeutsche’”. In: PUSCHNER (U.), SCHMITZ (W.), ULBRICHT (J.H.), eds. *Handbuch zur ‘Völkischen Bewegung’ 1871-1918*, eds. München, 1996, pp. 94-113.
- BEISSINGER (M.L.). “Violence”. In: MOTYL (A.J.), ed. *Encyclopedia of nationalism. Fundamental Themes*. San Diego, 2001, I, pp. 849-867.
- BENZ (W.). *A concise history of the Third Reich*, Berkeley, 2006, 309 p.
- BERG (D.). *Der Wehrwolf 1923-1933. Vom Wehrverband zur nationalpolitischen Bewegung*. Toppenstedt, 2006, 438 p.
- BERGMANN (W.). “Völkischer Antisemitismus im Kaiserreich”. In: PUSCHNER (U.), SCHMITZ (W.), ULBRICHT (J.H.), eds. *Handbuch zur ‘Völkischen Bewegung’ 1871-1918*. München, 1996, pp. 449-463.
- BEST (G.). “Justice, international relations and human rights”. In: *International Affairs*, 71, 4 (1995), pp. 775-799.
- BEST (G.). “Peace conference and the century of total war: the 1899 Hague Conference and what came after”. In: *International Affairs*, 75, 3 (1999), pp. 619-634.
- BEST (G.). “Restraints on war by land before 1945”. In: HOWARD (M.), ed. *Restraints on war: studies in the limitation of Armed Conflict*. Oxford, 1979, pp 17-37.
- BEST (G.). *Humanity and warfare. The modern history of the international law of armed conflicts*. Londen, 1980, 480 p.
- BEYEN (M.). *Oorlog en verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland, 1938-1947*. Amsterdam, 2002, 606 p.
- BÖHLER (J.). “L’adversaire imaginaire: ‘Guerre des francs-tireurs’ de l’armée Allemande en Belgique en 1914 et de la Wehrmacht en Pologne en 1939. Considérations comparatives”. In: EISMANN (G.), MARTENS (ST.), eds. *Occupation et répression militaire allemandes: la politique de ‘maintien de l’ordre’ en Europe occupée, 1939-1945*. Parijs, 2007, pp. 17-40.
- BOURKE (J.). *An Intimate History of killing: Face-to-Face Killing in Twentieth-Century Warfare*. Londen, 1999, 440 p.
- BRAUN (R.). “The holocaust and problems of historical representation”. In: *History and theory*, 33, 2 (1994), pp. 172-197.
- BROSZAT (M.). “Das Dritte Reich als Gegenstand historischen Fragens”. In: BROSZAT (M.). *Nach Hitler. Vom schwierigen Umgang mit der deutschen Geschichte*. München, 1986, pp. 140-147 (eds. H. GRAMML, KL.-D. HENKE).
- BROSZAT (M.). “Die völkische Ideologie und der Nationalsozialismus”. In: *Deutsche Rundschau*, 84 (1958), pp. 53-68.

BROSZAT (M.). "Plädoyer für eine Historisierung des Nationalsozialismus". In: BROSZAT (M.). *Nach Hitler. Vom schwierigen Umgang mit der deutschen Geschichte*. München, 1986, pp. 159-173 (eds. H. GRAMML, KL.-D. HENKE).

CARDIA (J.V.). "Hague Convention". In: MERRIMAN (J.), WINTER (J.M.), eds. *Europe since 1914: Encyclopedia of the Age of war and Reconstruction*. Detroit, 2006, pp. 1298-1299.

CARON (D.D.). "War and international adjudication: reflections on the 1899 Peace Conference". In: *American Journal of International Law*, 94, 1 (2000), pp. 4-30.

COLTON (J.), KRAMER (L.), PALMER (R.). *A history of the modern world*. Boston, 2002, 1191 p.

COOLSAET (R.), LESAGE (D.), KLEIJSEN (J.), VAN KERCKHOVE (S.). *Anarchie, orde, dominantie. Inleiding tot de theorie van de internationale betrekkingen*. Gent, 2006, 330 p.

COURTOY (M.). "La question des otages en Belgique pendant la Seconde Guerre mondiale". In: EISMANN (G.), MARTENS (ST.), eds. *Occupation et répression militaire allemandes: la politique de 'maintien de l'ordre' en Europe occupée, 1939-1945*. Parijs, 2007, pp. 104-126.

DAIM (W.). *Der Mann, der Adolf Hitler die Ideen gab. Von den religiösen Verirrungen eines Sektierers zum Rassenwahn des Diktators*. München, 1958, 284 p.

DE BACKER (A.). *Het proces van Alexander von Falkenhausen en Eggert Reeder*. Leuven (onuitgegeven licentiaatverhandeling Katholieke Universiteit Leuven), 1990, 82 p. (promotor: L. Wils).

DE CERTEAU (M.). *L'écriture de l'histoire*. Parijs, 1975, p. 358.

DE JONGHE (A.). *Hitler en het politieke lot van België (1940-1944-De vestiging van een Zivilverwaltung in België en Noord-Frankrijk. Deel 1: Koningskwesitie en bezettingsregime van de kapitulatie tot Berchtesgaden (28 mei -19 november 1940)*. Antwerpen – Utrecht, 1972, 488 p.

DE JONGHE (A.). "De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel (1942-1944). Eerste deel: de Sicherheitspolizei in België. Kritische studie over het ontstaan, de ontwikkeling, de bevoegdheid, de organisatie van de SS-politie en haar verhouding tot het militair bestuur". In: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 3 (1974), pp. 9-91.

DE JONGHE (A.). "De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel (1942-1944). Tweede deel: de infiltratie van de politiek kollaboratie in Vlaanderen door de SS van het begin der bezetting tot de dood van Staf de Clercq, (1)". In: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 4 (1976), pp. 5-152.

DE JONGHE (A.). "De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel (1942-1944). Derde deel: ontwikkeling van oktober 1942 tot oktober 1943 (2)". In: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 5 (1978), pp. 5-178.

DE JONGHE (A.). "De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel (1942-1944). Vierde deel: Salzburg voor en na. Politieke ontwikkeling van augustus 1943 tot juli 1944". In: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 4 (1982), 97-187.

DE JONGHE (A.). “De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel (1942-1944). Vijfde deel: Politionele ontwikkeling van september tot het einde van de bezetting. I. Achtergrond van Canaris’ tweede ambtstermijn te Brussel. De toestand van september 1943 tot maart 1944. II. De tweede ambtstermijn van Canaris te Brussel (februari-september 1944). – Degrelle over de gebeurtenissen te Bouillon in juli 1944”. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 10 (1984), pp. 5-234.

DE JONGHE (A.). “De vestiging van een burgerlijk bestuur in België en Noord-Frankrijk. De slotbesprekingen in het Führerhauptquartier 12 juli 1944 (Dok.)”. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 1 (1970), pp. 69-132.

DE JONGHE (E.), ed. *L’occupation en France et en Belgique 1940-1944. Actes du colloque de Lille 26-28 avril 1985*. Lille, 1987-1988, pp. 195-218.

DE WEVER (BR.). “Benelux-Staaten: Integration und Opposition. Die militärische und politische Annexion”. In: BENZ (W.), ed. *Anpassung, Kollaboration, Widerstand: kollektive Reaktionen auf die Okkupation*. Berlijn, 1996, p. 69-115.

DE WEVER (BR.). “Reeder, Eggert”. In: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* [CD-ROM], Tiel, 1998.

DEPERCHIN (A.), HANKEL (G.), LAUNAY (S.), LEKÉAL (S.), THIERS (E.). “Table ronde: la guerre anticipée: norms juridiques et violence de guerre”. In: AUDOIN-ROUZEAU (S.), BECKER (A.), INGRAO (C.), ROUSSO (H.), eds. *La violence de guerre 1914-1945: Approches comparées des deux conflits mondiaux*. Brussel, 2002, pp. 45-72.

DEVOS (L.), ed. *De kleermakers en de keizer. Inleiding tot politiek en politieke wetenschappen*. Gent, 2006, 582 p.

DINSTEIN (Y.). *The conduct of hostilities under the law of international armed conflict*. Cambridge, 2004, 300 p.

DLUGOBORSKI (W.). “Kollektive Reaktionen auf die deutsche Invasion und die Errichtung des NS-Besatzungsherrschaft. Ein Prolegomenon”. In: BENZ (W.), ed. *Anpassung, Kollaboration, Widerstand: kollektive Reaktionen auf die Okkupation*. Berlijn, 1996, p. 11-24.

DOLDERER (W.). “Der flämische Nationalismus und Deutschland zwischen den Weltkriegen”. In: DIETZ (B.), GABEL (H.), TIEDAU (U.), eds., *Griff nach dem Westen. Die ‘Westforschung’ der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum (1919-1960)*, Münster - New York – München - Berlijn, 2003, II, pp. 109-136.

DÜLFFER (J.). *Im Zeichen der Gewalt. Frieden und Krieg im 19. und 20. Jahrhundert*. Keulen – Weimar – Wenen, VIII + 304 p.

ECHTERNKAMP (J.), MARTENS (ST.). “Vorwort”. In: ECHTERNKAMP (J.), MARTENS (ST.), eds. *Der Zweite Weltkrieg in Europa: Erfahrung und Erinnerung*. Paderborn, München, 2007, pp. 1-33.

EISMANN (G.), MARTENS (ST.). “Avant-propos”. In: EISMANN (G.), MARTENS (ST.), eds. *Occupation et répression militaire allemandes: la politique de ‘maintien de l’ordre’ en Europe occupée, 1939-1945*. Parijs, 2007, pp. 9-16.

- ELBE (R.), MESSERSCHMIDT (M.). "Communications". In: *German Studies Reviews*, 6, 1 (februari 1986), pp. 191-196.
- "Fascism". In: MOTYL (A.J.), ed. *Encyclopedia of nationalism. Leaders, movements and concepts*. San Diego, 2001, II, pp. 159-160.
- FEHRMANN (FR.). "Die Regierungspräsidenten seit 1923". In: *150 Jahre Regierung und Regierungsbezirk Aachen*, Aken, 1967, pp. 329-340.
- FELDMAN (R.M.). "Encountering the trauma of the Holocaust: dialogue and its discontents in the Broszat-Friedländer exchanges of letters". In: *Ethos*, 28, 4 (2001), pp. 551-574.
- FEST (Y.C.). *Hitler: eine Biographie*. Frankfurt am Main, 1973, 1190 p.
- FIJNAUT (C.). "Het politiewezen van oud naar nieuw en terug". In: HUYSE (L.), HOFLACK (KR). *De democratie heruitgevonden. Oud en nieuw in politiek België*. Leuven, 1995, pp. 151-167.
- GERARD-LIBOIS (J.), GOTOVITCH (J.). *L'an 40. La Belgique occupée*. Brussel, 1971, 517 p.
- "German nationalism". In: MOTYL (A.J.), ed. *Encyclopedia of nationalism. Leaders, movements and concepts*. San Diego, 2001, II, pp. 189-191.
- GOODRICK-CLARKE (N.). *Die okkulten Wurzeln des Nationalsozialismus*. Graz-Stuttgart, 1997, 261 p.
- GOTOVITCH (J.), BALACE (FR.). "Militärverwaltung". In: BALACE (FR.), ed. *Jours de Guerre/Jours de chagrin I*, Bruxelles, 1991, pp. 81-102.
- GREENFELD (L.). "Western Europe". In: MOTYL (A.J.), ed. *Encyclopedia of nationalism. Fundamental Themes*. San Diego, 2001, I, pp. 883-898.
- GREGOR (N.). "Politics, culture, political culture: recent work on the Third Reich and its aftermath". In: *The Journal of Modern History*, 78 (2006), pp. 643-683.
- HAGOPIAN (M.N.). "Ideology". In: MOTYL (A.J.), ed. *Encyclopedia of nationalism. Fundamental Themes*. San Diego, 2001, I, pp. 385-403.
- HANKEL (G.). *Die Leipziger Prozesse: Deutsche Kriegsverbrechen und ihre strafrechtliche Verfolgung nach dem Ersten Weltkrieg*. Hamburg, 2003, 550 p.
- HARTUNG (G.). "Völkische Ideologie". In: PUSCHNER (U), SCHMITZ (W.), ULBRICHT (J.H.), eds. *Handbuch zur 'Völkischen Bewegung' 1871-1918*. München, 1996, pp. 22-44.
- HEER (H.), CAPLAN (J.). "The difficulty of ending a war: reactions to the exhibition 'War of extermination: crimes of the Wehrmacht 1941-1944'". In: *History Workshop Journal*, 46 (1998), pp. 187-203.
- HEINZ (H.). *The order of the death's head. The story of Hitler's SS*. Londen, 2000, 690 p.
- HEIRBAUT (D.). *Privaatrechtsgeschiedenis van de Romeinen tot heden*. Gent, 2005, 416 p.

- HERBERT (U.). *Best: Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903-1989*. Bonn, 1996, 695 p.
- HIRSCHFELD (G.). "Der Erste Weltkrieg in der deutschen und internationalen Geschichtsschreibung". In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 29-30 (2004), pp. 3-12.
- HORNE (J.), KRAMER (A.). "German atrocities in the First World War: A Response". In: *German History*, 24, 1 (2006), pp. 118-121. (Reviewartikel)
- HORNE (J.), KRAMER (A.). "War between soldiers and enemy civilians, 1914-1915". In: CHICKERUNG (R.), FÖRSTER (S), eds, *Great War, Total War. Conflict and mobilization on the Western Front, 1914-1918*. Cambridge – New York, 2000, pp. 153-168.
- HORNE (J.), KRAMER (A.). *German atrocities, 1914: a history of denial*. New Haven, 2001, 608 p.
- HORNE (J.). "Atrocités et exactions contre les civils". In: AUDOIN-ROUZEAU (S.), BECKER (J.-J.), eds. *Encyclopédie de la Grande Guerre 1914-1918: histoire et culture*. Parijs, 2004, pp. 367-379.
- HORNE (J.). "Civilian populations and wartime violence: towards an historical analysis". In: *UNESCO*, 174, 54 (2002), pp. 483-490.
- HORNE (J.). "Focus: Crimes against Humanitarian Law: international trials in perspective. Introduction". In: *European Review*, vol. 14, 4 (2006), pp. 415-419.
- HULL (I.V.). *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany*. New York, 2005, 384 p.
- HULL (I.V.). "International law". In: MERRIMAN (J.), WINTER (J.M.), eds. *Europe since 1914: Encyclopedia of the Age of war and Reconstruction*. Detroit, 2006, pp. 1433-1438.
- HÜRTER (J.). "Totaler Krieg und Massenvernichtung. Krise und Ambivalenz der Moderne (20. Jahrhundert)". In: BLANK (H.-J.), KUSIDLO (F.), WIRSCHING (A.). *Neueste Zeit*. Oldenbourg, 1986, pp. 117-132.
- JACKISCH (B.). "Die Deutsche Volkspartei 1918-1933. Die Christlich-Nationale Bauern- und Landvolkpartei" (review). In: *Journal of Modern History*, 76, 4 (2004), pp. 992-996.
- JOUANJAN (O.). "Justifier l'injustifiable". In: *Astérian. Philosophie, histoire des idées, pensée politique*, 4 (2006), pp. 123-156.
- KALSHOVEN (F.), ed. *The centennial of the First International Peace Conference. Reports and conclusions*. Den Haag, 2000, 515 p.
- KALSHOVEN (F.). *Constraints of the waging of war*. Den Haag, Martinus Nijhoff, 1987, 175 p.
- KARAGIANNIS (S.). "Conventions internationales et droit de la guerre". In: AUDOIN-ROUZEAU (S.), BECKER (J.-J.), eds. *Encyclopédie de la Grande Guerre 1914-1918: histoire et culture*. Parijs, 2004, pp. 83-95.

- KERBS (D.), REULECKE (J.), eds. *Handbuch der deutschen Reformbewegungen, 1880-1933*. Wuppertal, 1998, 624 p.
- KESTELOOT (CH.), GOTOVITCH (J.). "Amestie, het onmogelijke compromis". In: KESTELOOT (CH.), GOTOVITCH (J.), eds. *Het gewicht van het oorlogsverleden*. Gent, 2003, pp. 149-170.
- KESTELOOT (CH.). "Die Stellung des Krieges in den nationalen Gesellschaften: Belgien, Luxemburg und die Niederlande". In: ECHTERNKAMP (J.), MARTENS (ST.), eds. *Der Zweite Weltkrieg in Europa: Erfahrung und Erinnerung*. Paderborn - München, 2007, pp. 45-63.
- KILLY (W.), VIERHAUS, (R.), eds. *Deutsche Biographische Enzyklopedie*. München, s.p.
- KORZILIUS (S.). "Évolution de la thématique des 'asociaux' dans la discussion sur le droit penal pendant la Republique de Weimar". In: *Astérian. Philosophie, histoire des idées, pensée politique*, 4 (2006), pp. 45-72.
- KRÄHLING (K.-I.). *Das Devisenschutzkommando Belgien, 1940-1944*. Konstanz (onuitgegeven masterproef Universiteit Konstanz), 2005, 115 p. (Promotoren: Sv. Reichardt, W. Seibel).
- KRAMER (A.). "Kriegsrecht und Kriegsverbrechen". In: HIRSCHFELD (G.), KRUMEICH (G.), RENZ (I.). *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*. Paderborn, 2003, pp. 281-292.
- KRAMER (A.). "Les 'atrocités allemandes': mythologie populaire, propagande et manipulations dans l'armée allemande". In: BECKER (J.-J.), WINTER (J.M.), KRUMEICH (G.), BECKER (A.), AUDOIN-ROUZEAU (S.). *Guerre et cultures*, Parijs, 1994, pp. 147-164.
- KRAMER (A.). "The first wave of international war crimes trials: Istanbul and Leipzig". In: *European Review*, vol. 14, 4 (2006), pp. 441-455.
- KRUMEICH (G.). "Kriegsgeschichte im Wandel". In: HIRSCHFELD (G.), KRUMEICH (G.), RENZ (I.). *Keiner fühlt sich hier mehr als Mensch... Erlebnis und Wirkung des Ersten Weltkriegs*. Essen, 1993, pp. 11-29.
- LAGROU (P.). "Guerre honorable sur le front de l'ouest: crime, punition et réconciliation". In: EISMANN (G.), MARTENS (ST.), eds. *Occupation et répression militaire allemandes: la politique de 'maintien de l'ordre' en Europe occupée, 1939-1945*. Parijs, 2007, pp. 201-220.
- LAGROU (P.). "Herdenken en vergeten. De politieke verwerking van verzet en vervolging in België na 1945". In: *Spiegel Historiae. Maandblad voor geschiedenis en archeologie*, 29, 3/4 (1994), pp. 116-122.
- LAGROU (P.). "Welke pedagogische waarde toekennen aan de Tweede Wereldoorlog?". In: *Bulletin trimestriel de la Fondation Auschwitz*, 93 (2006), pp. 63-84.
- LANGBEHN (A.J.). *Rembrandt als Erzieher (1890)*, Leipzig, 1922, 380 p.
- LEMOINE (TH.). "Chapitre VII. 'Culture(s) de guerre', évolution d'un concept". In: VAN YPERSELE (L.), ed. *Questions d'histoire contemporaine. Conflits, mémoires et identités*. Parijs, 2006, pp. 133-147.
- LESAFFER (R.), ed. *Peace treaties and international law in European history: from the late Middle Ages to World War One*. Cambridge, 2004, 504 p.

LEVI (PR.). *Is dit een mens*. Amsterdam, 2004, 216 p.

LIEBE (W.). *Die Deutschnationalen Volkspartei 1918-1924*, Düsseldorf, 1956, 190 p.

LINDEMANN (TH.). *Die Macht der Perzeptionen und Perzeptionen von Mächten*. Berlin, 2000, 317 p.

LORENZ (CHR.). “De Sonderweg in de Duitse historiografie na 1945: Posities, problemen en discussies”. In: BELIËN (H.), VAN SETTEN (G.J.), *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw: discussie zonder eind*. Amsterdam, 1991, pp. 141-180.

LORENZ (CHR.). *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*. Amsterdam, 2006, 400 p.

MAJERUS (B.). “Von Falkenhausen zu Falkenhausen. Die deutsche Verwaltung in den zwei Weltkriegen”. In: KRONENBITTER (G.), PÖHLMANN (M.), WALTER (D.), eds. *Besatzung. Funktion und Gestalt militärischer Fremdherrschaft von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. Paderborn – München – Wien - Zürich, 2006, pp. 131-145.

MAJERUS (B.). “Vorstellungen von der Besetzung Belgiens, Luxemburgs und der Niederlande (1933-1944)”. In: ECHTERNKAMP (J.), MARTENS (ST.), eds. *Der Zweite Weltkrieg in Europa: Erfahrung und Erinnerung*. Paderborn, München, 2007, pp. 35-43.

MAJERUS (B.). *Occupations et logiques policières. La police communale de Bruxelles pendant les Première et Deuxième Guerres mondiales (1914-1918 et 1940-1945)*. Brussel (onuitgegeven doctoraatsverhandeling, geschiedenis, Université Libre de Bruxelles), 2005, III.

MARTENS (ST.). “Frankreich und Belgien unter deutscher Besetzung und das Schicksal der deutschen Akten nach dem Zweiten Weltkrieg”. In: *Frankreich und Belgien unter deutscher Besetzung 1940–1944. Die Bestände des Bundesarchiv-Militärarchivs Freiburg*. Stuttgart, 2002, pp. XXIII-LVI.

MEGILL (A.). “Some aspects of the ethics of history-writing: Reflections on Edith Wyschogrod’s An ethics on remembering”. In: CARR (D.), FLYNN (T.R.), MAKKREEL (R.A.), eds. *The ethics of history*, Evanston, 2004, pp. 45-75.

MESSERSCHMIDT (M.). “Völkerrecht und Kriegsnotwendigkeit in der deutschen militärischen Tradition seit den Einigungskriegen”. In: *German Studies Review*, 6, 2 (1983), pp. 737-269.

MEURANT (J.). “Inter arma caritas: Evolution and nature of international humanitarian law”. In: *Journal of Peace Research*, 34, 3 (1987), pp. 237-249.

MICHMAN (D.). “Research on the Holocaust in Belgium and in General: History and Context”. In: MICHMAN (D.), ed. *Belgium and the Holocaust. Jews - Belgians - Germans*. Jeruzalem, 1998, pp. 3-38.

MINEAU (A.). “Himmler’s ethics of duty: A moral approach to the Holocaust and to Germany’s impending defeat”. In: *The European Legacy*, 12, 1 (2007), pp. 55-71.

MOMMSEN (W.J.). “Deutschland”. In: HIRSCHFELD (G.), KRUMEICH (G.), RENZ (I). *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*. Paderborn, 2003, pp. 15-30.

- MOSSE (G.L.). "Rassismus; Germanische Utopie; Antisemitismus". In: *Die völkische Revolution. Über die geistigen Wurzels des NS* (1964), s.l., 1991, 288 p.
- MOSSE (G.L.). "Von der Romantik zum völkischen Denken". In: MOSSE (G.L.), *Die völkische Revolution. Über die geistigen Wurzeln des Nationalsozialismus*. Frankfurt am Main, 1991, pp. 21-39.
- MOSSE (G.L.). *Ein Volk, ein Reich, ein Führer: die völkischen Ursprünge des Nationalsozialismus*. Königstein, 1979, 368 p.
- "Nazism". In: MOTYL (A.J.), ed. *Encyclopedia of nationalism. Leaders, movements and concepts*. San Diego, 2001, II, pp. 365-367.
- NIELEN (A.). "L'occupation Allemande de la Belgique et de la France à travers les archives de la sous-série AJ40". In: *La France et la Belgique sous l'occupation allemande, 1940-1944: les fonds allemands conservés au Centre historique des Archives nationales: inventaire de la sous-série AJ40*. Parijs, 2002, pp. 11-39.
- "Pan-German League". In: MOTYL (A.J.), ed. *Encyclopedia of nationalism. Leaders, movements and concepts*. San Diego, 2001, II, pp. 397-398.
- PETRI (FR.). "Belgien, Niederlande, Luxemburg vom Ende des Ersten Weltkriegs bis zur Politik der europäischen Integration (1918-1979)". In: PETRI (FR.), SCHÖFFER (I.), WOLTJER (J.J.). *Geschichte der Niederlande, Holland, Belgien, Luxemburg*. München, 1991, pp. 209-216.
- PLUM (G.). "Staatspolizei und innere Verwaltung 1934-1936". In: *Vierteljahrhefte für Zeitgeschichte*, 13 (1965), pp. 191-224.
- PROST (A.), WINTER (J.M.). *The Great War in History: debates and controversies, 1914 to the Present*. New York, 2005, 250 p.
- PUSCHNER (U.). "Völkisch. Plädoyer für einen 'engen' Begriff". In: CIUPKE (P.), ed., "*Die Erziehung zum deutschen Menschen.*" *Völkische und nationalkonservative Erwachsenenbildung in der Weimarer Republik*. Essen, 2007, pp. 53-66
- PUSCHNER (U.). "Vorwort". In: PUSCHNER (U), SCHMITZ (W.), ULBRICHT (J.H.), eds. *Handbuch zur 'Völkischen Bewegung' 1871-1918*. München, 1996, pp. IX-XXVII.
- PUSCHNER (U.). *Die völkische Bewegung im wilhelminischen Kaiserreich: Sprache, Rasse, Religion*. Darmstadt, 2001, 464 p.
- RAINER (W.), VON MATUSCHKA (E.). *Reichswehr und Republik (1918-1933)*. Frankfurt am Main, 1970, 379 p. (PAPKE (G.), RAINER (W.), ZIMMERMAN (J.), MESSERSCHMIDT (M.), eds. *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648-1939*. München, 1964-1981.)
- REEDER (E.). "Die Militärverwaltung in Belgien und Nordfrankreich (Sonderdruck aus Band VI)". In: *Reich-Volksordnung-Lebensraum. Zeitschrift für völkische Verfassung und Verwaltung*, 12 (september 1943), pp. 1-17.
- REHM (M.). *Eggert Reeder 22/07/1894 – 22/11/1959. Preußischer Regierungspräsident, Militärverwaltungschef, Staatsbürger*. Nürtingen, 1976, 22 p.

ROMEYK (H.). *Verwaltungs- und Behördengeschichte der Rheinprovinz*, Düsseldorf, 1985, 190 p.

ROQUES (CHR.). “Interprétation de la loi et perversion du droit”. In: *Astérian. Philosophie, histoire des idées, pensée politique*, 4 (2006), pp. 157-186.

RUNIA (E.). *Waterloo Verdun Auschwitz. De liquidatie van het verleden*. Amsterdam, 1999, 283 p.

RZOSKA (BJ.), HENKENS (B.). “Volkskunde en Groot-Germaanse cultuurpolitiek in Vlaanderen, 1934-1944”. In: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 11 (2003), pp. 71-100.

SAERENS (L.). *Vreemdelingen in een wereldstad: een geschiedenis van Antwerpen en zijn Joodse bevolking (1880-1944)*. Tielt, 2000, 847 p.

SAERENS (L.). “De anti-Joodse politiek van nazi-Duitsland (1933-1945)”. In: VAN DOORSLAER (R.), DEBRUYNE (E.), SEBERECHTS (FR.), WOUTERS (N.), SAERENS (L.). *Gewillig België: overheid en jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Antwerpen, 2007, pp. 21-42.

SALEWSKI (M.), SCHOTTELIUS (H.), CASPAR (G.-A.). *Wehrmacht und Nationalsozialismus (1933-1939)*. München, 1978, 623 p. (PAPKE (G.), RAINER (W.), ZIMMERMAN (J.), MESSERSCHMIDT (M.), eds. *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648-1939*. München, 1964-1981.)

SCHMIDT-RICHBERG (W.), VON MATUSCHKA (E.). *Von der Entlassung Bismarcks bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (1890-1918)*. Frankfurt am Main, 1968, 360 p. (PAPKE (G.), RAINER (W.), ZIMMERMAN (J.), MESSERSCHMIDT (M.), eds. *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648-1939*. München, 1964-1981.)

SCHUMANN (D.). *Politische Gewalt in der Weimarer Republik, 1918-1933. Kampf um die Strasse und Furcht vor dem Bürgerkrieg*. Essen, 2001, 400 p.

SCOTT (J.B.). *The Hague Peace Conferences of 1899 and 1907: A Series of Lectures Delivered before the Johns Hopkins University in the year 1908*. Baltimore, 1908, s.p.

SEBERECHTS (FR.). “De Belgische overheden en de jodenvervolging”. In: VAN DOORSLAER (R.), DEBRUYNE (E.), SEBERECHTS (FR.), WOUTERS (N.), SAERENS (L.). *Gewillig België: overheid en jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Antwerpen, 2007, pp. 253-373.

SEBERECHTS (FR.). “De Duitse instanties en de anti-Joodse politiek”. In: VAN DOORSLAER (R.), DEBRUYNE (E.), SEBERECHTS (FR.), WOUTERS (N.), SAERENS (L.). *Gewillig België: overheid en jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Antwerpen, 2007, pp. 239-252.

SIEFERLE (R.P.). “Rassismus, Rassenhygiene, Menschenzuchtideale”. In: PUSCHNER (U), SCHMITZ (W.), ULBRICHT (J.H.), eds. *Handbuch zur 'Völkischen Bewegung' 1871-1918*. München, 1996, pp. 436-448.

STEINBERG (M.). “The Judenpolitik in Belgium within the West European context: Comparative observations”. In: MICHMAN (D.), ed. *Belgium and the Holocaust. Jews - Belgians - Germans*. Jeruzalem, 1998, pp. 199-221.

STERN (H.). “The Organisation Consul”. In: *Journal of Modern History*, 35 (1963), pp. 20-32.

STOCKHORST (E.). *Funftausend Köpfe*. Velbert - Kettweg, 1967, s.p.

- STOLLEIS (M.). “Dans le ventre du Léviathan. La science du droit constitutionnel sous le National-Socialisme”. In: *Astérian. Philosophie, histoire des idées, pensée politique*, 4 (2006), pp. 99-121.
- SUGAR (P.F.). “Fascism and nationalism”. In: MOTYL (A.J.), ed. *Encyclopedia of nationalism. Fundamental Themes*. San Diego, 2001, I, pp. 285-296.
- TIEDAU (U.). “De Duitse cultuurpolitiek in België tijdens de Eerste Wereldoorlog”. In: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 11 (2003), pp. 21-45.
- TOOLEY (H.). *The western front: battleground and home front in the First World War*. Basingstoke, 2003, 305 p.
- ÜBERSCHÄR (G.R.), ed. *Der Nationalsozialismus vor Gericht. Die alliierten Prozesse gegen Kriegsverbrecher und Soldaten 1943-1952*. Frankfurt am Main, 1999, 319 p.
- UMBREIT (H.). “Die Kriegsverwaltung 1940 bis 1945... Allgemeine Einführung des Generalstabes des Heeres, Generalquartiermeister, in die Rechenschafts- und Schlussberichte des Militärverwaltungen in Frankreich, Belgien, Nordfrankreich und Serbien (Südost). In: *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 2 (1968), pp. 105-134.
- UMBREIT (H.). “Les pouvoirs allemands en France et en Belgique”. In: DEJONGHE (E.), ed. *L'occupation en France et en Belgique 1940-1944. Actes du colloque de Lille 26-28 avril 1985*. Lille, 1987-1988, pp. 5-40.
- VAGTS (D.F.). “International Law in the Third Reich”. In: *The American Journal of International Law*, 84, 3 (1990), pp. 661-704.
- VAN DE MEERSSCHE (P.). *Internationale Politiek 1815-1945: overzicht en interpretaties*. Leuven, 1998, II + 331 p.
- VAN DEN BERGHE (G.). “Het verleden is nooit voorbij. Gebeurtenissen, geschiedenissen, identiteiten”. In: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 1, 1 (1996), pp. 13-40.
- VAN DEN WIJNGAERT (M.). “Bestuur en politiek. Het minste kwaad”. In: VAN DEN WIJNGAERT (M.), DE WEVER (BR.), MAERTEN (F.), LUYTEN (D.), NEFORS (P.), VANDEWEYER (L.), BEYEN (M.). *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Antwerpen, 2004, pp. 45-65.
- VAN DEN WIJNGAERT (M.). “De Secretarissen-generaal tegenover de verplichte tewerkstelling (1940-1944)”. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 1 (1970), pp. 7-23.
- VAN DEN WIJNGAERT (M.). “Repressie, terreur en deportatie. Het recht van de sterkste”. In: VAN DEN WIJNGAERT (M.), DE WEVER (BR.), MAERTEN (F.), LUYTEN (D.), NEFORS (P.), VANDEWEYER (L.), BEYEN (M.). *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Antwerpen, 2004, pp. 153-172.
- VAN DOORSLAER (R.). “Continuïteit en discontinuïteit in de geschiedenis. België in de Tweede Wereldoorlog”. In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 102, 4 (1987), pp. 610-623.
- VAN DOORSLAER (R.). “Gebruikt verleden. De politieke nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog in België, 1945-2000”. In: DENECKERE (G.), DE WEVER (BR.), eds., *Geschiedenis maken: liber amicorum Herman Balthazar*. Gent, 2003, pp. 227-248.

VAN DOORSLAER (R.). “Gewillig België”. In: VAN DOORSLAER (R.), DEBRUYNE (E.), SEBERECHTS (FR.), WOUTERS (N.), SAERENS (L.). *Gewillig België: overheid en jodenvervolgung tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Antwerpen, 2007, pp. 1062-1086.

VAN DOORSLAER (R.). “Steeds wordt een andere oorlog beschreven. Recente tendensen in de oorlogshistoriografie in België”. In: *Spiegel Historiae. Maandblad voor geschiedenis en archeologie*, 29, 3/4 (1994), pp. 144-150.

VAN GOETHEM (H.). “La convention de La Haye, la collaboration administrative en Belgique et la persécution des Juifs à Anvers, 1940-1942”. In: *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis*, 17 (2006), pp. 117-197.

VAN HEES (P.). “Flamenpolitiek”. In: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* [CD-ROM], Tiel, 1998.

VAN LINTHOUT (I.). ““Flandern, halte dich bereit, als Westmark in dieser Welt deinen Platz einzunehmen””. In: DIETZ (B.), GABEL (H.), TIEDAU (U.), eds. *Griff nach dem Westen. Die ‘Westforschung’ der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum (1919-1960)*. Münster - New York – München - Berlin, 2003, II, pp. 325-349.

VENEMA (D.). *Rechters in oorlogstijd. De confrontatie van de Nederlandse rechterlijke macht met nationaal-socialisme en bezetting*. Den Haag, 2007, 463 p.

VERHOEYEN (E.). *België bezet, 1940-1944. Een synthese*. Brussel, 1993, 456 p.

VINCENT (M.-B.). “Faculté de droit en crise: formation et socialisation des elites allemandes sous la République de Weimar”. In: *Astérian. Philosophie, histoire des idées, pensée politique*, 4 (2006), pp. 19-42.

VOLKOV (SH.). “Antisemitismus als kultureller Code”. In: VOLKOV (SH.), *Zehn Essays*, München, 2000, pp. 16-53.

VON FALKENHAUSEN (A.). *Mémoire d'autre-guerre. Extraits: comment j'ai gouverné la Belgique de 1940 à 1944*. Brussel, 1974, 322 p.

VON SCHNURBEIN (S.), ed. *Völkische Religion und Krisen der Moderne: Entwürfe ‘arteigener’ Glaubenssysteme seit der Jahrhundertwende*. Würzburg, 2001, 447 p.

WAGNER (W.). *Belgien in der deutschen Politik während des Zweiten Weltkrieges*. Boppard am Rhein, 1974, 318 p.

WEBER (W.). *Die innere Sicherheit im besetzten Belgien und Nordfrankreich 1940-1944*. Düsseldorf, 1978, 198 p.

WILDT (M.). “The Spirit of the Reich Security Main Office”. In: *Totalitarian Movements and Political Religions*, 6, 3 (2005), p. 333-349.

WILDT (M.). *Generation des Unbedingten: Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*. Hamburg, 2002, 964 p.

WILKEN (H.). “Dienaar in Keulen, Heer in Brussel?”, ongepubliceerd artikel, 18 p.

WINTER (J.M.). *Dreams of peace and freedom: utopian moments in the twentieth century*. New Haven, 2006, 261 p.

WOUTERS (N.). “De jacht op de Joden 1942-1944”. In: VAN DOORSLAER (R.), DEBRUYNE (E.), SEBERECHTS (FR.), WOUTERS (N.), SAERENS (L.). *Gewillig België: overheid en jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Antwerpen, 2007, pp. 517-613.

WOUTERS (N.). “De jodenvervolging voor de Belgische rechters (1944-1951)”. In: VAN DOORSLAER (R.), DEBRUYNE (E.), SEBERECHTS (FR.), WOUTERS (N.), SAERENS (L.). *Gewillig België: overheid en jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Antwerpen, 2007, pp. 766-1009.

WOUTERS (N.). *Oorlogsburgemeesters 40/44. Lokaal bestuur en collaboratie in België*. Tielt, 2004, 750 p.

WOUTERS (N.). *De Führerstaat: overheid en collaboratie in België (1940-1944)*. Tielt, 2006, 264 p.

ZANDER (H.). “Sozialdarwinistische Rassentheorien aus dem okkulten Untergrund des Kaiserreiches”. In: PUSCHNER (U), SCHMITZ (W.), ULBRICHT (J.H.), eds. *Handbuch zur ‘Völkischen Bewegung’ 1871-1918*. München, 1996, pp. 224-251.

